TAHZIB

(Journal of the Students of the Institutions of Higher Learning in Jamia)

Third Issue 1972-73

J A M I A M I L L I A I S L A M I A
JAMIA NAGAR, NEW DELHI-25

CONTENTS

Amir-e-Jamia

JUSTICE M. HIDAYATULLAH

EDITORIAL

So here we are with TAHZIB 1972-73 signifying, we are sure, the hopes and aspirations of our student community at the Jamia—Jamia, a university with a difference where the cultural aspect of education assumes an added significance. All that is best in our composite culture is both preserved and extended here. Efforts are made here by teachers and students to translate the dream of national education into a palpable reality. Ours is a national institution where catholicity of outlook and breadth of vision have been always stressed and we believe that this is the prime need of the hour in a world torn asunder by conflicts and lacking in an all embracing and unifying vision of mankind. These pages of our magazine, howsoever linguistically inadequate they might be, express, we are sure, an ardent desire to transform the social situation which threatens to annihilate what is noble and beautiful in our culture.

TAHZIB is a student-magazine produced by students themselves. It is, therefore, quite natural that it has no articles which have a professional academic grandeur about them. Nevertheless, we are proud of whatever 'little tentative pieces' we have attempted in these pages.
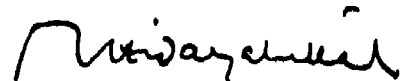
We record with gratitude the help we received from our teachers by way of advice in bringing out this issue.

—*Editors*

MESSAGE OF

The Amir-e-Jamia

Mr Justice M Hidayatullah

I am very happy to learn that the students of the Jamia are proposing to bring out the 1972-73 number of their Magazine TAHZIB I send greetings to the Editorial Board and the contributors. I hope that the number will be representative of the distinctive culture of Jamia and the high excellence of scholarship achieved by this institution. I wish the Magazine all success.

TWO FOOT-BALL TEAMS

25 years ago the team that went by the name of NORTHERN TIGERS had some name and fame Naturally those who are now less than 25 years in age do not know anything about this team But I have assumed that those below 25 years of age, will have read about it somewhere, or would have heard of it from their elders, about that extraordinary event which resulted in the remarking of geographical boundary. The above mentioned team [NORTH TIGS] was split and some players went North West and others went North-East These players hurriedly gathered anybody around, made a full team each and forced a match, rather an unscheduled match — declared drawn by international referees.

Logically, the two new teams should have been named the North Eastern Tigers and North-Western Tigers. It is quite respectable to be known as the tigers but then, the ego prevented even a semblance of a link with the dirty past. One team named itself the North-Western Cats. Whether it is a big cat or a small cat, it is after all some kind of a cat and the opposing team naturally became the North-Eastern Dogs For the sake of brevity one can be called the Dog team and the other the Cat team both consisting actually of human beings, conditioned of course by the environments.

The most effective and efficient players are in the age group of 20-25 In course of time, some of these develop such an irresistible attraction or even skill that a few in the age group of 25-30 are retained. There will be someone in the age-group of 30-35 and also very rarely one in the age-group of 35-40 The reserves, not the usual 11 plus 3, in this special case 11 plus 11, they are all in the age group of 20-50 The non-playing captains are invariably in the age-group of 50-80

After the first unscheduled match there was no match at all for 18 years. These long years forced many changes in the players, the reserves, and the captains. Then there was another unscheduled match, quickly drawn by international referees. More years passed and there was no match. The year 1971 arrived, the age of the jet set. You can imagine the impatience of the changed players, reserves and captains. Naturally, there was another unscheduled match played fast, decided quickly, bilaterally.

The spectators paid in tickets and taxes towards the cost of this game. What they paid was only a small fraction of the whole cost. The game is over but the cost continues to be paid—in prices. Some of these spectators are saying that they are prepared

to pay for another game. Can they ?—when they have no yet completed the payment for the last one.

Can the reader guess what the writer refers to ? An award of Rs. 5/- to the right guess. So pit your WIT and have a go at it.

—*Binny*

B. A. Hons. I Year,
Jamia School of Social Work.

DISCIPLINE AND STUDENTS

Discipline, a self - explanatory term, contained and composed in its existence, has a wide scope in its implementation, we may twist its meaning to suit our purpose but it doesn't gratify a wrong motive and exposes it in the day - light. Now a days, it has become a general habit with the students, to violate the law and go against the exact meanings of discipline, so that they could satisfy their destructive instincts. They are opposed to every thing which comes in the way of fulfilling their wrong desires But how can we make them observe certain norms and be useful and constructive for the society, religion and country ?

There is a difference of opinion whether discipline should be imposed upon the students by force or they form the habit of obeying the law It is clear that force creates negative discipline and leaves an impact upon the minds of the students, which results in bitterness. Corporal punishment has never been useful in producing the desired results on a permanent scale, although it can't be done away with completely, as it will wipe out that traditional mutual belief among the teachers and the taught and will become perilous for both. Already serious repercussions are before us due to the lenient view taken in regard to discipline. The student community has started running after fashion but the latter is leading them to waste their precious time and energy in useless pursuits. Girls are already surpassing the boys by getting better marks and pass percentage. But again the rod is no remedy to all these diseases though it can subdue them for a short while. At a later stage at the university, severe and negative discipline causes frustration which is more dangerous to the harmonious development of students

But there must be some thing like inherited fear to dissuade them from following the destructive path Let us consider whether we can achieve that by training their instincts i.e , some sort of morality should be introduced in the whole of the society, so as to create a healthy atmosphere and enviourment for the students in which they could realise the value of discipline. Our politicians should desist from propagating indiscipline and infecting society with it because their deeds are cutting at the roots of the coming generation and they are adopting a path which leads to destruction only. If only we could create a healthy environment for the youth to inhale and persuade them to appreciate our culture ! They should be proud of their traditions, which have been established by their forefathers and which have stood the test of time even in changing and difficult circumstances Unless

we put an ideal before our youth, we cannot ask them to follow a path which we ourselves don't follow. There should be no hiatus between our profession and pratice. When the students will find us disciplined and constructive workers, they will copy us and become ideal citizens like ourselves

But we are not good parents and teachers as we have no time to inculcate good habits among them Generally parents are not acquainted with the activities of their wards who waste their hard earned money in a way which is beyond the imagination of their parents Like the parents the teachers also lack the sense of responsibility towards their pupils Teachers have become a neglected limb of society and people generally do not give them the respect which is their due Government is also not paying proper attention to education, it professes noble sentiments but puts forth a lame excuse of paucity of funds to implement them.

Let us mend our ways and do our duty as parents teachers and political leaders and profess and preach love for India Let us train our youth from the very beginning of their career as a child starts learning right after birth Consciously or unconsciously, let us not shirk our responsibilities, otherwise the acts and deeds of the coming generations would be a slur on the fair name of India. No nation or country can hope to compete with the modern progressing world if it neglects its young men who are the future builders of the country. If the building is to be made strong and deep-rooted, there must be an order or discipline which is the real life-deeply connected with the inherent values of our ancient land.

—Miss Shubha Gupta
B A. Hons I Year,
Jamia School of Social Work.

POETRY AS PSYCHOTHERAPY

The Greeks knew about the healing power f poetry. It probably was no accident that ιpollo was named god of both medicine and ›oetry.

And Aristotle said, "A catharsis is a ›oetic purging of emotions".

Ann White, an actress who gave up her stage career when she and her family moved to New York State 21 years ago, had the same idea

She was giving poetry readings through-ut the U S and found that, ' Every time I ıve a performance of dramatic poetry read-ıg people would come back stage and want › discuss the poetry but it always became :ry personal." Personal she explained, in ıe sense that the people would discuss their 'eling in relation to those expounded by ıe poet with whom they identified. "I saw as a therapeutic device," she said She ·garded poetry as a means of diagnosing and eating personality problems and wondered 'hy it was not used as an analytical tool t was, but at the time Mrs White didn't now it She later discovered a school of ehavioural specialists who had the same ıeories as she and learned of the Association ›r Poetry - Therapy whose president is a sychiatrist, Jack Leady She ultimately studied at the Association's centre at Manhattan.

Programme

The system of poetry - therapy used to understand and treat both mentally ill persons and those interested only in discovering more about themselves is being used across the U.S A. with about 3,·00 persons including mental patients, prison inmates, students and the aged Ann White has led poetry-therapy sessions in several faculties and recently headed a workshop for training others in poetry-therapy.

The workshop was sponsored by the Recreation for the Handicapped Unit of the U S Recreation and Parks Departments for which Ann White acts as a performing arts specialist. It ran for eight sessions and was open to anyone working in the social sciences. The programme consisted of two segments, first the reading of poetry to a group or to individuals, and second, having the group or individuals write their own poems. During the first process, it is hoped the theme of the poem will touch a responsive chord hit upon an emotion the patient has been repressing. "Literary merit of the poem is ignored," Ann White said. "Emotional involvement is what I'm looking for " An Emily Dickinson poem called "I'm nobody, who are you ?"

is used frequently because it expresses the very common feeling of being a nobody. Poems with loneliness as the major theme also are used often. Ann White said that poetry-therapy is not a cure all "It's a tool for encouraging verbalization," for encouraging inter-relationship and in some cases it can solve important problems. It also gives insight and self awareness "

Recreation

During the poetry-writing segment of the programme, patients are able to express feelings they might not have been able to express through other means. "A poem," she said, "is a socially acceptable way of expressing negative feelings" Ann White recounted some remarkable successes with this form of therapy Using it with senior citizens who have few friends, she said, it acts as an impetus for the members of the group to interrelate and get to know one another One girl in a poetry therapy group for the mentally ill had lost her speech after a nervous breakdown She uttered her first words in response to the Dickinson poem.

A young student who was a stutterer had been getting nowhere with standard psychotherapy. During poetry - therapy he wrote :

If only my mother loved me
I'd sing and sing and sing
If only my mother loved me.
I'd give her a diamond
I'd give her a diamond (sic) ring.
If only my father loved me
I'd be so happy that I would (sic) cry.

The poem gave a strong definition of the child's problem and became a solid jumping-off point for treatment.

In another case, Ann White was using poetry - therapy at home for the aged. She worked with one man who always looked dishevelled, wore rags, wrapped around his feet and rarely spoke, who completely reversed his personality after writing some poems. She said he had felt he had accomplished nothing in life (this idea was expressed in some of his poems) but was so proud of his ability to write a poem that he gained a new confidence and began to take pride in himself and his appearance.

Ann White, in this case, was using poetry primarily as a recreational activity. The elderly man's response was a by-product, but she said, "What is ever purely recreational ?"

Note:—This article is an adaptation from the one which appeared in The Indian Express (Sunday Standard) dated 17th September, 1972.

—*Pardeep Kumar Sekhri (Titu)*
B. A. Hons. III Year,
Jamia School of Social Work.

COLLEGE IS A DOME OF HIGHER LEARNING

Delhi is a city of distances. Till recently, facilities were concentrated more or less in the university campus even up to the graduate level. During the last few years, certain colleges have been set up in different parts of the city. Even with the springing up of these colleges the students' first priority is to seek admission in the University Campus ignoring the distances involved. Admission in the University Campus is considered to be a matter of pride and prestige.

In addition to the Delhi University, we have other Universities like the Jamia Millia and the Jawahar Lal Nehru in the precincts of Delhi, where students also vie with one another to get admission. College admission is one of the greatest problems in Delhi. Parents and students hanker after admission immediatelly after the results of Higher Secondary Examination are declared. What a life of stress and strain it is ! Long queues, waiting for homes for one's turn, efforts to get out of the queues to get priorities over others, seeking recommendation here and there for friends, relatives and acquaintances have become part and parcel of Delhi life even for seeking admission. The education authorities are trying their level best to adhere to the principle of 'merit' and 'first come, first served'.

College is a magnetic place, with its modern mini - towers, encircled by sunlit walls and flowers.

I am a joiner of long queues, called up to my first interview; a receiver of Identity Card and Libarary - ticket; holder of a Bus Pass and books.

I am whisked through many doors, welcomed everywhere, assigned to a ward group; tutors are my newest acquisitions, I am in an enviable position.

Being a new - comer makes me nervous and shy at first. Afraid of being ragged, rejected, left out, or worse. Yet being a new - comer is also exhilarating .. it's a thrill ! . It's the wonderful feeling of new - born spring.

College is a lond chatter and bustle, laughter between lectures; daydreams screams; ice - creams and cokes; hot heads cold feet, dry - as - dust homework, practical jokes. There are grins and the grinds, jests perodical tests; physical jerks, N.C C.; shirking work, truancy; obtaining attendence by proxy...

College is a hundred eyes and ears hundreds of tongues ! College is like going up a spiral of stairs... And the freshers are the bottom rungs.

To converse, to contemplate, to evaluate to grope, to feel, to see to question to fumble, to know, to compare, to share . . to do all this, and something else : College, perhaps, is a summons to prayer, like a peal of temple bells.

Studying is loneliness, anguish, heartache ... It's weeks of delay, a jumble of not fits of cramming, shamming . But th are moments, rare moments, when the ji saw pieces all fit! Studying is happin when the pieces cohere; a rainbow of j when the dense mists pass

College is a dome of higher learning !

—*Praveen Kumar Puri*
B. A. Hons. I Year,
Jamia School of Social Work

STUDENT UNIONS

A few years back when Mr. Charan Singh, a former Chief Minister of Uttar Pradesh, banned student unions in the colleges and universities of U. P, it caused a mixed reaction in the society. Some sections of the society called it a judicious action and had all praise for it. But some strongly condemned it on the ground of curtailing students' rights and freedom. Ultimately Mr. Charan Singh had to bow down under the political pressure and lifted the ban over the student unions.

The mixed reaction made obvious the controversy about the desirability of student unions and students' participation in the affairs of academic institution in the present times of student turbulence Past experience has revealed that student unions are mainly responsible for the majority of the incidents of students' indiscipline and strikes in the academic institutions. Any popular student (usually a student leader) having a petty personal grievance either against the class teacher or against the college authorities, will not hesitate to use the weapon of student union's threat to go on strike if the authorities or the teachers do not submit to his personal wishes. I am sure that in the absence of student unions no such boy would have dared to behave in such an obnoxious manner towards his teachers or authorities. Has he not made a misuse of student unions ? Obviously, he has

There is another reason which goes against the student unions in the academic institution. Unions are required where the relationship of an employer and the employee exists or where the interests of two parties conflict with each other. Obviously the relationship of teacher and students has no conflicting interests. Morever one should not expect of a teacher acting in the manner which will harm the interest of the students in the institutions. If at all students feel some genuine difficulty regarding anything, I am sure, the difficulty will be removed rather quickly if presented to the authorities in a peaceful manner. I do not feel that student union help more solving genuine problems of students. Most of the time they create an atmosphere of strike and tension, which is injurious to the academic life in any educational institution. Moreover survey has revealed that only a minority, which is disinterested in the academic life, become the student leaders. Recently the two top political parties of the nation actively participated in the Delhi University Student Union's office-bearers' election. This clearly shows the involvement of political parties in the student

unions The innocent students who join the institution to pursue studies are the worst victims of the selfish motives of a few student leaders and political parties. Should not we then ban these Unions ?

To quote Gandhiji—"Students must not take part in party-politics because they are students, searchers, not politicians. Or on account may they go against the authorities... They must have the confidence in them that if they are united and dignified in their conduct, they are sure to win."

It has also been seen that student leaders misappropriate the students' money and they enjoy at their expense, in their names. Social justice and equity demand this to be stopped immediately. But all this does not mean that I am a staunch opponent of student unions and their involvement in the affairs of academic institution, which are meant for them only Students must be given opportunities to associate themselves in the various affairs like sports, admission, library, cultural activities, canteen etc to promote their welfare Therefore, I feel that in order to democratize the functioning of our educational institutions student unions be replaced by active students' participation.

—*Bhavnesh Kumar Dhar*
B A. Hons. I Year,
Jamia School of Social Work.

FASHIONS IN COLLEGES

Fashions in college—doesn't it sound her absurd ? One can think of fashions in vies, in clubs or parties, in fancy dress ws or even in picnics—but what fashions ve to do in colleges ! I know you are nking that I am joking about fashions in leges. But believe me, I am as serious as ould be. If you don't believe let me tell u an interesting incident which my friend d me the other day. She told me that last nth she was having her exams. One rning, while she was studying, she ddenly realized that only twenty minutes re left for her paper and she had not yet anged As there was no time to change, e hurriedly took her pen and rushed to the llege in her night dress. .You can imagine r embarsasment when every one in the llege looked at her in a very curious way. mehow she went to the examination hall, d her paper and ran back home as fast as e could. After one week when she went the college again she was surprised to see at the most fashionable girls of the college ere proudly roaming about in a dress sembling her night suit, which she wore to e college in a hurry and of which she was hamed even after a week. When she saw is she could understand that the eyes which llowed her that day were not meant to ake fun of her, but they were all full of envy nd admiration—for all the girls considered that the latest fashioned dress which they had not yet adopted So when they went home they all insisted their perents to get them the most modern, fashionable and charming dress like that—because it was disgusting to go to the college in their old-fashioned clothes.

What ! you are laughing I too laughed at it whole-heartedly when she told me— Yes, she might be joking, but beleive me it is the most practical joke.

I think it would be best if you come with me and see some of our colleges so that you can nnderstand the craze of college students for fashions. Shall we move ?

One thing I must tell you that these college girls when they go to the college, never ' waste" their time in thinking about their home task or for lectures They rather think about their dresses. They spend hours in deciding which chappal will go with their dress and how big goggle should they wear to become the centre of admiration of all their friends

Now, here we are in a co-educational college You see all girls are in their colourful and bright dresses — bell bottoms, parallels, lungies, tight saries, churidars and minikurtas, with all sorts of funny hair

DR. ZAKIR HUSSAIN-ONE OF THE FOUNDER of Jamia Millia Islamia

The third President of India, Dr. Zakir Hussain, died at 11.20 a.m. on Saturday, May 3, 1969, following a severe heart attack. He was then 72 years of age.

He was born in February 1897, at Hyderabad. Dr. Hussain completed his schooling at the Islamia High School, Etawah U P. He then joined the Aligarh University and obtained his M A degree in Economics. He then joined the law classes, but gave it up when the non-cooperation movement started, and helped to found Jamia Millia Islamia. After teaching in Jamia Millia Islamia for two years, he went to Germany and secured a Ph D degree in Economics from the University of Berlin. He made a tour of many countries and delivered lectures and wrote articles on Mahatma Gandhi.

When Dr Zakir was in Germany, he came to know in 1924 that the founders of Jamia Millia Islamia were making plans for the closure of the institution for lack of funds. He sent a cable, "I and some of my colleagues in Europe have decided to devote our lives for Jamia. It should not be closed until we come to India." The closure was stayed, and the institution was shifted from Aligarh to Delhi in 1925 at the instance of Gandhiji, who promised to raise fund was then made the Jamia's Vice-Cha in 1926.

It was an honour for Dr. Zakir come the Vice-Chancellor at the age and he held this post for 22 years which he built Jamia Millia Islamia distinguished centre of learning. Dr. and his colleagues decided not to accept than Rs 100 per month as salary as lc the Britishers remained in India He to teach the primary and secondary s classes in spare time.

Partition came, and Dr Zakir requested by Maulana Abul Kalam A Education Minister in the first Governme free India to take up the Vice-Chancello of Aligarh Muslim University As Chancellor of Aligarh Muslim Univer Dr. Zakir served on the University Educa Commission which was appointed in under the Chairmanship of Dr. S. Ra Krishnan.

He was drafted into political life in 1 at the age of 55, when he was nominate member of the Rajya Sabha from the s reserved for those who had distinguis themselves in literature, science, art

ocial service,

Dr. Hussain served as Vice-Chancellor of Aligarh University for eight years till 1956 and continued as a member of Rajya Sabha till his appointment as Governor of Bihar in 1957. Even after assuming his political office he served the cause of education and culture, in India and abroad in many capacities He often represented India in UNESCO and served on its executive board during 1956 58

Mr Nehru chose Dr Hussain for the office of Vice-President when the election came in 1962, as the suitable successor to Dr S Radha Krishnan who had served as Vice President and was elected President that year The Vice-President is also the Chairman of Rajya Sabha and Dr Hussain in this capacity won the respect and affection of all the sections of the house. He made journeys of friendship to countries of Asia, Africa and the West

On becoming the President in 1967, Dr. Hussain said, "It was a great honour indeed that the nation has bestowed on a mere teacher who some 47 years ago resolved to devote the best years of his life to national education I began my public career at the feet of Gandhiji and he has been my guide and inspirer In this new opportunity of service, I shall do my utmost to take our people towards what Gandhiji strove restlessly to achieve, a pure life—individual and social an insistence on the means being as pure as the end, an active and sustained sympathy for the weak and down-trodden, and a fervent desire to forge unity among the diverse sections of the Indian people."

— *Anand Prakash*
Second Year,
Civil & Rural Engineering.

LOVE

It was a bright sunny morning in late October. A cool breeze indicated the arrival of winter Sitting, cosily, in a big arm chair, old Vrinda surveyed her surroundings with a look of great satisfaction in her eyes Next to her in another arm chair sat her husband apparently engrossed in a newspaper Their two little grandsons were playing merrily in the lawn in front of their house From inside came the mingled voices of the servants and the lady of the house

With a smile lurking at the corners of her mouth Vrinda nodded contentedly to herself Life had not been so easy for her but still she had always found happiness in her own way

"Look Grandma," the younger of the two children called her She eagerly turned her eyes towards him and saw him riding on the back of his brother who was walking on all fours They laughed and with them laughed Vrinda too The two children loved her very much And why not? She had showered all her love and affection on them and she deserved their love.

Love; yes, love had been the essence of her life. Long long ago when she herself was a small child, she had discovered the way o happiness. Vrinda remembered the incident very well.

They were four sister and two brothers. She was the third child Her father worked very hard to keep things straight for the large family. Her mother was always suffering from one thing or the other and, therefore, she had never been able to look after her family well Her continuous illness had made her very harsh and rude and none of her children ever felt that their mother loved them,

One day when Vrinda's younger brother Ratan came back from school, he found her sitting idly on a cot. Suddenly he said, "Vrinda, I will tell you something Sham's mother loves him so much. She brings him to the school and takes him back too. She always gives him such sweet things to eat in the recess. Sham is always dressed up so nicely. Why does not our mother love us in the same way? She hardly talks to us. Why is she so different from all other mothers?" Vrinda did not know what to say She simply repeated, "yes, mother has never loved any of us."

But the thought remained in her little mind. She kept on thinking why mother never loved them. She was so puzzled that she could not do anything else that day. Suddenly at night, a little before going to bed, a thought came to her mind. Shouting

happily she called all her sisters and brothers and sitting on a high stool in the centre of their small room she said, "Do you know why mother never loves us ? Why, because we never care for her. She is always so sick and none of us helps her in any way. Instead, we keep on troubling her with our own silly affairs. Isn't it so mean of us ? Now let us take a pledge that from today onwards we will never trouble her for anything. We will help her with her work and we will study attentively. We will love our mother. Then she will have to love all of us."

They had done it. All of them had followed Vrinda's advice and their efforts had borne fruit. With their help their mother had gradudly recovered from her illness and had learnt to love her children. That was a great reward for Vrinda. She had learnt that one has to give love to get it from others.

During her lifetime she had made several friends. She had equal affection for almost all of them and whoever came in her cantact considered Vrinda to be his or her best friend. Such was her love.

Her husband was not very well off during the early years of their marriage. They had to pass through difficult periods but never a word of complaint passed her lips. Instead she used to encourage her husband with her soothing and loving words. Secretly she hoped that good days would come and there would be no more troubles. This had been proved true. Her husband had achieved success step by step and had grown to be a comparatively rich man. Moreover, he had always loved and respected his wife. Vrinda had shown the same deep love and care for her two children and they thought that they had got the best mother in the world. For Vrinda it was a great achievement.

Now, nearing the age of sixty she felt that she had led a successful life mainly composed of love and affection. And it would be a complete happiness for her, Vrinda thought, if on her death, people commented, "She was a woman who loved everyone and was loved by everyone.!'

—Veena Ramtri
B. Ed.
Teachers' College.

MUSIC

Once I was sad
The world seemed useless
Despair caught me
And I wanted to die.

From very far away
Came the sound of music
That disturbed my thoughts
Pierced through my ears
Found the way to my mind
And to my heart.

I felt relieved
And started humming
With the sound of music
New joy new thoughts
Filtered into my mind.

I felt happy
And I wanted to cry
I want to live
I don't want to die.

— *Veena Ramtri*
B. Ed.
Teachers' College.

THE SEVEN ODES المعلقات

The seasonal market (or اسواق) had also played a great role in the cultural activities of the Arabs. The poets used to gather in these markets and recite their poems before the judges and the critics. Thousands of enthusiastic audience attended these symposia. Some of these markets are too well known like دورالمجار وعكاظ & ذوالمجاز. We have been told that the best poem of the year was selected by the eminent critics in these symposia and the poet of the poem was awarded the title of اشعرالشعرا or ملك الشعراء. The poetesses also participated in these competitions. These markets also served as media of publicity. The visitors from all corners of the peninsula & representatives of various tribes carried with them these poems to their respective places and thus within a short span of time the fame of the poet reached the farthest extent of the Arabic speaking world.

Among the best selected Jahili or the pre-Islamic poems المعلقات السبع or the seven Hanging Odes are commonly received as the best product of Jahili Literature. It is not decided as yet and the historians differ on this point whether the world معلقه is derived from the verbal root علق or عاق or علق. There are various interpretations of this word. Some say that these poems were written in golden letters and hung on the walls of كعبة. Others hold the view that they were preserved in royal treasures along with precious things and so they are called المعلقات Whatever may be the truth it is a conclusive fact that these odes, whose actual number fluctuates between 7 to 11 are the oldest preserved records of Jahili poetry. For the first time these odes were transmitted during the Omeyyad period by the famous transmitter الحمادالراوية (156 A.H.). The Muallaqat include the verses of the following poets :

(1) امروالقيس (2) طرفه (3) زهير بن ابى سلمه (4) لبيد العامرى (5) عنتره بن شداد عبسى (6) عمرو بن كلثوم (7) حارث بن حلزه اليشكرى (8) النابغة

عبدالارص (10) اعشی (9) الزبانی
علقمہ بن عدہ (11)

Some scholars say that the tradition of this annual competition lasted for about a century and hence the number of these odes might easily swallow the figures in hand. But at least seven of them are comonly accepted and transcend the dispute. They are also known as اسموط (i e Necklace) or المرھسات (the guilded) or السبع الطوال Modern researches have, however, put their authenticity and genuiness into question. Dr. Taha Husain in his much discussed work on the pre-Islamic poetry الادب الجاہلی, has given his findings on the Jahili poetry in considerable detail and though it is difficult to agree with him on all points yet his approach is not totally wrong and some of those points are too vital, especially those dealing with dialectical pronounciation and grammatical practices of various tribes.

—*Mohd. Akhlaq Qasmi*
B. Ed.
Teachers' College.

तहज़ीब

(जामिया की उच्च शिक्षा संस्थाओं के विद्यार्थियों की पत्रिका)

तीसरा अंक १९७२–७३

संरक्षक

प्रो० एम० मुजीब, उपकुलपति जामिया

जामिआ मिल्लिआ इस्लामिआ,
जामिया नगर, नई दिल्ली-२५

सूची

Standing from Left to Right—

Anand Prakash, Qaiser Raza, Brahmanand, Mohd Akhlaq Qasmi, Irfan Farooqi, Rizwan Mian, A K. Srivastava, Ratan Kumar Ghosh

Sitting from Left to Right—

Pushpa Sharma, Kiran Bisht, Mr Anwar Siddiqui, Dr Salamatullah (Acting Shaikh-ul Jamia), Mr. Mohd Zakir, Mr. Rajinder Prashad Srivastava, Sadiqa Begum

सम्पादकीय

जामिया में प्रत्येक व्यक्ति को अपने व्यक्तित्व के विकास के लिए समान अवसर प्राप्त होते रहते हैं। ज़ाकिर साहब द्वारा पुष्पित एवम् पल्लवित यह संस्था सांस्कृतिक एवं भावात्मक एकता का प्रतीक रही है। यहां के छात्र और छात्राओं को अपने बहुमुखी विकास के लिए हर प्रकार की सुविधाएं उपलब्ध रहती हैं। 'तहज़ीब' एक ऐसा ही माध्यम है जिसमें उनके भाव तथा विचारों का साकार रूप देखा जा सकता है।

'तहज़ीब' का यह तीसरा पुष्प आपके सम्मुख प्रस्तुत है। हम उन सब छात्र-छात्राओं के आभारी हैं, जिन्होंने अपनी रुचिकर रचनाओं के द्वारा इस पत्रिका को सुन्दर बनाने में सहयोग दिया है। साथ ही अपने परामर्शदाता अध्यापकगण के प्रति श्रद्धावनत हैं जिनके स्वस्थ निर्देशन से ही इस पत्रिका को व्यवस्थित रूप मिल सका है।

सम्पादक गण (हिन्दी विभाग)

जामिआ के कुलपति

माननीय न्यायाधीश एम. हिदायतुल्ला

का

सन्देश

मुझे यह जानकर अत्यधिक प्रसन्नता हुई है कि जामिआ के विद्यार्थी अपनी पत्रिका (तहज़ीब) का १९७२-७३ अंक प्रकाशित करने जा रहे हैं। पत्रिका के सम्पादक-मंडल तथा प्रतिभागी-गण को मैं अपनी शुभकामनाएं प्रेषित करता हूं। आशा है कि यह अंक जामिआ की सांस्कृतिक धरोहर का प्रतिनिधि तथा इस संस्था के उच्चस्तरीय ज्ञान-गरिमा का परिचायक होगा। पत्रिका के सफल प्रकाशन के लिए मेरी अनेक शुभकामनाएं।

एहसास-ए-फर्ज

कही तुम भूल न जाना उन्हे, वतन वालो,
हँसते-हँसते जो, जिस्मों-जा, अपनी लुटा के चले
सलामतो - आबाद रखने को तुम्हारा चमन,
राख अश्कों की, अपने गुलशन मे उडा के चले ॥

मगर वो भी किन्ही माँ-बाप के थे नूरे-नजर,
कमी बेटे की न महसूस होने दो उनको ।
सुहाग मिट गए जिन बहनो के वतन के लिए,
बनो भाई तुम उनके, और न रोने दो उनको ॥

मगर यह याद रहे, एहसासे गम न हो उनको,
हर इक इमदाद-ओ-मदद का इकरार दो उनको ।
जो भी दो, वह खैरात नही है, हक उनका,
हो फखर उनको खुद पर, इतना प्यार दो उनको ॥

लिखी शहीदों ने है खून से अपने, जो अमिट कहानी,
शहादत उनकी कभी हम भुला नहीं सकते ।
लुटाए अपने बेटे और सुहाग, वतन के लिए,
उन माँओं-बहनो के कर्ज हम चुका नहीं सकने ॥

राजेन्द्र कुमार

भारतीय नारी : एक चिन्तन

भारतीय संस्कृति के मूल में 'नार्यस्तु यत्र पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' का उद्घोष किया गया था, पर मध्य युग आते-आते नारी के प्रति हेय भाव रखा जाने लगा। उसे मात्र उपभोग की वस्तु समझा गया और तभी से वह गर्हित भावना की कठपुतली मात्र स्वीकार की गई। पुरुष ने पुरुषार्थ का आश्रय लेकर उस पर अनेक अत्याचार किये। यद्यपि पुरुष और नारी के मूल स्वाभाव में अंतर है, परन्तु इसी को वैविध्य की महत्ता का आधार मान लेना भी अधिक समीचीन नहीं जान पड़ता। फिर भी माना यही गया और पुरुष ने नारी के प्रति हेय भाव रखा तथा उसे निम्न स्तर पर उपस्थित कर उस पर कुछ दोषो को आरोपित किया गया यथा –

''अनृतं, अमाहसम, माया, मूर्खत्वम्, अति लोभताम्। अशौचम्, निर्दयत्व च स्त्रीणाम् दोषाः स्वभावजा.॥'

फिर भी प्रसंग की अवहेलना कर इन अवगुणों को नारी में जन्मजात माना गया। वस्तुतः इन दोषों का विभिन्न परिस्थितियों मे विकास होता है। अब विचार करना चाहिए कि ये कहाँ तक मान्य होने लायक हैं। चपलता नारी का प्रधान दोष बताया गया है। चपलता मस्तिष्क के निग्रह का अभाव है और मस्तिष्क के निग्रह में मानसिक प्रशिक्षण और व्यवहारिक प्रशिक्षण का अभाव ध्वनित है। लेकिन नारी का इसमे क्या दोष ? सांस्कृतिक प्रशिक्षण तथा उच्च ज्ञान के लिए नारी को अनाधिकारिणी किसने घोषित किया ? पुरुष ने। शिक्षा के अभाव में नारी में मानसिक अस्थिरता या चपलता का होना स्वाभाविक ही है और लोगों ने इसे दोष की संज्ञा दे डाली। यह तो वही बात हुई कि मारे और रोने भी न दे। 'रामचरितमानस' में पार्वती (गौरी) इसी चपलता का शिकार बनी और उन्हें शंकर का क्रोध सहना पड़ा। क्या यह आरोप व्यक्तिसगत है ? यदि नारी को उचित शिक्षा और उसके कर्त्तव्यों का ज्ञान कराया जाय तो यह चपलता नष्ट हो सकती है।

दूसरा दोष है माया और झूठ। कहा जाता है कि नारी अपने इन्हीं दुर्गुणों के कारण विश्वास के योग्य नहीं। यदि यह सत्य मान लिया जाए कि नारी इन दोनों तत्वों का आश्रय लेती हैं तो भी इस विषय के दूसरे दृष्टिकोण से समझने का प्रयास किया गया। नारी को इतनी जटिल परिस्थिति में रखा गया कि उसका जीवन कठिन बन गया। इन दोनों तत्वों का उपयोग वह अपनी रक्षा और तृप्ति के लिए करती है सिवा इसके दूसरा चारा ही क्या है ? नारी के सामने एक ओर उसका पति रहता है जो सर्वस्व है, पौरुष के अहं से पुष्ट है तथा स्वतन्त्र और वदनीय है। दूसरी ओर उसके समक्ष माता के रूप मे अपनी संतान की रक्षा का भी प्रश्न है। ऐसी परिस्थिति मे एक माया ही उसके पास शेष रहती है जिसका प्रतिस्थापन करने के लिए उसके पास अन्य दूसरी वस्तु नही। नारी माँ भी है। 'पुत्र कुपुत्र भले हो, मात कुमाता नही होती' 'कुपुत्री जायेव कश्चिदपि कुमाता न भवति।' फिर नारी नें दोष कहां ?

जब नारी इतनी त्यागमयी है तो नर, समाज उसे

भोगमय रूप को ही क्यों देखता है ? उसके पवित्र ममता-मय रूप को क्यों नहीं देखता ? क्या वह नारी में माँ, बहन और बेटी का रूप नहीं देख सकता ?

'हाय ! वधू ने क्या वर विषयक एक वासना पाई,
नहीं और कोई क्या उसका पिता पुत्र या भाई ?
नर के बाँटे क्या नारी की नग्न मूर्ति ही आई ?
माँ, बेटी या बहन हाय क्या संग नही वह लाई ?''

पुरुष जिस स्त्री के प्रति अत्याचार करना अपना अधिकार मान बैठा है वह उसकी पत्नी ही न होकर जननी भी है —

''उपजा किंतु अविश्वासी नर,
हाय तुम्ही से नारी ।
जाया हो कर जननी भी है,
तू ही पाप पिटारी ।।''

अब आता है झूठ। झूठ प्राय: भय की अवस्था मे बोला जाता है। 'रामचरितमानस' मे जब सती राम के रामत्व की परीक्षा लेने जाती है और वापस आने पर जब शिव पूछते हैं कि कैसे परीक्षा ली तो भय से वह झूठ बोलती है —

'कछु न परीक्षा लीन्ह गुसाईं,
कीन्ह प्रनाम तुम्हरिहि नाईं ।
सती समुझि रघुबीर प्रभाऊ,
भयबश शिव सनकीन्ह दुराऊ ।।''

कहने का तात्पर्य यह है कि यह अवगुण भी परिस्थिति जन्य ही कहा जा सकता है। नारी दुर्बल बना दी गई और अन्य सहारा न छोड़ा गया जिससे वह अपनी रक्षा कर सके। 'कामायनी' में अपनी दुर्बलता पर परिताप के आँसू बहाती हुई स्वयं इन शब्दों में बिफर पड़ती है—

''हाँ ठीक परन्तु बताओ तो,
मेरे जीवन का पथ क्या है ?
इस निविड़ निशा में संस्कृति की,
आलोकमयी रेखा क्या है ?''

अविवेक को भी नारी का जन्मजात ही अवगुण बताया गया। इसमे शिक्षा का अभाव ध्वनित है। अशिक्षित और अविवेक न रहकर और क्या रहेगा ? इसके अतिरिक्त भी नारी को इस परिस्थिति मे रखा गया कि वह भले-बुरे मे भेद कर अपनी बुद्धि का प्रकाशन करती है तो पहली बात यह कि पुरुष इसे सहन नही कर पाता, दूसरे समाज मे क्रांति मच जाती। शील के आवरण मे वह गूँगी बना दी गई। धर्म ने उसे प्रतिकार के अधिकार से वंचित कर दिया। धर्मशास्त्र प्रणेता पुरुष ने धर्म की दुहाई देकर उसके विकास को अवरुद्ध कर दिया —

''वृद्ध, रोग बस जड़, धनहीना,
अंध, बधिर, क्रोधी, अति दीना ।
ऐसे उपति कर किये अपमाना,
नारि पाव यमपुर दु:ख नाना ।।''

इसके बाद लोगो ने नारी को भयाक्रांत भी बताया है और अबला बताकर उसका एकांगी दृष्टिकोण से चित्रांकन किया है। परिस्थितियों ने भी शुरू से उसे घर की चारदीवारी मे कैद रखा है। यदि इतिहास के पन्नों को पलटा जाए तो ज्ञात होगा कि स्त्रियों ने रणक्षेत्र में जो कौशल दिखलाया है उसने अंग्रेजों को आश्चर्य में डाल दिया। झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई, दुर्गावती, जीनत महल आदि सैकड़ों नारियाँ हैं जिनका शौर्य प्रशंसनीय है।

जहां भारत नारियाँ रणसुहागिनें रही है वहाँ उन्होने कविता कामिनी को भी अपनी अभिन्न सहेली बनाया है। यदि प्राचीन भारत में मीरा और ताज जैसी

कवियित्रियाँ थी तो आज भी 'सुभद्राकुमारी चौहान' 'महादेवी वर्मा' तथा 'विद्यावती' ने अपनी कृतियो से अपना एवं सम्पूर्ण जाति का नाम हिंदी साहित्य में अमर कर दिया है।

आज भी यदि नारी को शिक्षा के क्षेत्र मे पुरुषो के समानाधिकार दिये जायें तो इसमे सन्देह नही कि वे किसी भी क्षेत्र मे पुरुष से आगे निकल सकती हैं। किसी कवि ने उद्घोष किया है —

"क्या कर नही सकती भला यदि,
शिक्षिता हो नारियाँ ?
रणरग राज्य सुधर्म रक्षा,
कर चुकी हैं सुकुमारियाँ ॥"

× × ×

"सोचो नरों से किस,
बात मे हैं कम हुई ?
मध्यस्थ वे शास्त्रार्थ मे,
भारती के सम हुई ॥"

विदुषी 'भारती' ने मंडन मिश्र और शंकराचार्य के बीच धर्मशास्त्र पर आयोजित विवाद पर मध्यस्थता का कार्य किया था। इसी भारत मे सुमित्रा, कुंती जैसी वीर मातायें, दमयंती, गांधारी जैसी तपपरायण, दुर्गावती, पद्मिनी, लक्ष्मी जैसी रण-रंगिनी नारियाँ उत्पन्न हुई।

भारत की प्राचीन संस्कृति ने भी नारी को ग्रीक कालीन सभ्यता की भाँति मर्यादित किया है। सौंदर्य की देवी 'वीनस', धन की देवी 'एथेना' की भाँति भारत मे नारी को विद्या की देवी सरस्वती, वैभव की देवी लक्ष्मी और वीरता की देवी दुर्गा के रूप मे प्रतिष्ठित किया है।

नारी के प्रति हीन भावना जो अब तक समाज मे चलती रही है, थोथली होने के कारण नष्ट हो रही हैं। हमारे संविधान ने स्त्री व पुरुष को समानाधिकार दिये हैं।

आधुनिकता के परिप्रेक्ष्य मे 'द्वापर' में गुप्त जी ने नारी के प्रति होने वाले अत्याचार से पीड़ित हो विधृता के मुख से बोलते हैं—

'अविश्वास ही अविश्वास है,
नारी के प्रति नर का।
नर के तो सौ दोष क्षमा हैं,
स्वामी है वह घर का ॥"

यदि पुरुष शिव है तो नारी शक्ति, यदि पुरुष विश्वासी है तो नारी श्रद्धामयी, यदि पुरुष पौरुषमय है तो नारी लक्ष्मी। वह पुत्र के रूप में पोषणीय, पत्नी के रूप मे अभिरमणीय और माता के रूप में पूज्यनीय है।

नारी-विकास के परिप्रेक्ष्य में आज 'इन्दिरा गाँधी' के रूप मे भारत को एक ऐसे नेतृत्व की उपलब्धि हुई है जो इतिहास के पृष्ठो मे शताब्दियों बाद प्राप्त होता है, जो युग का दास न बनकर युग को अपने अनुकूल बदलने मे समर्थ होता है। कोमलमना नारी में अक्षय और अपार पौरुष के दर्शन हुए हैं। नारी की अप्रतिम तेजस्विता मे आज विश्व मे भारत को वर्चस्विता प्रदान की है। नारी ने आज भारत के प्रसुप्त पौरुष को झकझोरा है। आज उसका अहम जगा है, देश ललकार कर कह रहा है— विश्व की कोई शक्ति हमे अपने दृढ संकल्प से विचलित नही कर सकती।

आज इसी जागरण का स्वर फूँकता हुआ भारत का कवि गा उठा है —

"बनो पुनः चैतन्य कपट,
ओ भस्मावृत चिंगारी,
अप्रिय हलाहल मदमय,
नयना तुम भारत की नारी ॥"

राजेन्द्र कुमार
बी०ए० (आनर्स)
आमिम्रा फाइनल

वह घर किसका था ?

ये दो व्यक्ति दोनों बाईस वर्षों से भाग रहे हैं। एक व्यक्ति आगे है। उसके हाथों में खुला हुआ चाकू है, जिस से रक्त टपक रहा है। दूसरे हाथ मे अग्नि की मशाल है। वह अपने पीछे अग्नि व रक्त छोड़ता हुआ, शहर-शहर व गाँव गाँव से गुजर रहा है!

दूसरा व्यक्ति उसके पीछे पीछे भाग रहा है। उस व्यक्ति के दोनों हाथों मे दो पुस्तकें हैं। पुस्तकों की जिल्द टूटी हुई है, कुछ पृष्ठ जले हुए हैं बार बार पुकार है 'ठहरो!" इन पुस्तकों को देखो। ये मैं उस घर से लाया हूं जहाँ तुमने बाईस वर्ष पूर्व आग लगा दी थी। अब उसी अग्नि के शोले दूर दूर तक फैल गए है। कितने शहर व कितने गाँव उस अग्नि की सीमा मे आ चुके हैं। तुम भागते रहोगे और मैं तुम्हारा पीछा करता रहूँगा। मैं तुमसे अपने प्रश्न का उत्तर माँग कर ही रहूगा। बताओ वह घर किसका था?"

पहला व्यक्ति कोई भी उत्तर नही देता है। वह केवल नारे लगा रहा है और भागता जा रहा है! जैसे वह प्रश्न से बचना चाहता है। परन्तु दूसरा व्यक्ति अपना प्रश्न दोहराता जा रहा है वह घर किसका था?

बाईस वर्ष गुजर गए। परन्तु उसने मेरे प्रश्न का उत्तर अभी तक न दिया। बाईस वर्ष पूर्व मैंने उसे एक बस्ती में देखा था। तब भी उसके हाथ मे रक्त उगलता हुआ चाकू था और दूसरे हाथ मे अग्नि की मशाल। वह बस्ती अग्नि व रक्त के गम्भीर समुद्र में डूबी हुई थी।

मेरे लिए यह बस्ती बिल्कुल नई थी। मैं पहले कभी उस बस्ती में न गया था। मैं भूखा प्यासा हृदय व मस्तिष्क पर भय का बोझ और जीवन की आशा लेकर सर्द लाशों और राख के गर्म ढेरों को पार करता हुआ छिपता फिर रहा था। मुझे पता नही कि वह बस्ती हिन्दुओं की थी या मुसलमानों की, वह गली मन्दिर वाली थी या मस्जिद वाली। मुझे यह भी नही पता कि जिस घर मे मैंने आश्रय लिया था वह किस धर्म का प्रतीक था। मैं तो केवल अपने प्राणों की रक्षा के लिये उस घर मे घुस गया था!

मैंने घर में घुसते ही द्वार बन्द किया और उससे लग कर खड़ा हो गया! शायद मैं अब तक सन्तुष्ट न हुआ था। कुछ देर पश्चात् जब मैंने समझ लिया कि अब कोई भय नही तो मैं द्वार के आगे से हटा और एक दृष्टि घर के भीतर डाली। कुछ क्षण के लिए मुझे अपना घर याद आ गया। मेरी माँ, मेरे पिता, छोटी बहन, सब मेरे मस्तिष्क में एक हवा का झोंका आया और मैं जैसे किसी निद्रा से जाग गया।

घर के भीतर पूर्ण शान्ति थी। लहराते हुए पर्दों प्रतीत होता मानो कोई अभी अन्दर से पर्दे हटा कर आयेगा और मेरा नाम पूछेगा। क्या वह हिन्दू होगा अथवा मुसलमान? वह मेरे साथ कैसा व्यवहार करेगा? क्या वह कोई पुरुष होगा अथवा स्त्री? इसी प्रकार के प्रश्न मेरे मस्तिष्क में आते और चले जाते। मैंने अपनी सन्तुष्टी के लिए द्वार को जोर से खोल कर बन्द किया। परन्तु भीतर से कोई भी यह देखने नही आया कि बात

क्या है ? बाहर कौन है ! मैं डरते डरते भीतर गया। पर्दे हटाकर कमरे में प्रविष्ट हुआ। अचानक मुझे ठोकर सी लगी, मैंने नीचे देखा तो दो पुस्तकें अधखुली हुई पड़ी थी। पहली पुस्तक उठाई तो देखा कि वह गीता है। मैंने सोचा इसका अर्थ है कि यह घर हिन्दू का है। परन्तु दूसरी पुस्तक देख कर मेरे आश्चर्य का ठिकाना न रहा। वह दूसरी पुस्तक कुरान थी। एक घर मे दो धर्मों की दो पवित्र पुस्तकें।

दोनो पुस्तको के कुछ पृष्ठ फटे हुए थे। कुछ जले हुए थे। उन पर खून के धब्बे भी पडे थे। मैं उन धब्बो को प्रश्नात्मक दृष्टि से देखने लगा। वे किसके शरीर से निकले थे। परन्तु रक्त क्या उत्तर दे सकता है ? वह तो केवल रगो मे दौड़ना जानता है।

और भीतर जाकर देखा तो दो सन्दूक पडे थे, परन्तु खाली। उनमे लिखा आर० डी० शाह। यह नाम किसी हिन्दू का था अथवा मुसलमान का। शाह दोनो धर्मों में होता यह नाम रामदास शाह है या रहीम दास शाह।

अनायास ही मेरी दृष्टि एक पालने की ओर गई। उस पर एक चादर ढकी हुई थी। लगता था शायद कोई शिशु सो रहा है। मैं शीघ्र ही पालने की ओर गया। चादर हटाकर देखा तो वहाँ कुछ न था, हाँ एक छोटा-सा तकिया था जिससे शिशु का सन्देह सम्भव ही था। मैंने सोचा यदि इस पालने मे कोई बच्चा होता तो क्या मुझे अपना नाम बता देता ? क्या वह मेरे प्रश्न का उत्तर दे देता कि यह घर किसका है ? नही, बच्चा तो केवल बच्चा होता है जो बहुत कुछ जानते हुए भी बोल नहीं सकता गऊशाला से भी जन्म लेकर जीवित रह सकता है चाहे वह मक्खन चुरा-चुरा कर खाये या अरब के जलते हुए रेगिस्तान मे ऐडियां रगड़ कर पानी का स्रोत उत्पन्न करे, वह केवल बच्चा ही कहलाएगा।

मैं इस आशा से भी निराश होकर कमरे से चल दिया। परन्तु वहां पहुचते ही मेरी आख स्वयं बन्द हो गई। शायद वह भी यह दृश्य नही देखना चाह रही थी। कमरे मे एक लाश पडी हुई थी। एक सुन्दर नवयुवती की लाश। उसे बड़ी निर्दयता से मारा गया था। शायद वो उसी शिशु की माँ थी, जिसका वह पालन था। उस युवती का चेहरा दुपट्टे मे लिपटा हुआ था। मै आगे बढ़ा और ज्यो ही मैंने युवती के चेहरे से दुपट्टा हटाने के लिए अपना हाथ बढाया दुपट्टा और दूनी शक्ति से चेहरे पर लिपट गया। वह मुझे इस बात की आज्ञा नही दे रहा था कि मैं मृत, बेबस माता का चेहरा देखूं।

मेरी आँखे नम हो आईं। मैंने और देर इस घर मे मे रुकना उचित न समझा। मैंने गीता व कुरान को अपने दोनो हाथो में पकड कर द्वार खोला। गली में मृत्यु की-सी शान्ति थी। केवल एक व्यक्ति वहा खडा था जिसके हाथ मे चाकू व मशाल थी। मैं उस व्यक्ति की ओर दौड़ा और पूछा, बताओ यह घर किसका है ? ये पुस्तकें किस की है ? मेरा प्रश्न सुनकर वह व्यक्ति भागा और मैं उसके पीछे भागने लगा।

— अकील अहमद सिद्दीकी
बेसिक प्रथम वर्ष
टीचर्स कालेज

विचित्र किन्तु सत्य

अमरीका के मिशिगन नामक राज्य के निवासी श्री हार्ली के बगीचे में आदमी की शक्ल वाला एक पेड़ पाया गया है। यह पेड़ पूरी तरह से आदमी की शक्ल से मिलता जुलता है इस पेड़ के हाथ पैर और सिर सभी कुछ है इसके सिर पर टोपी भी बनी है इसको ध्यान से देखने पर ऐसा लगता है मानो यह मनवरूपी पेड अपने दांये हाथ में छड़ी उठाए हुए है।

दक्षिणी अमरीका के ब्राजील राज्य में रोशनी देने वाले पेड़ पाये जाते हैं। ऐसे पेड कही हिमालय की घाटी मे हैं इन्हें 'ज्योति मती' पेड़ कहा जाता है। इन की रोशनी करीब पौन किलो मीटर दूर तक फैलती है।

वेनेज्युएला राज्य में एक दूध देने वाला पेड़ पाया जाता है है। पेड़ के तने से दूध जैसा सफेद मीठा, द्रव पिघलता है। इस द्रव में एक खास किस्म की महक व चिकनाई होती है। यह पेड़ दिन मे दो बार दुआ जाता है।

दक्षिणी अफ्रीका मे एक ऐसा वृक्ष होता है जिसकी पत्तियां तोड़ने पर छींक पर छीक आने लगती है। इस वृक्ष की लकड़ी की खास विशेषता यह है कि वह पानी मे तैरती नही बल्कि डूब जाती है।

'लाफिंग गैस' अर्थात् हसाने वाली गैस से बारे मे हम सब अच्छी तरह जानते हैं। लेकिन यह बात बहुत कम लोगो को मालूम होगी कि एक 'लाफिंग ट्री' भी होता है यह हसाने वाला वृक्ष देशो मे पाया जाता है इस वृक्ष के फल को जो कोई भी खाता है वह जोर से हँसने और नाचने लगता है। कुछ देर बाद उसे अच्छी नीद आ जाती है और फिर वह ठीक हो जाता है।

जर्मनी मे सबसे नाटा आदमी अमीर था जिसका कद तीन फुट ढाई इन्च था।

इग्लैण्ड मे १९६० मे १०८ वर्षीय श्रीमती हनाहटेलर के १३ बच्चे २७ पोते ३० पड़ पोते १२ पड़ पोतो के बेटे और २ पड़ पोते के पोते।

फ्रैंक ब्राउन युद्ध में घायल हो गया और उसके माथे मे छेद हो गया था वह उस छेद से मजे से सिगरिट पिया करता था।

अगर आप १७ साल की आयु से दाढ़ी बनवाना शुरू करदें तो ७० साल की आयु होने तक ४४ मील लम्बे बाल कटवा चुकोगे। नाई को २०० रु० से लेकर २००० रु० तक दिये होंगे। इसके समय के हिसाब से छः महीने नष्ट होगे।

कठियावाड़ में अर्जुन सिंह डाजर नामक एक आदमी रहता है उसकी मूँछ १०४ इन्च लम्बी है। संसार मे सबसे लम्बी मूँछ इस मनुष्य की है।

सुनील कुमार
बी० एस० सी०
जामिआ कालेज

तीन-पत्र

प्राणेश !

एक हार गूँथा रही हू

गूँथा दिये हृदय के अरमान

विजय माला पहना दूँगी

जब हो जाओगे

देश पर कुर्बान

भैया !!

बान्धती हू राखी

लाज रखना

भारत मां की

बेटे !!!

तुम हो तो चहेते

लो यह केसरी बाना

युद्ध से लौट कर मत आना

मेरे आसुओ की फिक्र न करना

जाओ ! तुम्हें स्वदेश को मरना

मेरी आसुओ से भर रही झोली

जाओ !! तुम खून से खेलना होली

सुमेर चन्द्र जैन 'मनमाना'
बेसिक द्वि० वर्ष
टीचर्स कालेज

दुख-सुख

जानते हुए भी हम यह नही कह सकते कि इस क्षणिक जीवन में सुख और दुःख है क्या ? इसके लिए पहले लक्ष्य से परिचित होकर अपनी माँग को पहचानना आवश्यक होगा। मांग वह है जिसकी पूर्ति कठिनाइयो को झेलकर अवश्य ही होता है दायित्व की पूर्ति मे ही उसकी पूर्ति निहित है। हम अपने दायित्व का क्यो नही पूरा कर पाते सुख की लोलुपता मे मानव जब तक आवद्ध रहता है, तब तक वह दुखी रहता है। यही सुख और दुख है। सुख-दुःख विधान के अनुसार आते जाते है। अत सिद्ध होता है कि इनका आना जाना हमारी इच्छा पर निर्भर नही है। सुख चाहने पर भी नही मिलता और रोकने पर भी नही रुकता, विधान से किसी का अनिष्ठ नही होता। आये हुए दुख का और गए हुए सुख का आदर करे। इस लिए सुख-दुःख को साहित्यकारो ने जीवन रूपी "सिक्के के दो पहलू कहे हैं।"

सुख की वास्तविकता का ज्ञान होने पर उसकी आशा समाप्त हो जाती हैं। संकल्प पूर्ति को सुख माना जाता है। इसका सदैव रहना असम्भव है। सकल्प पूर्ति काल मे पराधीनता रहती है और उसके पश्चात जीवन मे जड़ता बडी वेग से आती है। सुख काल मे सुख हितकर नही है। सुख हमें उदार बनाने के लिए आता है। सभी को अपना कर हम मिलें और सुख को सहज भाव से वितरित करें। दुःखी को सुखी करें। यदि यह उदारता मानव मे जागृत नही होगी तो सुख का वह सदुपयोग नही कर सकता। सुख और दुःख अस्थिर हैं ये सदैव आते जाते रहते हैं।

सुख-दुःख की समानता के सम्बन्ध में कवि सुमित्रा नन्द पन्त ने बहुत ही सुन्दर और सरल उदाहरण दिया है।

"सुख-दुःख के मधुर मिलन मे यह जीवन हो परिपूर्ण
घन मे ओझल हो शशि, फिर शशि मे ओझल हो घन
जग पीडित है अति दुःख से,
जग पीडित है अति सुख से।
प्राणी जग मे बट जावे,
दुःख-सुख से और सुख-दुःख से।"

इससे स्पष्ट है कि सुख के साथ दुःख का समन्वय ही जीवन की पूर्णता मे सहायक है। इस साहित्याकाश मे दुःख और सुख मे आज तक कोई भी ऐसा जीवधारी नही हुआ है और न है ही और न होगा जो केवल सुख के अनुभव मे अपना जीवन व्यतीत करे।

दुःख मे ही मनुष्य उपजकर उन्नति के मार्ग पर उठने की भावनाएँ अपने मस्तिष्क मे लाकर नाना प्रकार के प्रयास करता है। जैसा कि अंग्रेजी मे कहा गया है—

Happy the man, who wish and care

अर्थात वही मनुष्य सुखी है जिसको किसी चीज को जानने की जिज्ञासा और फिक्र होती है।

संघर्ष तभी जीवन में आता है जब हम सुख की आशा छोड़ देने से दुःख का भय भी नही रहता। सुख की अनुभूति से पूर्व दुःख ही रहता है। मूर्छा की व्यथा से ह

जीवन का सुख उत्पन्न होता है। दुख से ही सुख की दासता का नाश होता है। जहाँ क्षोभ तथा क्रोध हैं वहा सहज स्नेह नही आ सकता।

जो स्थित परिश्रम साध्य है वह सहज नही हो सकती मन इन्द्रियाँ-जड है। लोग कहते हैं कि मन दुखी होता है परन्तु मन न तो दुखी ही होता है और न सुखी ही। जब तक अहकार मन मे लीन नही होता तब तक सुख-के झोके मन को बराबर विचलित करते रहेगे। लेकिन ईश्वर के अस्तित्व में झुकते ही तुरन्त अहं का सर्वनाश होता है। यही सच्चा सुख है।

इसी जीवन से समस्त सुख-दुखों का पर्यवसान होता है। जीवन मे सुख और दुख ऐसी ही दो प्रति क्रियाएं है जो प्राणी मात्र के जीवन को अज्ञेय और अगम्य सीमा तक पहुचाने मे योग देती हैं।

मुहम्मद आसिफ
एम० ए० फाइनल
जामिया कालेज

क्लोरीन की आत्म कहानी

प्यारे साथियो ! मेरा नाम क्लोरीन है । मुझे छोटे नाम Cl से भी पुकारा जाता है । मेरे पिता का नाम HCl और माता का नाम न० है । मेरा जन्म सन १७४८ मे हुआ था मिस्टर शीले ने मेरे जन्म के समय मे देख-रेख की ।

जब मैं १३ वर्ष की थी । मेरा विवाह सी ड्राई नामक बूढे से हुआ । तीन वर्ष बाद मेरा ब्लीचिंग पाउडर नाम का पुत्र पैदा हुआ । वह बहुत होनहार है हमेशा मरीजो की सहायता करता है । तरह-तरह के कीटाणुओं का नष्ट करना उसका बाँए हाथ का खेल है । बड़े-बडे डाक्टर उसका आदर सम्मान करते हैं ।

मैं हरे पीले रंग की साड़ी हमेशा पहने है । ग्रीक भाषा मे क्लोरस का अर्थ हरा पीला है। इसलिए मेरा नाम क्लोरीन है । मेरी सुन्दरता पर साडी चार चाँद लगा देती है । मेरे अन्दर से प्यारी गन्ध निकलती है । जिसे सूंघकर लोग बेहोश हो जाते है ।

मैं परीक्षक को बहुत प्यारी हू । वह मुझे परीक्षा-पत्र पत्र की कुर्सी पर बिठाते हैं । मैं स्वभाव की जहरीली हूँ मै हवा से लगभग ढाई गुनी हूं । जब मैं अपने भाई पानी से मिलती हूं । तो लोग मुझे क्लोरीन कहते हैं । सुन्दर फूल भी मुझसे डरते है क्योंकि मैं उनका रंग उडा देती हूं जब २ कोई मुझे दबाता है तो मुझे द्रव मे बदलना पड़ता है ।

मेरा पिता बडे भयानक है वह मनुष्य के शरीर एव कपडो को छूने ही काट देते है । जब वे सी० ए० सी० ओ० से मिलते हैं तब वह डर कर साँस छोड़ने लगता है कालिजो मे उनका बडा सम्मान होता है एक दिन जब मैं अपने प्रेमी H से मिलने गई । दो लोगों ने हमे प्रेम करते देखकर मेरे पिताजी को पुकारा । हम इतनी जल्दी गायब हुए कि पिताजी देखते ही रह गए । आजकल लोग मुझे नौकरानी समझकर जबरदस्ती काम कराते हूं । मैं बहुत से उपयोगी काम करती हूँ । मेरे कुछ कार्य निम्न-लिखित हैं —

पानी साफ करना ।

सोना साफ करना ।

कीटाणुओं को नष्ट करना ।

मरीजो के घाव भरना ।

लडाई के अवसर पर लड़ने वालो को शान्त करना इत्यादि ।

सुनील भटनागर
बी. एस. सी. फाइनल
जामिया कालेज

"ईश की धरा पे इन्साफ"

बल्लू अपनी बीबी और दो बच्चो सहित मेरी पड़ोस मे काफी दिनो से रह रहा था। हमारी रोजाना की आपसी नमस्ते ने एक दूसरे को दोस्ती और भाई पद की सीढ़ी पर चढा दिया। हम दोनो अब एक दूसरे पर काफी विश्वास करने लगे। बल्लू जब कही बाहर जाता ना अपने बच्चो को मेरी देखभाल मे छोड जाता था। एक बार बल्लू अपने बचपनी दोस्त ओम भूषण को मिलने चला गया। उस रात की बात है कि :—

रात काफी ढल चुकी थी। मैं काफी गहरी नीद मे था। रह-रह कर सर्दीली हवा बहकर फिजा को कपा जाती थी। आकाश बादलो से घिरा था और कभी कभी बिजली की चमक एक कड़ाके की आवाज के साथ एक अनजानी दहशत पैदा कर जाती थी। शायद बारिश के आसार थे। चारो ओर घोर सन्नाटा छाया हुआ था।"

'हाय बचाओ। हाय बचाओ' की आवाज सुनकर मैं तेजी से उठा और इधर उधर देखने लगा कि यह आवाज कहाँ से आ रही है। जरा ध्यान से सुनने पर पता चला कि आवाज हमारी पड़ोसिन विजय रानी की थी उसकी आवाज पहचानते मुझे देर न लगी और जल्दी जल्दी लम्बे लम्बे डग भरता हुआ नीचे आया लेकिन नीचे वाला दरवाजा बन्द देखकर फिर आया। लेकिन वह उसी तरह से चिल्ला रही थी। तब मैंने एक उपाय सोचा और जल्दी से दीवार फाद कर छत पर गया। सीढियो का दरवाजा भी बन्द था। सो चबूतरे पर से छलाग लगा दी और क्या देखता हू कि विजयरानी एक अजनबी से घुले जा रही थी। वह आदमी उसे मारने की कोशिश कर रहा था। विपन और नीलो दोनो डर के मारे कोने मे खड़े हुये थे। मुझे देखने ही वे जोर से चिल्लाये अँकल। अँकल!

उनकी आवाज सुनकर वह आदमी छुरा विजयरानी के पेट मे भोक कर खिडकी से बाहर कूद गया। मैं देखता ही रह गया कि मुँह से आवाज भी न निकल सकी। दोनो बच्चे भाग कर मुझ से लिपट गये। दो क्षण तो मैं चुपचाप खडा रहा। परन्तु अनजाने चीख निकल गई। क्या देखता हूँ कि विजयरानी एक ही क्षण मे खून से लथपथ हो गई। मैंने शोर मचाना चाहा परन्तु उस वक्त सब बेकार था। विजयरानी सदा के लिये दोनो बच्चो को रोते बिलखते छोड़ गई। मेरे कपड़े भी विजयरानी के खून से लथपथ हो चुके थे। हमारी आवाजे सुनकर हमारे पड़ोसी रूपधन, घनीराम तथा एक दो आदमी और आ गये। उसके बाद एक क्षण मे ही गली मे शोर मच गया। उस हल्ले को सुनकर बहुत से लोग इकट्ठे हो गये। कुछ ही देर बाद पुलिस भी आ गई। उस समय अचानक मैं इतना बेसुध हो चुका था कि मेरी आखों से बूँदे सूख चुकी थी। मैं अवाक खड़ा सब कुछ देखे जा रहा था कि अचानक पुलिस वालो ने आकर पकड लिया। मुझे कोई होश नही थी। विपन तो इतना छोटा था कि वह साफ साफ बोल भी नही सकता था और नीलो भी काफी छोटी

थी। इतनी भीड़ मे न तो उनको किसी ने देखा, न ही सुना। तभी अचानक एक स्वर मेरे कानो मे पड़ा :—

'पकड लो इसे यही कातिल है।'

मैं एकदम होश में आया और पकडने का कारण पूछने लगा। परन्तु वे आदमी (रुघन और धनी राम) जो सब से पहले आये थे। उनके सम्बन्ध मुझ से काफी समय पहले बिगड चुके थे। लेकिन वे तो मौके की तलाश मे थे। लेकिन उनका भाग्य कि उन्हे इतना सुनहरी मौका मिल गया। वे कहे जा रहे थे :—

'जब हम आये तो केवल यही यहाँ खड़ा था। और दोनो बच्चे रो रहे थे। इसके कपड़े भी खून से लथपथ है इससे यह साबित होता है कि यह जरूर इसी का काम है। यही खूनी है। "पकड लो। पकड लो।"

मैने उन्हे अपने आने का कारण बताना चाहा। परन्तु सब व्यर्थ। मेरी वहा कौन सुनता था क्योकि मेरे दुश्मनो को सुनहरी मौका मिला था। उन्होने मुझे मरवाने के लिये दूसरो से काफी लगी चुपडी बातें की। आखिर मुझे जेल जाना पड़ा। नीलो पापा, पापा कहती उससे लिपट गई।

"पापा इतने दिन कहा लगाये? जल्दी आ जाते। आप इतनी देर से क्यो आये?' नीलो लगातार प्रश्न किये जा रही थी। परन्तु आज यहा कोई नही था जो कि मेरा साक्षी होता। इसलिये मुझे जेल की हवा खानी ही पडी। मेरे दुश्मनो के यहाँ घी के दीप जलने लगे कि उन्होने बल्लू को मुझ पर दोष लगाते हुये सारा माजरा बता दिया। जिससे उसे भी मुझ पर ही गुस्सा आया। इसी कारण वह जेल पहुंच कर मेरे पर गर्जा —

"वाह कमीने। तेरी यह मजाल। तेरी यह हिम्मत तुझे तेरे कर्मों का फल जरूर मिलेगा। इसलिये कहा करता था—भाई साहब आप चले जाइयेगा। पीछे का फिकर मत करें। मैं जो इनके पास हूँ। यह मेरी भाभी और ये मेरे बच्चे है। परन्तु आज पता है तेरी इस हमदर्दी का कारण।"

मैने बल्लू को एक बार नही बल्कि तीन चार बार चुप होकर मेरी बात सुनने को कहा। परन्तु उसने उल्टा कहा 'तू मेरा भाई नही दुश्मन है। खबरदार अगर मुझे भाई कहा तो" आखिर मुझे कानो पर हाथ रखकर सब कुछ सहना पडा। क्योकि अभी तक मैं एक दोषी और खूनी था। अचानक मैं बेसुध सा मूर्ति बना विचारो मे ऐसा खो गया कि मुझे यह भी पता नही चला कि वह कब चला गया। बस इस तरह मुझ पर मुकद्दमा शुरू हो गया आखिर अदालत इस नतीजे पर पहुची कि मुझे मौत की सजा हो गई। हाई कोर्ट के जज ने मुझे कहा 'आपकी अंतिम इच्छा क्या है? उसे पूरा कर लीजिये। किसी को मिलना चाहते हो तो मिल लीजिये। कुछ कहना चाहते हो तो कह दीजिये, अब वक्त आ गया है तुम्हारी करनी के फल का।

लेकिन मैं बुत सा बना जो यह सब कुछ सहन किये जा रहा था कि अचानक बोल पडा :—

'मै कुछ नही चाहता सिर्फ चाहता हों तो—इन्साफ! इन्साफ!! इन्साफ!!!'

इस प्रकार से इन्साफ की रट लगाये जा रहा था कि उन्होने मेरी ऐसी सुनी कि झट से मुझे फासी की माला पहना दी। जब मुझे फांसी देने के लिये ले जाया जा रहा था। बल्लू भी अपने दोनो बच्चो सहित वहाँ पहुँच गया। मैने उससे क्षमा माँगनी चाही लेकिन वह खुशीसे उछल और गर्जकर बोला :—

"ओ दुष्ट। आज तुझे तेरी करनी का फल मिलने वाला है।" परन्तु विपन और नीलो सदा की तरह अँकल अकल करते मेरी ओर भागे। आकर मझे लिपट तो गये

परन्तु मुझे ऐसी हालत में देखकर हैरान हो रहे थे बोले "अंकल यह क्या हो रहा हैं।"

'मेरी शादी' मैं उत्तर देने ही वाला था कि एक साथ बल्लू गर्जा—'इस दुष्ट से मत बोलो, यह तो तुम्हारी मामा का कातिल है' यह कहता हुआ वह बच्चो को परे ले जाना चाहता था पर बच्चे मेरी गोद मे चढना चाह रहे थे। नीलो जो मेरी गोद में थी भाग कर अपने पापा के पास गई और उसके मुंह पर हाथ रख कर बोली :—

"पापा, पापा क्या कह रहे हैं? यह आपसे किसने कहा? वह तो बहुत बडा लम्बा लम्बा सी बडी बडी मूंछो वाला आदमी था। जब वह मामा को मारता था तो उसकी आवाज सुनकर अंकल ने छत पर से छलांग नीचे लगा दी। इतने मे वह आदमी खिडकी से कूद कर भाग गया और मामा जमीन पर लेट गई। हमने उन्हे काफी उठाया लेकिन वह ऐसी लेटी की फिर उठ ही न सकी। अंकल ने भी मामा को उठाया लेकिन मामा के पेट से खून निकल रहा था जो कि अंकल के कपडो पर लग गया।"

नीलो की बात सुनकर बल्लू पथराई नजरो से मेरी ओर देखने लगा। मेरी आखो के सामने वही सीन घूम रहे थे कि मुझे कुछ पता न चला। जबकि बल्लू मेरे पैरों मे गिर पड़ा और क्षमा मांगने लगा। मैंने एकद अपने आपको सम्भाला और बल्लू को उठाकर गले लगाया। इस समय बल्लू की नीर भरी आखें टिमटि रही थी और वह जोर-शोर से कह रहा था।

"मत पकड़ो। छोड़ दो इसे। मुझे पहले मरने दो इसका खूनी मैं खुद हूँ। जो कि एक इन्सान को न पह चान सका। परन्तु अब मुझे यह स्वीकार न था। अ मे उसने मैजिस्ट्रेट से प्रार्थना करके मुझे भी छुड़ा लिया। अब हम दोनो प्यार से गले मिल रहे थे। f उस समय मेरे दिल में यह आवाज गूंज रही थी कि :-

"मैं सोचता था कि विश्व अन्याय से भरा है।"

लेकिन·········

ईशा की इस धरा पे तो इन्साफ भी धरा है।"

इतने मे मेरे दोस्त ओम-भूषण टैक्सी लेकर वहाँ आ पहुचे। मैं और बल्लू दोनो बच्चो सहित टैक्सी मे बैठक वापिस घर पहुंच गये क्योकि मैं तो ईशा की इस धरा इन्साफ की खोज मे था जो कि मुझे मिल चुका था।

माम राज राठौड़
टीचर्स कालेज

महान कौन

वह बरसात की एक अँधियारी शाम थी। लजते दीपक पर पतगे अपना जीवन उत्सर्ग करने के लिए होड़ सी लगा रहे थे। कुछ पल मैं चुपचाप यह मौन पर मिटना देखती रही। फिर मुझ से रहा न गया। प्राणो की आहुति देने के लिये अग्रसर हुए एक पतगे को मैं सहसा सम्बोधित कर ही बैठी —"तुम कितने महान् हो जो अपनी जान यों हथेली पर रख कर ज्योति से मिलने आए हो।"

'मैं और महान।" पतंगा अट्टहास कर उठा। 'हा, यह तुम्हारी महानता ही तो है पतगे! भला जीवन का मोह किसे नही होता। लेकिन तुम एक हो कि..."

"बस, बस रहने दो। व्यर्थ प्रशंसा न करो। महान् मै नही यह दीपक है, इसकी ज्योति है जो तिल-तिल कर अनवरत जल रही है। यह ज्योति महान् है जो अपना सर्वस्व होम कर रही है और वह भी नि.स्वार्थ। केवल इसलिए कि दूसरों के लिए अँधकार, अँधकार न रहे। दूसरो के मार्गदर्शन के लिए, परसुविधा के लिए अपना अस्तित्व समाप्त कर देना महानता है। मैं तो ज्योति की इस महानता को शीश झुकाने आया हूँ। मैं तो बस इस ज्योति की मगल आरती उतार रहा हूँ केवल आरती... अपने तुच्छ प्राणो से।"

कान्ता मदान
बी० एड० (टीचर्स कालेज)

राखी की शर्त

हो जाओ साथी सावधान, बस अब न अधिक उत्पात करो
हम भोला-भाली बहनों पर, तुम अब न अधिक आघात करो
तुम अब तक जो करते आये, वह आज सभी से कहना है
बहुत सहन कर चुके सभी, अब मौन न हमको रहना है

गलियां हो, चाहे सड़के हो, बाजार हाट विद्यालय
वह शोखी, वह छेड़ा-छाडी चौराहा या देवालय हो
कविता, गजलें जो कुछ देखो, सब हमको लेकर होती हैं
लख नगे चित्र हमारे ये सब ललित-कलायें रोती हैं

लो, ताक-तक क्या देख रहे, ये बाहे हैं यह सीना है
है रग-रग मे यह खून गरम, मस्तक पर गरम पसीना है
बोलो ? अब क्यो खामोश खड़े, यदि हिम्मत हो तो आजाओ
हम दुर्गा-चण्डी अम्बे की, ताकत को भी अजमाओ

जब देश मागता भीख तुम्हारे श्रम की, खून पसीने की
अफसोस कि तुम उलझे रहते, उल्फत में किसी हसीना की
लज्जा को भी लज्जा आती, पर जरा न तुम शरमाते हो
अपनी काली करतूतों पर, तुम कभी नही पछताते हो

•

तो पढ़ो, सभ्य नागरिक बनो, जग में कुछ अच्छे काम करो
अपने पावन विद्यालय का, मत व्यर्थ नाम बदनाम करो
हम जगा रहे हैं आन तुम्हें, पिछली भूलो पर पछताओ
ये सब गतविधियां बन्द करो, अब भी है समय सम्भल जाओ

उठो, नया दीप जलाओ, सफल करो निर्माणों को
खून पसीना दान करो सब, बड़े-बड़े अभियानों को
मन्जूर तुम्हे यह शर्त अगर, तो आओ राखी बँधवाओ
"तुम भाई हो, हम बहन हैं" इस प्रथा को फिर से दुहराओ

विजेन्द्रपाल भारद्वाज
बी. ए. ऑनर्स पोलेटीकल सांइस फाइनल
जामिया कालेज

टूटे स्वप्न

दूर सुन्दर एक कोने मे वह झोपड़ी थी, शायद उसका इस संसार मे कोई सम्बन्ध ही न था। उस झोपड़ी नुमा महल के तीन प्राणियों का एक छोटा सा संसार बसा हुआ था। मधुर, जो एक गरीब मजदूर था, जिसने अपने जीवन मे पतझड़ ही देखा था। उसकी पत्नी नीलिमा और एक वर्षीय पुत्री निर्मला दिन भर दोनो पति पत्नी मजदूरी करते व अपना तथा बच्ची का पेट भरते। परन्तु भगवान उनका यह सुख भी किस प्रकार देख सकता था। नीलिमा एक दिन बीमार हो गई मधुर ने उसका बहुत इलाज करवाया।

आज दीपावली थी पर मधुर के घर एक भी दीया न जल रहा था, कैसे जलता ? उसकी पत्नी का जीवन दीप जो बुझ गया था रह-रह कर मधुर के सम्मुख अतीत के चित्र उभर आते। इस तरह की ही एक दीवाली थी जब उसका और नीलिमा का विवाह हुआ था। नन्ही निर्मला विस्फारित नेत्रों से चारो ओर देख रही थी। वह नही जानती थी कि आज उसकी मा उसे सदा के लिए छोडकर जा रही है तब वह मातृ स्नेह न पा सकेगी तभी एक चीत्कार ने उस नन्हे मन को भयभीत कर दिया। नीलिमा मर चुकी थी और मधुर की चीत्कार उस आधी रात के अन्धेरे में गूंजकर विलीन हो जाती। आज मधुर की आंखें बार-बार सब घरों के जलते हुए दीपकों पर जाती और और फिर घर के बुझे दीप पर टिक जाती।

अब मधुर की एकमात्र आशाओं का केन्द्र भी निर्मला वह सब ओर निराश हो अपनी ओर इस नन्ही सी बच्ची को देख ही सन्तोष कर लेता। धीरे २ एक वर्ष बीत गया आज फिर दीपावली थी। मधुर को रह-रह कर नीलिमा याद आती वह आज उसकी बरसी मनाना चाहता था।

वह दिन भर घूमता रहा पर उसे कोई अच्छा कार्य न मिल सका, कुछ देर पश्चात ही उसने आवाज सुनी—'भल्ली वाला'

वह शीघ्र ही वहाँ पहुंचा और सामान उठाने लगा परन्तु वह व्यक्ति जिसका सामान वह उठाने जा रहा था, नाक सिकोड़ कर बोला—उफ् कितनी बदबू आती है तुम्हारे कपडों से। दिन भर तो भले बने रहते हो रात को चोरी करते हो।

मधुर के नेत्रों मे जल भर आया। और अपने भाग्य पर आंसू बहाता अपने नीड की ओर चल दिया। रात के दीपक जल चुके थे। आज उसके घर मे तो नही पर उस की आंखो मे आंसुओं के दीपक जल रहे थे। बोझिल कदमों से धीरे-धीरे वे घर पहुंचा। तभी उसने देखा कि उसकी झोंपड़ी जल रही है। उस पर मानो बिजली टूट पडी आज दूसरी झोंपड़ी का दीपक उसकी झोंपड़ी पर गिर जाने के कारण उसका छोटा सा संसार जल रहा था बा

भागा हुआ अन्दर गया और निर्मला को उठा लाया किन्तु निमला तो अपनी मा के पास चली गई थी। मधुर ने उसका भी दाह संस्कार किया साथ ही उसने अपनी आशाओ को उस चिन्ता में डाल दिया।

तब उसके कदम नदी की ओर बढ़ने लगे और वह कूद पड़ा उस शांति के सागर मे। एक बार एक दुखित आत्मा इस संसार से दूर चली गई और शान्त लहरों के आंचल मे सदा के लिए विलीन हो गई।

सुरजीत कौर
बी.एड.
टीचर्स कालेज

औरत

औरतें ऐसी किताबें है, ऐसी तस्वीरें और ऐसे उद्यान हैं, जिनमें सारी दुनिया बसती है। ये सारी दुनियां को तमाशा दिखा सकती हैं। सारी दुनिया का पालन-पोषण भी यही करती है।

... "शेक्सपीयर"

अगर किसी पुरुष के पास नेक औरत हो तो उससे बेहतर दुनिया में कोई चीज नहीं।

... ... "शेख सादी"

औरत अपने पति, अपनी सन्तान और आत्म-सम्मान की मालिक होती है, जिसके सामने दुनिया, जमाना व ताज व साम्राज्य भी सिर भुकाते हैं।

... ... "रस्किन"

औरत का एक औरत बनना ही उसकी सर्वश्रेष्ठ उप लब्धि है।

... ... "मैडम माकोनी

जब तुम्हारे बच्चे इर्द गिर्द खेलते नजर आयेंगे त उस वक्त जाहिर होगा कि औरत एक देवी शक्ति है।

... ... "वर्डस वर्थ'

सृष्टि औरत ही के दम से है। पुरुष बाहुबल विजय प्राप्त करता है और औरत अपनी बुद्धि औ कोमलता से।

... ... "ताहिरा

रमेश कुमार गोयर
बेसिक प्रथम व
टीचर्स कालि

मेरी विचार धारा से.......

कन्धे पर बस्ता लटका हुआ और हाथ मे तख्ती, अंगुलियाँ काली स्याही से पुती हुई मैं, न जाने किस चिन्तन मे डूबी चली आ रही थी। उम्र यही करीब छ: सात वर्ष की होगी। कुछ पता नही क्या सोचती आ रही थी, कि रास्ते मे अचानक ही एक ऐसे आदमी पर दृष्टि पडी जिससे मुझे बहुत ही···। उसको देखते ही दौड लगाई, रास्ते में न जाने बस्ता कहाँ गिरा, स्लेट कहाँ पर गई, तथा चप्पलों ने न जाने कहा प्रस्थान किया। आते हुए कितनो से टक्कर ली, बराबर साईकिल की घण्टी सुनते हुए भी उनसे बाल-बाल बची। शरीर पसीने से तर हाथ पैर कांपते हुए, मन भय-चिन्ता से व्याकुल और जबान लड़खडाते हुए पुकारा मा—आ—माँ ऐसा लगा मेरी आवाज दिवारों से टकरा कर वापिस आ रही है, घर किसी को न पाकर. घबराहट और बढ़ी, इस घबराहट में क्या ? सिर्फ एक निराशा ! चुपचाप इस सदमे को स्वयं मन मे दबाकर बैठ गई। लेकिन वह चित्र मेरे मानस पटल पर एक से अनेक रूप धारण करके ऐसा आ रहा था मानो कोई फिल्म मे चित्र आ रहे हो। यह चित्र मेरे लिए इतना भयानक और डरावना था कि मैं इसे अपने शब्दों की सीमा में बाँधने मे असमर्थ हूं। वही चित्र ···एक आदमी जो बड़ी-बड़ी दाढी वाला जो कि कुछ सफेद है और कुछ काली, लम्बा सा कुर्ता, सिर पर अजीब किस्म की टोपी और पान से मुँह लाल है, और उसके लम्बे-लम्बे कदम···ऐसा लगता है मानो किसी को पकड़ने जा रहा है।

बचपन मे कहीं से सुना था कि मुसलमान बहुत बुरे होते है, लड़कियो को पकडकर ले जाते हैं और न जाने क्या २ सुना। बस वही एक धुंधला सा चित्र मस्तिष्क पर पडा हुआ था। एक दिन हम उम्र की कई बालिका किसी के घर गये। रास्ते मे अचानक 'दरगाह' आ गई और दरगाह के सामने लम्बी-लम्बी दाढी···मोटी आँखें ··बडे-२ कदमो आता दिखाई दिया, बस उसे जैसे ही देखा और मैने दौड लगानी शुरू की और आँखें अपने घर आकर ही खोली। लेकिन मुझमे इतना साहस ही न था कि उस बात को किसी तक कह सकूं। वास्तव मे इतना डर बैठा हुआ था कि अगर उसका जुबान पर नाम लिया तो कही वह साक्षात ही मेरे सामने न आ जाय। समय बीतता गया, बात कुछ मध्यम पड गई। जब कही भी मुझे ऐसे चित्र का मानव नजर आता तो, सिर पर कपड़ा नीची निगाहे और दबे पाँवो से सीधी घर आती। दिमाग पर एक ऐसा चित्र पडा हुआ था जो कि लाख कोशिश करने पर भी नही हट सकता था।

एक बार मेरे सामने बडा ही बोझिल और उलझा हुआ प्रश्न खडा कर दिया गया कि बेसिक करने के लिए जामिया कालिज में प्रवेश पाना है। सच मानो मुझे उस समय लगा जैसा कि कभी-२ लडकी की शादी उसकी नापसन्द घर मे कर दी जाती है। धीरे-२ मेरी घबराहट बढ़ने लगी, मानो मुझे जेल जाना हो। मैंने घर वालों का यह प्रस्ताव अस्वीकृत कर दिया। लेकिन साथ ही किस्मत ने भी साथ दिया, मेरा प्रवेश दरियागंज (बेसिक) में हो गया। कुछ समय बीता फिर बी० एड० के लिए यही प्रश्न आ खड़ा हुआ। ऐसा लगता था कि यह मेरा पीछा

छोड़ेगा नही, यह काल है जो इस रूप मे मेरी बार-बार परीक्षा लेना चाहता है। 'जामिया कालिज' का नाम लेते ही मस्तिष्क पर बचपन के धुँधले चित्र और भी साफ और तीव्र गति मे आने लगते 'वही एक बड़ी-बड़ी' लम्बे-लम्बे कदम'' जैसे मुझे '। मैं इतनी डरपोक हो गई कि कभी-कभी मैं अपने पास मे भी डरने लगती। अब यह सोचने के को मजबूर होना पड़ा कि यह मुसीबत आयेगी अवश्य, और उसका सामना करना भी अनिवार्य है। यह संघर्ष मेरे मन मे एक द्वन्द्व का रूप धारण कर गई कि यहा पर प्रवेश लूँ या न लूँ। और डरते-डरते प्रवेश पाने मे समर्थ हुई। लेकिन मेरी आँखे उसी पर टिकी हुई थी, कि कही ऐसा आदमी नजर न आये ?

जब पहले दिन मैं कालिज गई तो वही चित्र, वही विचार कि मुसलमान बहुत ''। सर्वप्रथम हमारा परिचय एक अध्यापक से हुआ। परिचय के अन्तर्गत ही मालूम हुआ कि वो भी मुसलमान है लेकिन उनमे मुझे कोई ऐसी बात नजर नही आई जो कि वर्षों से मेरी कल्पना में थी। मेरी दृष्टि का फोकस ही परिवर्तन हो गया। आज ऐसा है कि हम उनके साथ उठते है बैठते हैं, खाना भी खाते है, और पढ़ते भी है। वास्तविकता यह है कि इतने वर्षों तक मेरी विचारधारा गलत रही, और मेरी यह समस्या किसी ने नही सुलझाई कि मुसलमान कैसे होते हैं ? मुसलमान कोई हव्वा नही है, वो भी हमारी तरह इन्सान हैं – यह भ्रम भी मेरा धीरे-२ दूर हो गया। अब वह शंका, भय, चिन्ता, व्याकुलता नही है।

अब तो सिर्फ एक पश्चाताप सा होता है और हृदय इस दुःख के भावो से भर आता है मेरे जैसे और भी कितने ऐसे बदनसीब होगे जो अभी तक छूआ छात और भेदभाव की दीवारों से टकरा रहे है।

वास्तव में शिक्षित वर्ग भी इस समस्या से नही छुट पा रहा है देहली में तो नही, लेकिन देहली देहली है, सारा भारत नही। देहली को हम सारा भारत नहीं कह सकते। ग्रामों मे अब भी बच्चो की शिक्षा अधूरी है। बच्चो के मस्तिष्क पर अपने देश, अपना समाज, विभिन्न धर्मों का सही चित्र नही पड़ा हुआ है। शिक्षा ऐसी हो जिससे सभी के मन मे दूसरे धर्मों के प्रति भी आदर हो। हमे मानव को शारीरिक दृष्टि से नही देखना चाहिए कि यह स्त्री है और यह पुरुष है, यह हिन्दू है और यह मुसलमान, बल्कि आत्मा की दृष्टि से देखना चाहिए। आत्मा तो सभी के अन्दर बराबर है, उसमे भेदभाव का प्रश्न ही नही उठता। हमारा मन गंगाजल की तरह पवित्र होना चाहिए, जैसे गंगा का जल सभी के लिए पवित्र, शीतल और गुणकारी होता है। क्या गंगा का जल मुसलमान के घर जाकर रंग दूसरा ग्रहण कर लेता है। नही, कदापि नही। इसी प्रकार हमारे विचार भी शुद्ध और पवित्र हो चाहे उसे कोई भी प्राप्त करे जीवन का सार तो यही है कि मानव नेक कर्म करे, अब वह चाहे किसी भी मार्ग पर चले !

मेरे मानस पटल पर जो चित्र वर्षों से एक धुँधली छाया मे अस्पष्ट पड़ा हुआ था, आज वह स्पष्ट स्वयेव ही हो गया है। आज मेरे विचारो ने मानो नवजीवन प्राप्त किया है। उलझी हुई गुत्थियाँ सुलझ गई हैं। जिस बात को मैंने स्वयं अपने मन मे छिपाया हुआ था, उस पर अज्ञान का पर्दा पड़ा हुआ था, आज वह हृदय से ऐसे निःसृत हो उठी मानो कोई विचार रूपी सरिता नव जीवन प्राप्त करके अपनी मस्ती मे इठलाती हुई, मन्द मन्द मन्थर गति से चलती हुई, ऊँच नीच के भेदभाव से ऊपर उठकर, हर्ष और उल्लास से हिलोरे लेती हुई बह रही हो। इस विचारधारा ने इस प्रश्न का उत्तर दिया कि मुसलमान कैसे होते हैं ?

कु० पुष्पा शर्मा
बी० एड०
टीचर्स कालिज

अविश्वास का प्रवाह

वही कालेज है, वही उसकी इमारतें हैं, वही फर्नीचर है और वही लॉन है फिर भी सब कुछ बदल गया है। कालेज के यही लॉन कभी मौन की अथाह गहराईयो मे डूबे रहते थे। छात्र-छात्राएं तब इन लॉनो पर बड़े सलीके से बैठने, उठने, चलते और चकहते थे। ऐसा लगता था जैसे ज्ञान की सार्थकता और अध्ययन की सुगन्धिया साकार होकर इन लॉनो पर घूम रही हो। छात्र-छात्राओं के सीधे सादे वस्त्र होते थे, भोली-भाली सूरतें। इन्ही लॉनो पर बैठकर कभी कभी कक्षाएं भी लगती थी। अध्यापकों मे डा० जाकिर हुसैन, डा० आबिद हुसैन, प्रो० एम० मुजीब, प्रो० आकिल, प्रो० कैलाट जैसे अध्यापक होते थे। छात्र भी कुछ कम प्रतिभावना न होते थे। सुना है डा० अशरफ, प्रो० हलीम, शफीकुर रहमान किदवाई, राणा जग बहादुर जैसे छात्रो ने इन्ही लॉनो पर बैठ कर जो कुछ सीखना था, सीखा था।

पर आज तो लगता है, जैसे अज्ञान अँधेरी खोहो से निकल कर कालेज के यश को तराशने के लिये इसी कालेज के लानों पर घूम रहा है। गुलाबो की कांपती हुई टहनियां अब बड़ी भयभीत दिखाई देनी हैं। सप्तपर्ण और गुलमोहर के वृक्षो की धुंधली छायाएं काटती कचोटती सी लगती हैं।

थोड़े ही दिनों में यह सब कैसे बदल गया। अतीत के सरगमों पर यह हुल्लड़, शोर और कोहराम कैसे छा गया। कालेज की शांति क्यों हांपने और कांपने लगी? लगता है कि सब के फेफड़ो पर कोई भारी दबाव पड़ा है।

अध्यापक सहमे-सहमे, उदास और अनमने से क्यों दिखाई देते है। उनके चेहरो पर गूगी, सुन्न उदासी क्यो चिपकी रहती है। निरीह कातरता के चिन्ह उनके चेहरे पर क्यो उभरे रहते है? क्यो वह डगमगाये कदमो से कक्षा मे घुसते और लड़खड़ाये कदमो से कक्षा से बाहर निकलते है? कोई बहुत गहरी और खास स्थिति का सामना करने वालो की ऐसी स्थिति होती है।

लगता है सब कुछ लडखड़ा गया है, सब कुछ डगमगा गया है। अध्यापको की आँखो का आलोक अब पहचाना सा नही लगता, किसी व्यथा मे भीगा सा लगा है।

सोचती हूं क्या हो गया है इस सुतेले वातावरण को? क्या हो गया है इन छात्र-छात्राओ को? जैसे चीड़ के पत्ते टूट-टूट कर एक ढेर के रूप मे सड़को पर इकट्ठे हो जाते हैं, जैसे बादलो के छोटे-छोटे अनियन्त्रित टुकड़े घनघोर घटा बनकर आकाश पर छा जाते हैं। जैसे गोखरू के काटे पगडण्डियो पर बिछ जाते हैं जैसे बुझे हुए चिराग धुआं देने लगते हैं, वैसे ही निर्देश्य छात्र छात्राओ की भीड़ कालेज मे आती है और चली जाती है। उनके पास अवकाश ही नही है, शायद यह सोचने का कि वह कालेज क्यो आये थे? और क्यो कालेज से वापिस घर जा रहे हैं? जैसे खिलौने मे चाबी भर दी जाती है और वह नाचने और चलने लगते हैं, पर उनमें सोचने की शक्ति

नही होती, ठीक वैसे ही कोई अदृश्य शक्ति छात्र समुदाय को उत्तेजित कर देती है और वह सब कुछ भूल कर अनेक दिग्भ्रांत दिशाओं में चल खड़े होते है। सनक, लापरवाही, निश्चिन्तता उनसे वह सब कुछ करा देती है, जिनके करने की उनके पास पहले से कोई योजना नही होती। वह ताश के पत्तों की तरह मिलते और बिखरते है। उनके कहकहों मे एक अजीब खड़खड़ाहट है, उनके इरादों में एक अजीब बदहवासी है, उनकी वेशभूषा मे अजीब अनियमितता है, उनके व्यवहार में एक अजीब दुराव है, उनके चेहरों पर अजीब घबराहट भरी साहसिकता है। ऐसा लगता है जैसे किसी चमकीले दर्पण को गर्द के धब्बों ने बदसूरत बना दिया हो। टेढ़े मेढे अक्षरों की तरह उनका व्यक्तित्व मानो किसी हाशिये में बन्द कर दिया गया हो और वह हाशिये से बाहर फैलना फूटना चाहते हों, पर उन्हे अपने चारों ओर एक तंग दायरा कसा दिखाई देता हो। वह जब भीड़ मे इकट्ठे होते है, तो जी भर के चीखते है, नारे लगाते है, सीटियाँ बजाते है, पत्थर फेंकते है, और जब थक जाते हैं तो तेज हवा के झोंके की तरह बिखर जाते है। झाड़ियों के झुरमुट मे फंस जाने पर पक्षी जैसे अपने पंखों को फड़फड़ाते है, कुछ उसी तरह की फड़फड़ाहट छात्र-छात्राओं मे दिखाई देती है। पर इस फड़फड़ाहट को भी समझने वाले लोग कहाँ है ? दर्द, घुटन, पीड़ा, सन्त्रास बेबसी, खीझ और झुंझलाहट एकत्रित होकर जब विद्यार्थियो की भीड़ का आकार धारण कर लेती है तो सारे नियम और कायदे, सारी परम्पराएँ और परिपाटियाँ उनके सामने थरथराने लगती है। विक्टर ह्यूगो ठीक ही कहता था, भीड़ के पास सिर बहुत होते है, पर विचार नही होते, भीड़ के पास आँखे बहुत होती है, पर दृष्टि नही होती।

ऐसे वातावरण मे कोई कहानी क्या लिखेगा ? लेकिन कहानियाँ लिखी कहाँ जाती है ? वह तो घटित होती है। हमारे कालेज में भी उस दिन एक कहानी घटित हुई। कहानी के नायक थे धर्मशिक्षा के अध्यापक कहानी का उपनायक था धर्मशिक्षा का ही एक विद्यार्थी। लॉन मे बड़ी भीड़ थी, बड़ा शोर था। मेरे पास भीड़ तक पहुँचने का साहस तो न था, पर जो सुना उसे सुन कर गुम-सुम सी हो गई। सुना कि विद्यार्थी का उनके अध्यापन मे विश्वास नही रहा है। सुना कि अध्यापक का उन के शिष्यत्व मे विश्वास खण्डित हो गया है। जहा दोनो ही सिरे टूट जायें उन्हे जोड़ने के लिए तो कुछ किया जाना चाहिए। क्या किया जाय ? कौन करे ? कैसे करे ? बहुत से सवाल दिमाग मे आये। दिमाग चकरा सा गया पर मेरे दिमाग के चकराने से इस घटना पर क्या प्रभाव पड़ेगा। मेरा दुःख तो अपना दुःख है, शायद व्यर्थ का भी है, पर उस दिन मन न जाने क्यो देर तक लरजता, गरजता रहा ? मेरी भावनाए उस दिन बहुत घायल हुई। मैं अध्यापक के मूल्य और महत्व को सदा से ही कुछ बढा चढा कर मानती रही हू, पर अध्यापक का सम्मान इस स्थिति तक पहुच जायेगा इसकी मैंने कल्पना भी न की थी। कैंची की धारो की तरह अध्यापक और विद्यार्थी एक दूसरे से टकराने लगेंगे, इसकी कल्पना मेरे लिए असम्भव थी। सब से अधिक कष्टदायी बात मेरे लिए यह थी कि इस घटना को इतनी साधारण घटना समझा गया जैसे मुँह से पान की पीक को थूक देने को समझा जाता है। मैं सोचने लगी कि अध्यापक का सम्मान मूर्छित हो गया है या फिर उस दिन की प्रतीक्षा कर रहा है जिस दिन वह अचानक जाग उठेगा और कोई ऐसा परिवर्तन ले आयेगा जो अप्रत्याशित होगा। लड़को मे भी इस घटना की कोई विशेष प्रतिक्रिया नही हुई, उनका क्रोध टिमटिमाती हुई मोमबत्ती की तरह काप कर रह गया।

कालेज मे क्लासें फिर पहले की ही तरह लगने लगी पर अध्यापक और विद्यार्थियों के बीच अविश्वास की जो

धारा बह निकली है उसे रोकने के लिए कोई भगीरथ कब जन्म लेगा ? मैं नहीं जानती। ऐसा लगता है मानो विद्यार्थियो से अध्यापक और अध्यापको से विद्यार्थी दूर भाग रहे हैं। इन दोनो का ही पीछा कोई ऐसा खतरा कर रहा है जिसे दोनों में से कोई भी मुड़कर देखना नही चाहता। जिन्दगी की जवाब देही से बेखबर नासमझ जवानी और यह समझदार बुद्धिजीवी एक दूसरे के लिए नितन्त अनजान बन गए हैं। इसकी कल्पना करना भी आज कठिन हो गया है। आदमी का सम्मान कैसे बढ सकता है ? सब से भयानक बात यही है कि हम असम्मानीय बनकर जियें और असम्मानीय स्थितियो मे मरे।

अब यह घटना कुछ पुरानी पड़ गई है। लेकिन विद्यार्थी और अध्यापक के बीच अविश्वास का प्रश्न आज जीवित है। इस अविश्वास की गहराई में बहुत कुछ है जब हम उस गहराई तक जाना चाहते है तो अकेले पड जाते हैं और हमारा यह अकेलापन हमे ही बदहवास कर देता है, लेकिन यह अविश्वास अध्ययन और अध्यापन पर जो धुन्ध जमा रहा है, उससे तो सभी परिचित है। कल अध्यापक और छात्रो के बीच जो स्वाभाविक था अब अस्वाभाविक बनता जा रहा है। खाली तालाब के किनारे कोई कितनी देर खामोशी से बैठ सकता है और जो भरे तालाब को भी खाली समझ कर उसके किनारे आ जमे उसको कैसे समझाया जा सकता है।

जिन्दगी को धर्म की अमानत न मानने वाले लोग धर्म शिक्षक के प्रति किये गये अरुचिकर व्यवहार को एक दुकानदार और ग्राहक का झगडा समझ लें, तो समझ सकते है, पर यह तो एक बहाव है जो आज कमजोर वृक्ष को काटता है, कल मजबूत पेडो को उखाड़ सकता है। इस बहाव से लडने के लिए, इसे नियन्त्रित करने के लिए लगता है सभी जमीन से डेढ इच ऊपर उठे हुए है। और जो लोग जमीन पर पैर जमाये हुए हैं, वह भी किसी का सहारा थामे हुए हैं, सहारो का ही सिलसिला दूर तक चला है। एक के गिरते ही सब के गिरने की सम्भावनायें उत्पन्न हो जाती हैं। क्योंकि सभी औसत सुखो के दायरे मे रहना चाहते है, इससे आगे देखने की फुर्सत उनके पास है ही नही।

अच्छा हुआ सर्दी की छुट्टिया हो गई, बगुले इधर उधर बिखर गये। लेकिन इस रहस्यमय और विचित्र अविश्वास के प्रवाह को न यह सप्तपर्णी वृक्ष रोक सकते है, न गुलमोहर के फूल, न गुलाब के काटे और कलिया। इसे तो वह व्यक्ति रोक सकता है, जिसके सुर और ताल ठीक हो, जिसके प्राणो मे सहानुभूति की गगा बहती हो, जिसका मन और मस्तिष्क पारदर्शी हो। जिसने सिर पर साहसिकता का मुकुट बांधा हो और जो यह निश्चय करके मैदान मे आया हो कि मुझे अपने लिए नही दूसरो के लिए जीना है। और जो दूसरों को महत्व देकर अपना महत्व बनाये रखना जानता है। यह अविश्वास का प्रवाह रुकना ही चाहिए। हमेशा की खींचतान से एक दिन की रस्सा कशी का खेल अच्छा है।

अब फिर कालेज खुलेगा, फिर वही इमारत, वही लॉन होंगे और फिर क्या होगा ? कौन जानता है ?

निर्मल कुमारी
बी० ए० तृतीय वर्ष
जामिया कालेज

आँखें

दो आँखें,
पुतली के दर्पण—
सजे हुए जिनमे अति अद्भुत
श्वेत-श्याम फ्रेमों में विजड़ित,

कितने रूप बनाती रहतीं,
कितने भाव संजोती रहतीं,
कितने भाव जगा देती हैं,
कितने भाव सुला देती हैं,

भावो की अप्सरिया ये ही—
सुन्दरता को सुन्दर करतीं,
जीवन की उच्छल मदिरा से,
कितने चषको को भरती हैं !
हृदय जिसे पीता आजीवन,

उन्मत नर्तन करते रहते,
प्रेम इसे कोई कहता है,
कोई कहता पागलपन,

किन्तु हमारी आँखें ये
केवल आँखें, केवल आँखें !

नीलम मनुजा
बेसिक द्वितीय वर्ष
जामिया कालेज

'एक कहानी शीर्षकहीन'

चाँद का एक टुकड़ा कटा हुआ खिड़की से भीतर झाक रहा है, निस्तब्ध मौन पड़े प्रश्न-चिन्ह की भाति घूर रहे हैं। कही कोई बिल्ली रो पड़ती है—मनहूस। विचारो की शृंखला बनती-बिगड़ती है, घूम-फिर कर फिर वही पुराने ख्याल। दस साल ''लम्बे एकान्त दस साल ''एक के बाद, पर कुछ भी तो ऐसा अनोखा नही घटा जो सब कुछ पलट जाता—परिवर्तन, नवीनता हा, उपलब्धि के नाम पर अच्छी नौकरी मिल गई। सब कहते हैं—"शान से खडी है अपने पैरो पर।" पर, क्या पैर अब लड़खड़ाने नहीं लगे ?

इतनी बड़ी क्लास को पढाना भी कोई आसान काम नही। उफ ! कितना सिर दुखने लगता है, जोर-जोर से सारे दिन बोलते-समझते। वही सब कुछ रोजाना एक सा धन्धा। कितनी ऊब होती है कभी-कभी। पर फिर भी न जाने क्यो इससे दूर नही भाग सकती। निश्चय करती हू पर जैसे कोई जकड़ लेता है—एक मोह या भय ? घुटन, एक सील, एक दर्द सा धीरे-धीरे छाता जाता है और फिर ? कुछ नहीं अच्छा लगता निरर्थक, उद्देश्यहीन ! अपना ही व्यक्तित्व कितना अजनबी लगता है।

"क्या सोचती हो, अनु ?"

"कुछ भी तो नहीं।"

"फिर बोलती क्यों नहीं ?" काश ! बोल पाती, मैं विद्रोह कर पाती इस एकाकी उदास जीवन के प्रति।

"अनु", गौरव ने एक बार कहा था, "क्यो इस चार-दीवारी में घुटी-घुटी रहना चाहती हो ? बाहर कितना विशाल ससार है, देखने-सुनने को जीवन का मधुर आनन्द क्या तुम्हे आकर्षित नही करता ?"

"कालिज, किताबें और यह छोटा सा घर कितनी सुरक्षित हू मै यहाँ, बाहर की दुनिया से ऊब होती है।" अनु ने कहा।

"ऊब नही, भय लगता है तुम्हें ! तुम हां भर दो, बस मैं सहारा ....."

अनु तडप कर बोल उठी—"मैं किसी की मोहताज नही, सहारे शब्द मात्र से मुझे चिढ़ है। इसकी तो मैं कल्पना भी नही कर सकती।"

"शायद तुम भूलती हो। प्रतीक्षा, जब भी आओगी स्वागत है।"

अनु ने कहा—"मुझे इतना अस्थिर न समझो, मैं इतनी कोमल नही कि टूट जाऊँ। नारी को अबला, असहाय, कोमलांगी रूप मे जिन्होंने चित्रित किया है उन से मुझे चिढ़ है। शक्ति की उपासिका हूं मैं।"

"शक्ति की सार्थकता सृजन मे है।" गौरव ने कहा।

"मातृत्व, सम्पूर्णत्व, ममत्व, स्नेह नारी के नामो के आगे बडे चिपचिपे से लगते हैं मुझे। सम्भवतः पुरुषों को अपने अधिकार छिन जाने का भय है, तभी नारी को

प्रेम और पूजा की मूर्ति बनाकर एक ओर बिठाना चाहते हैं।"

बत्तियां एक के बाद एक बुझती जा रही हैं। अब सम्पूर्ण अन्धकार है। इस अंधकार मे तो अपने आपसे डर लगने लगता है। अकेलापन असह्य हो उठता है। क्या मैं आदर्श से पीछे हट रही हू? क्या मेरी मान्यताएं, छिन्न-भिन्न हो गई? क्या मेरा प्रण टूट गया? विवाह का यह सर्टिफिकेट' क्या किसी किसी को सुखी बना सकता है? पवित्र प्रेम, महान प्रेम, जीवन का सार आनन्द-प्रेम! हूँ! कोरी आदर्शवादिता है, भावुकता है। और प्रेम 'क्लाइमेक्स' क्या केवल विवाह ही है? जीवन की आधारभूत आवश्यकताएं ही तो सब कुछ नही, उसके बाद भी तो बहुत कुछ है··फिर यह अनिश्चय, अस्थिरता, क्यों? फिर यह कुण्ठा क्यों?

गौरव को पत्र लिखती हूं, फाड़ती हूं — मुझे संतोष नही होता। एक बार देखूं तो शायद वही ठीक कहता हो। यही कही तो रहता है। मिल क्यो न लूं? कभी कहीं दिखाई नहीं दिया। क्या सोच रही हूं मैं भी! कोई किताब पढ़ती हूं।···गौरव का एकचित्र है मेरे पास देखूं, ओह। यह बचकाना ख्याल है। उसकी कोई स्मृति मैं नहीं चाहती मुझसे जुड़ी रहे।

फेंक दूंगी यह फोटो, नही, लौटा दूंगी। आज की डाक तक नही देखी मैंने। विवाह निमन्त्रण-पत्र! मुझे तो कही भी जाना अच्छा नही लगता। एक सी बातें, एक से मजाक, एक से कहकहे ··एक छोटा सा नोट भी साथ मे—"बहुत प्रतीक्षा की तुम आओगी और जीवन बहुत लम्बा है मुझ अकेले के लिए। तुम्हारा मार्ग तुम्हें मिल गया होगा काश! तुम स्वयं को समझ पाती"··· गौरव! समझकर भी अब कोई लाभ नही। अपने ही विषय मे कितनी अनजान रही मैं · मन की भूल भुलैया मे फसी हुई। 'मुबारक हो' न चाहते हुए भी दो आंसू ढुलक पड़ते हैं -कितनी कमजोर हूं मैं!

—मधु बाला
तृतीय वर्ष
जामिआ स्कूल आॅफ सोशल वर्क

मुसलमानों का हिन्दी साहित्य में योगदान

भारत में जब मुसलमानों की रचना का आरम्भ उस समय हुआ जब हिन्दी साहित्य के इतिहास का आदिकाल प्राय. बीत चुका था और वीरगाथा के नाम से अभिहित किये जाने वाले साहित्य का आदर्श बहुत कम फीका सा पड़ने लगा था उस समय मुसलमानो ने भारतीय हिन्दी साहित्य मे अनेक नवीन प्रवृत्तियो के द्वारा पूर्ण रूप से अपनाया। सर्वप्रथम हमे उस भक्ति धारा का प्रभाव लक्षित होने लगता है जो कुछ दिनो पहले से अन्य माध्यमो का भी आश्रय ग्रहण करती हुई उमडती चली आ रही थी उस काल की हिन्दी रचनाएँ उससे आप्ना-वत सी हो गई और उक्तयुग के कम से कम पूर्वार्द्ध अंश को इसी कारण यहा भक्ति काल का नाम दिया जाता है जो केवल श्रद्धा का संयोग हो जाने पर हृदय मे उदय होता है।

भारत में सर्वप्रथम प्रेमाख्यानों की रचना भाषा के माध्यम से आरम्भ की थी तथा मसनवीय पद्धति को ही अपनाया था उदाहरण के लिए सर्वप्रथम प्रसिद्ध कवि अमीर खुसरो (१२५५—१३२५ ई०) ने कवि निजामी के 'पजगज' नामक 'खम्स' (अर्थात पाँच मसनवियो के संग्रह) के जवाब मे एक अपना 'खम्स' जिसका नाम 'शीरी खुसरू' एवं 'मजनू लैला' प्रसिद्ध प्रेम कहानिया है। आदिकाल में खुसरो ने पहेलियो और मुकरियों द्वारा जनता का पर्याप्त मनोरंजन किया। इनके विनोदी स्वभाव की सरसता इनकी मुकरियों मे स्पष्ट दीखती हैं। जैसे —

"वह आवे तब शादी होय,
उस बिन दूजा और न कोय।
मीठे लागें वाके बोल,
ऐ सखि साजन ! ना सखि ढोल।"

कवि अमीर खुसरो के पश्चात हिन्दी साहित्य में भक्ति से सम्बन्ध रखने वाले सन्त काव्यो का विशेष महत्व है। जिसके प्रवर्त्तक सन्त कबीर हैं जिनका काव्य इतिहास स्थिति विक्रमी की पन्द्रहवी शताब्दी से माना जाता है। सन्त काव्य के मूल मे निगम आगम-पुराण आदि का कोई महत्व नही है कबीर ने स्वयं कहा है—

"कबीर सता दूर की, पुस्तक देई बहाय"

इस कथा की प्रमाणिकता इसलिए है कि कबीर के परवर्ती तुलसीदास जी ने इस दृष्टिकोण की निन्दा करते हुए कहा था—

"साखी सबदी, दोहरा, कहि कीनी उपखान
भगति निरूपहिं भगत कलि, निंदहि वेद पुराण।"

संत कबीर जनता के कबीर थे इस लिए जीवन और स्वभाविक धर्म के युग में ही गुरु को ईश्वर की अपेक्षा विशेष महत्व दिया है। जैसे—

गुरु, गोविन्द दोऊ खड़े काके लागों पाँय,
बलिहारी गुरु आपने गोविन्द दियो बताय।

इन पंक्तियों मे ईश्वर तक पहुँचने का मार्ग गुरु द्वारा कबीर दास जी ने बताया है। और वास्तविकता भी यही है।

कबीर दास जी ने स्वयं ग्रन्थ नहीं लिखे, अपितु केवल मुख से कहे। इन के शिष्यों ने उन्हें लिपिबद्ध किया। सीधे और सच्चे हृदय से मानव-मात्र के कल्याण के लिए जो पद या दोहे इन्होंने कहे, वे इनका काव्य बन गए।

इनके पश्चात मुल्लादाउद हिन्दी के मुख्य प्रेमाख्यानो की सूची मे प्रेम-स्थान है। 'चदायन' (नूर का चाद) १३७७ ई० मे प्रकाशित हुई। और शेख कुतबन की 'मृगावती' १५०३ ई० मे प्रकाशित हुई। जिन्हे हम भारतीय साहित्यिक परम्परा के आदर्शों पर पाते हैं। मुल्लादाऊद का कथन यह है—

अहर गीत मे करूँ बिनती,
सिर नामे कर जोर।
एक एक बोल मोल जस पुरवा,
कहूं जो हीरा तो॥

दरिया साहब (बिहार वाले) जिन्होंने निर्गुण की भक्ति मे दोहे, चोपाई मे बडी सरस रचना की है।

जैसे—

दरिया भव जल अगम अति,
सत गुरु करहु जहाज,
तेहि पर हँस चढाई कै,
जाई कर हु सुख राज।

दरिया साहब (मारवाड) :—ये कबीर दास को अपना आदर्श मानकर कबीर की उल्टवासियों का भी अनुसरण किया है।

जैसे—

वड के वड लगै वही, वड के लागे बीज,
दरिया नान्हा होश कर, राम नाम गहु गीज।
नारी जननी जगत की, पाल पाष दे पोष,
मूरख राम बिसार कर, ताहि लगावै दोष॥

मलिक मुहम्मद जायसी निर्गुण धारा के प्रेम-मार्गी शाखा के प्रतिनिधि कवि हैं। इनकी तीन रचनाएँ—पद्मावत, अखरावट और आखिरी कलाम है। पद्मावत इनकी सर्वोत्कृष्ट रचना यह है यह महाकाव्य सन १५४० ई० मे लिखा गया। पद्मावत हिन्दी साहित्य मे जायसी की कीर्ति का एकमात्र कारण है हिन्दी के श्रेष्ठ महाकाव्यो मे इसे भी एक स्थान मिला है।

पद्मावत सब सरनी बुलाई,
जनु फुलवारी सबै चलि आई।
सखी एक तेई खेल न जाना,
मैं अचेत मनि-हार गँवाना॥
ततखन हार बेगि उतराना,
पावा सखिन्ह चद बिहसाना॥

इस अवतरण में सखियों के वार्तालाप तथा एक सखी के हार खाने और मिलने का अत्यन्त सरस वर्णन किया है। अन्त पद्मावती के प्रवेश करते ही वह हार तुरन्त जल के ऊपर आ गया।

स्वभाव से रसिक रसखान कवि का नाम कृष्ण भक्ति कवियों मे आदर के साथ लिया जाता है ब्रजभाषा जैसी टकसाली रूप मे उनकी रचनाएँ मिलती हैं। भारतेन्दु जी के एक वाक्य से रसखान का सच्चा मूल्यांकन मिलता है 'इन मुसलमान हरि जनन पै, कोटिक हिन्दू वारिए।' रसखान ने समक्ष कृष्ण की अवस्था का बड़ा चित्रमय और मार्मिक वर्णन किया है जैसे—

प्रेम प्रम सब कोऊ कहत,
प्रेम न जानत कोय ।
जो जन जानै प्रेम तो,
मेरे जगत क्यों रोय ॥

इन पंक्तियो मे प्रेम को शुद्धता के सम्बन्ध में बड़ी मार्मिक अनुमति की है ।

रसखान की दो रचनाएँ उपलब्ध हैं—(१) प्रेम वाटिका, (२) सुजान रसखान ।

अब्दुर रहीम खानखाना की नीति सम्बन्धी दोहे उनके विस्तृत अनुभवो को प्रकट करते है। इसके अतिरिक्त उनके प्रेम प्रवण व्यक्तित्व की सूचना 'मदनाष्टक' और 'रास पचाध्यायी' से मिलती है भारतीय जीवन को रहीम ने बडी सहृदयता से अंकित किया है ।

जैसे—

(१) रीति प्रीति सब सों भली,
बैरन हित मित गोत
'रहिमन' याही जनम कै,
बहुरिन सगत होय ।

(२) छिमा बड़न को चाहिए,
छोटेन को उत्पात,
का 'रहीम' हरि को घटयौ,
जो भृगुमारी लात ॥

इन दोहों से रहीम के आदेशात्मक का अनुमान लगाया जा सकता है ।

भक्ति काल की सीमा मे ही प्रसिद्ध कवि मुबारक का भी उल्लेख आवश्यक है। मुबारक का रचनाकाल १६३३ ई० तक माना जाता है। इनके दो प्रसिद्ध ग्रन्थ 'अलक शतक' और 'तिल शतक' इनकी कीर्ति के स्तम्भ है।

समकालीन रीति काव्य की रचना करने वाले कवियों मे रसलीन को भुलाया नही जा सकता । इनके दो प्रसिद्ध ग्रन्थ मिले हैं 'अगद दर्पण' और 'रस प्रबोध' इन की रचनाकाल १७३७ ई० में हुई थी। रसलीन के अँगो के चित्रण करने वाले दोहे कुछ निम्नलिखित हैं ।

(१) अमि हलाहल मधु भरे,
सेत स्याम रतनार ।
जियत मरत झकि झकि परत,
जेहि चितवन एक बार ।

(२) रमनी मन पावत नही,
लाज प्रीति की अन्त ।
दुहूं और ऐंचो रहै,
जिमि विविदिय को कंत ।

इस प्रकार रसलीन के काव्य का चमत्कार नीचे लिखे एक श्लेष पूर्ण मुद्रालंकार से युक्त सोरठे से—

पीतम चले कमान, मोका गोसा सौंपि के
मन करिहौं कुरबान, एक तीन जब पाईहौं ।

सूफी प्रेमाख्यानो की इस रचना पद्धति के उदाहरण फिर लगभग एक सौ वर्ष तक उपलब्ध नही होते। अब तक जो ऐसी उल्लेखनीय रचनाएँ मिल सकी हैं उनका निर्माण काल ईसवी की बीसवी शताब्दी के प्रथम चरण में पड़ता है। ये रचनाएँ तीन हैं जिनमे प्रथम अर्थात 'नूरजहाँ' की प्रेम कहानियाँ कल्पित हैं दूसरी प्रेम कहानी 'भावा-प्रेम रस' की कथावस्तु कल्पित है। इन दोनों के

अतिरिक्त जो तीसरी प्रेमाख्यान है उसका नाम 'प्रेम दर्पण' होते हुए भी उसके कथानक का मूल स्रोत 'यूसुफ जुलेखा' की सामी प्रेमगाथा है। इसके अतिरिक्त इस प्रेमाख्यान की एक यह भी विशेषता है कि इसमे किसी गुरु, पीर, सुग्रा व परेवा जैसे मार्ग दर्शक की आवश्यकता नही पड़ी है इस रचना का निर्माण काल सन १९१७ ई० मे बतलाया गया है जिस समय यहाँ पर अँग्रेजों का शासन चल रहा था। और योरुपीय साहित्य एवं संस्कृति का पूरा प्रभाव भी पड़ने लग गया था।

अनसार अहमद सिद्दीकी
बी. ए. फाइनल
जामिया कालेज

कमल-नयन

शुक नासिका पर दो कमल नयन
मानो किसी प्रेमिका का हो मिलन
ये नयन अतृप्त प्यार को संजोये हुए
आज किसी से मिलने को आतुर हुए

इन अनुरंजित आंखोंमें किसी का अनुराग है
हृदय से निःसृत पवित्र है प्यार है
इन कमलों पर किस विरहिणीके आँसू हैं ?
शायद स्वयं कमल भी गलद-अश्रु है।

होते हैं भावावेश हम इन्हें देखकर
जियेंगे उम्रभर हम इन्हें देखकर
भावों को यथार्थ और कल्पना मे सँजोकर
लोकोत्तर भावभूमि पर केवल इन्हें देखकर।

किस प्रेमिका की जिजीविषा भटकती है ?
जहां नैतिक बन्धन और स्थिति अटकती है।
किस व्याकुल हृदय से विह्वल नयन रोते हैं?
जब ये कमल नयन मीठे सपनों में सोते हैं।

—पुष्पा शर्मा
बी. एड.
जामिया टीचर्स कालेज

'यादें'

सीमा ! सीमा !!

सीमा के कानो मे कुछ ऐसी सनसनाहट सी हुई जैसे कि कोई उसका नाम लेकर पुकार रहा हो। वह चौंककर उठ बैठी। चारो ओर निस्तब्धता का साम्राज्य फैला हुआ था। रजनी के आंचल मे टंके सितारे झिलमिला रहे थे। उसने धीरे से गर्दन घुमाकर कमरे मे और फिर कमरे की खुली खिड़की से बाहर की ओर देखा, तो उसे यूँ लगा कि मानो सन्नाटे को चीरते हुए उसे कोई दूर खड़ा बुला रहा है। वह चौंक उठी। उसके मस्तिष्क मे बिजली सी दौड़ गई। हां, वह · वह···उसी की प्रतीक्षा तो कर रहा है। सीमा खिड़की मे लोहे की सलाखो मे सिर टिकाए रात्रि की सुनसान पगडंडियो मे न जाने क्या ढूंढती रही यादो की भीड़ लगी, गुजरी हुई बातो के रेले आते हैं और सीमा को धकेलते हुए चले जाते हैं। वह बुदबुदा उठती है "मैं जानती हूँ तुम कभी भी · कभी भी · लौट कर नही आओगे। मगर·· मगर सुधीर, जानते हो, मैं जीवन सीमा से आगे भी तुम्हारा साथ दूँगी।"

सुधीर वायुसेना मे अफसर था। अन्य अफसरो की तरह उसने जीवन की कठोर हकीकतो को सहन करना और उनसे खेलना सीखा था। लखपति बाप के बेटे को न जाने सीमा कैसे और क्यो भागई। उसने सीमा के मायूस जीवन मे खुशियां बिखरा दी थी। वह सीमा के होंठों को मुस्कराते हुए देखकर स्वय को बड़ा भाग्यशाली समझता था। परन्तु जब कभी यकायक उसके मस्तिष्क में मातृ भूमि के प्रति अपनी कर्त्तव्यबद्धता का विचार आता तो वह एकटक सीमा को देखकर यही सोचने लगता, 'कल मेरी अनुपस्थिति मे सीमा का क्या होगा ?' सीमा का दृष्टिकोण जीवन के प्रति बड़ा निराशवादी था। इसीलिए एक दिन अचानक ही सीमा का दिल टटोलने के लिए उसने पूछा था— "सीमा यदि कल मुझे तुम से कही बहुत दूर जाना पड़ा तो बोलो क्या करोगी ?" और सुनते ही सीमा ने उदास मुख से कहा था—"मैं···मैं तुम्हारी प्रतीक्षा करूँगी सुधीर।"

और सुधीर ने सीमा के हृदय की थाह पा ली थी। सीमा उसकी अनुपस्थिति मे जड़ हो जाएगी। फिर भी उसकी चेष्टा यही थी कि सीमा प्रसन्न और सुखी रहे।

और वह दिन भी आ गया जब सुधीर को सीमा से दूर · बहुत देर जाना था। भारत की सीमाओं का उल्लघन करके शत्रु ने भारतीय भुजाओ को ललकारा था। भय से त्रस्त पीले पड़े चेहरे और आंसुओ को बरबस रोकने का प्रयत्न करती हुई सीमा सुधीर को बिदाई देने आई थी तो सुधीर ने हँस कर प्यार से कहा था—"मैं शीघ्र ही लौट आऊँगा, तुम मेरी प्रतीक्षा करना सीमा · मगर ऐसे नहीं; चेहरे पर नूर की किरणो को लेकर। जानती हो दुआ मे बड़ा असर होता है।"

और सुधीर चला गया। सीमा आकाश के वक्ष स्थल पर उड़ाने भरते हुए वायुयानों को देखा करती और दुआओ के लिए अपना दामन ईश्वर के आगे फैला देती। अपने आखिरी खत मे सुधीर ने लिखा था—"सीमा, जब

तीक्षा की कोई भी सीमा तुम्हें दिखाई न पड़े तो समाज
समक्ष स्वयं को झुकाकर नवीन जीवन को स्वीकार कर
ना, केवल इसलिए कि तुम्हारा सुख और प्यार ही मुझे
ान्ति देने में सहायक होगा। परिस्थितियों से समझौता
रना ही जीवन कहलाता है। शरीर, शरीर से अलग हो
ाता है किन्तु आत्मा, आत्मा से कभी नही बिछुडा
रती। इस जीवन सीमा से आगे हम········। लगता
शायद मैं कभी भी लौट न पाऊँ······। अलविदा···"

पत्र पढते ही सीमा मानो जड हो गई। वह फफक
ी—"नहीं····नही, सुधीर तुम लौट आओगे, ईश्वर
तना निष्ठुर कभी नही हो सकता। मैं प्रतीक्षा करूँगी।
। मैं····· तुम्हारी प्रतीक्षा करूँगी, जीवन सीमा से भी
ागे····"

असतत प्रतीक्षा के बाद वह सुधीर के घर गई थी,
परन्तु घर के मायूस वातावरण का अन्दाजा लगाते ही
सीमा अपने दोनों हाथों में अपना चेहरा छुपाकर बुदबुदा
उठी—"······नहीं······नही···—ऐसा नही हो सकता
तुमने तो हर खुशी देने का वचन दिया था, परन्तु तुमने
तो देने से पूर्व ही सब कुछ छीन लिया।"

और आज भी सीमा उसी की प्रतीक्षा में है। शायद
सुधीर लौट आएगा। शायद इन्हीं किन्ही वायुयानों में
सुधीर भी होगा। उसे समाज के बन्धनों से घृणा थी।
उसे तो केवल अपने सुधीर की प्रतीक्षा करनी थी। रातों
को सोते जागते उसे हर पल ऐसा लगता मानो दूर कहीं
से वह बुला रहा है। और सीमा उसकी याद में खो
जाती।

और सीमा प्रतीक्षा करती रही। हर वायुयान को
देखती और घन्टो आकाश की शून्यता को मापती रहती।
सीमा विश्वासो के लिए केवल यही कह पाती—"सुधीर,
नही आओगे? तुम नही आओगे तो मैं स्वयं ही आ
जाऊँगी! हां, मैं आ जाऊँगी·· तुम्हारे पास, सूखी और
उजाड़ जिन्दगी की नदियो से गुजर कर, अपने अटूट
अधूरे स्वप्नो का बोझ उठाए—यह बताने के लिए कि
आत्मा का आत्मा से सम्बन्ध एक अटूट कड़ी है, जन्मों
को·· मानव भी चक्र के साथ आता है ··जाता है।"

और एक दिन सीमा की अतृप्त आत्मा संसार के
समस्त बँधनो को तोड़ कर उस अतृप्त आत्मा मिलने शून्य
मे समा गई।

दीपक मसन्द
बी. एड.
जामिया टीचर्स काजले

मर्यादा

आज प्रीती की शादी का दिन था। जमाने की नजर मे आज वो एक नई दुनिया मे अपने सपनो का समार सवारने जा रही थी। आज उसकी जिंदगी मे वो दिन आ गया था जिसका इन्तजार हर नवयौवना धड़कते दिल से करती है। न जाने कितने अनगिनत ख्वाब हर कुमारी पलकों मे समाये रहते हैं प्रीती भी लाल सुर्ख सोहाग जोड़ा पहने हुए दुल्हन का रूप धारण किया हुआ था। उसके सीने में भी कुछ ख्वाब मचल रहे थे—पर वह ख्वाब अतीत के थे—जब प्रीती के सूने जीवन मे कोई मस्त पवन का झोका बनकर आया था। और वो था विपिन। विपिन के आते ही प्रीती के वीराने मे भी चुपके से बाहर आ गई। और विपिन को तो मानो प्रीती के रूप मे दुनिया की हर खुशी मिल गई। उसने अपना सब कुछ प्रीती पर लुटा दिया। प्रीती उसके सपनों की रानी थी जिसके लिए उसने दुनिया की हर शह ठुकरा दी थी।

इधर प्रीती भी विपिन की तरफ खिचती जा रही थी। कभी कभी वह चौंक पडती ? न जाने विपिन की झील जैसी गहरी आखो मे क्या आकर्षण था, जिन्होंने प्रीती को भी दुनिया से बेखबर कर दिया था। पर प्रीती अपने प्यार को प्रकट न कर सकती थी। वह मन ही मन सुलगती रहती। विपिन ने तो अपने प्यार को प्रगट कर दिया, क्योंकि वह पुरुष था, पर प्रीती— वो तो एक नारी थी, जो परतन्त्र है, इसलिए अप्रगट रहती है, एक शोला है जो विस्फोट करता है, दूसरी राख से ढंकी आग है, जो भीतर ही भीतर सुलगती रहती है। शोला विस्फोट कर शान्त हो जाता हो जाता है, परन्तु राख के नीचे दबी आग सदा प्रज्जवलित रहती है। इसीलिए प्रीती भी कुछ न कह पाने की असमर्थता मे स्वयं झुलसती रही। उसके सामने मर्यादा और समाज के रस्मो रिवाजों की एक ऐसी अदृश्य, किन्तु मजबूत दीवार थी, जिसे वह कभी न लाघ सकती थी। मर्यादा की इन कड़ी शृंखलाओं मे घिरी बेबस प्रीती विपिन के प्यार की अग्नि में जलती रही। वो सोचती मैं विपिन के प्यार का क्या जवाब दूं ? मैं तो वो हूं जिसे प्यार करने का कोई हक नही है। मैं तो समाज के हाथो में एक बेजान कठपुतली हूं जिसकी अपनी भावनाओं की कोई कद्र नही। प्रीती तो उन धर्मभीरु नारियो मे से थी जो अपने माँ बाप के सुख में ही अपने सुख की अनुभूति करना अपना फर्ज समझती है।

और एक दिन मर्यादा के सामने प्रीती झुक गई। बेरहम समाज से डरकर प्रीती ने अपना प्यार, अपना सुख सब कुछ अर्पण कर दिया अपनी मर्यादा की वेदी पर। उसने विपिन से कहा—"तुम मुझे भूल जाओ, और अपनी नई दुनिया बसा लो।" विपिन पर तो मानो वज्र गिर गया। उसे लगा कि जैसे प्रीती के एक ही वाक्य ने उसकी जिन्दगी में जहर घोल दिया है। उसे कुछ समझ न आया कि आखिर उसके प्यार का यह अंजाम क्यो ? खुदा उसे कौन से जन्म के गुनाहों की इतनी बड़ी सजा दे रहा है ? क्या यही वह प्रीती है जिसे उसने देवी मानकर पूजा था ? क्या मिला उसे पत्थर के बुत की उपासना करने से। उसने प्रीती को लाख समझाया—वो दुनिया वालों की खातिर उसे इतनी बड़ी सजा न दे। पर प्रीती तो पत्थर बन गयी थी। एक ऐसा निर्जीव पत्थर जिसके

सामने कोई लाख सिर पटके, पर वो नही पिघलता।

एक दिन उसकी इस बेरुखी को देखकर विपिन उसकी दुनिया से दूर चला गया—बहुत दूर जहां उसे अतीत की यादों के जख्म कभी न सताये। प्रीती की खुशी के लिए उसने सबसे नाता तोड़ दिया। विपिन तो चला गया। पर प्रीती की जिन्दगी मे कभी न खत्म होने वाला सन्नाटा दे गया। प्रीती उसकी याद मे रातों को रोती बिलखती। पर जो चला गया है उसे कब कौन वापिस बुला सकता है? प्रीती ने सोचा था व तमाम उम्र विपिन की यादों के सहारे गुजारेगी। पर इस जालिम समाज ने उस बेबस पर जरा भी रहम न खाया। मां बाप की खुशी के लिए प्रीती ने अपने ही हाथों अपने अरमानो की दुनिया मे आग लगा दी। उसने चुपचाप कसाई समाज के सामने गर्दन झुका ली। और वो भी मजबूर होकर एक नई दुनिया बसाने चल पडी। वो भी दुल्हन बनी — पर विपिन की नही, किसी और की। आज की रात अग्नि को साक्षी मानकर सात फेरे लगाकर उसे तमाम उम्र के लिए परायी बन जाना था। इन्ही अहसासों और अतीत की स्मृतियो ने प्रीती को व्याकुल कर दिया। पर उसकी यह व्याकुलता भी कितनी मूक, अव्यक्त और अप्रदर्शित थी। उसका प्यार सिर्फ दर्द बनकर रह गया। एक ऐसा दर्द जो मर्यादा की सीमा का बन्दी होता है।

पर शायद उसने इस दर्द से छुटकारा पाने का अन्तिम हल सोच लिया था। प्रीती ने मन ही मन दृढ संकल्प कर लिया था। अचानक न जाने उसे क्या सूझा। वो उठी — आलमारी के पास गयी। उसमे से एक शीशी निकाली। एक भरपूर नजर प्रीती ने शीशी मे पड़े हुए तरल पदार्थ पर डाली और फिर एक ही घूंट मे उस असहाय नारी ने वो जहर पी लिया। प्रीती ने समाज के इन सीखचों से सदा के लिए नाता तोड़ दिया। झूठी मर्यादाओं की जंजीरों से विपिन की प्रीती सिर्फ श्मशान पीड़ित की राख बन कर रह गयी।

प्रभा भन्डारी

बेसिक द्वितीय वर्ष
टीचर्स कालेज

'चरित्र बल'

चरित्र उस आत्मिक शक्ति का नाम है जो बुराइयो मे से भी अपना कार्य करती है। अंधकार मे से जिस प्रकार चन्द्रमा चमकता है, उसी प्रकार चरित्र की आभा भी फूटती है ? जिसे दुर्गुणों का ढेर रोक नही सकता, जिसके प्रकाश से मानवता मे निखार आता है। व्यक्ति की अच्छे या बुरे की पहचान, उसके उज्जवल कपडो, साफ तन या धार्मिक वाणी से नही अपितु उसके कृत्यो से की जाती है। इसके उदाहरण हमारे देश मे अनगिनत हैं, जिनकी गणना करना कठिन है। जैसे महात्मा गांधी, डा० जाकिर हुसैन, मोहम्मद मुजीब आदि ये हमारे आधुनिक समय के व्यक्ति हैं, जिनके चरित्र मे मानवता की आभा दिखाई देती है।

चरित्र की शक्ति, इद्रियो के दमन और विचारो की दृढ़ता से उत्पन्न होती है। चरित्र आत्मा का प्रकाश है, आत्मा का चुम्बक है। करुणा, क्रूरता, सत्य, झूठ, दृढ़ता कमजोरी, निर्भीकता, नम्रता, अभिमान, त्याग व स्वार्थ भाव इत्यादि आत्मा से ही सम्बन्धित गुण और अवगुण हैं। इन्ही गुण और अवगुणो के द्वारा मनुष्य की पूजा एव निन्दा की जाती है। तभी तो हमारे देश के ऐसे महान पुरुषों को पूजा जाता है, जिनको हम कभी भी नही भूल सकते।

आज मनुष्य वैज्ञानिक युग में बहुत आगे बढ़ गया है, पर उसकी नैतिकता पीछे छूट गई है। इस बाह्य प्रगति के भीतर भी एक अन्य वस्तु है जिसकी उन्नति की इससे भी अधिक आवश्यकता है—वह है आत्मा। आत्मा की उन्नति चरित्र की उन्नति करती है। वैज्ञानिक उन्नति और आत्मिक उन्नति के समानान्तर प्रगति मे ही सम्पूर्ण मानवता का सुख निहित है। ससार ने अगर किसी का आदर किया है, तो उन्ही का जो चरित्र की ज्वाला से देदीप्यमान थे।

यह बहुत दुर्भाग्य की बात है कि आज शिक्षा का उद्देश्य नौकरी करना समझा जाता है। शिक्षा का उद्देश्य तो असगत व उच्छृंखल प्रवृत्तियों को मोडकर मनुष्य बनाना है। चरित्रीकन व्यक्ति जिस किसी भी क्षेत्र मे जायेगा, अपनी चरित्र की उज्जवलता से प्रकाशित होगा। अत चरित्र बल हिमालय जैसा उन्नत, सागर जैसा अथाह, गगोत्री जैसा पवित्र, नीलाम्बर सदृश-विशाल सूर्य के समान, तेजस्वी, चद्रमा समशीतल और चदन से भी अधिक सुरक्षित है। यही सब प्रकार की उन्नतियों का सार है।

एक कहावत है कि जिस व्यक्ति का इस संसार मे चरित्र के अलावा उसके सारे सुख, ऐश्वर्य, धन-दौलत सब कुछ नष्ट हो जाए, तब भी महान ही रहेगा। और जिसका चरित्र भ्रष्ट है और उसके पास ससार के सभी ऐश्वर्य मौजूद है, वह तब भी महान नही होगा।

"जिसका चरित्र गया उसका सब कुछ गया।"

मैं इस संसार के सभी व्यक्तियों से प्रार्थना करता हूं कि वह अपने चरित्र को उज्जवलतम बनायें। खासतौर से जो मेरे सगे सम्बन्धी भाई, बन्धु, साथी और अपने

कालेज वालों से प्रार्थना है कि वह चरित्र को सूर्य, चंद्रमा, गगा, हिमालय की तरह महान बनायें। बाहार के व्यक्तियो से प्राथना ही की जा सकता है।

मैं आज की दुनिया मे सबसे बड़ी वस्तु चरित्र को मानता हूं। क्योकि चरित्र ही सब प्रकार की उन्नति का सार है।

ब्रह्मानन्द
बी ए. तृतीय वर्ष आनंस (हिन्दी)
जामिआ कालेज

हकीक़त

दर्द के सुर मे अफसाना,
हम ये लिखते हैं।
सुने न सुने ज़माना
फिर भी कहते हैं॥
नही है जहा मे,
कोई किसी का।
झूठे सब नाते हैं॥

महकते फूल को सब पूजें,
जर्द फूल को न पूछें।
बहुत कम है,
इस जहाँ मे,
ख़ुशी दे कर
गम ले लेते हैं।
छलकते पैमाने को पीने,
हाथ सब बढ़ाएँ।

छाए जब गम के साए,
पास कोई न आए।
बहुत कम हैं,
इस जहाँ में,
अमृत दे कर,
जहर पी लेते हैं॥

नीलिमा पुनीषा
एम. एड. प्रथम वर्ष
जामिया टीचर्स कालेज

आज कल की ग़ज़ल

क्या करूँगा मैं ये इल्म की दौलत पाकर
मेरे अल्लाह बनादे मुझको जॉनीवाकर
फिल्म में मेरे चमकने से उजाला हो जाए
मुतव्वजा मेरी तरफ मधुबाला हो जाए
मेरे अल्लाह पढ़ाई से बचाना मुझको
नेक जो राह हो उसपे मत चलाना मुझको
हो मेरा काम बुजुर्गों को नसीहत करना
सट गए हो जो उन बुड्ढो की मरम्मत करना
मुझ से जबर्दस्ती कहा जाता है कि पढ एलजेबरा
उसपे ये ताकीद मत रो मत घबरा
कैसे आसान हो ये दुश्वारियें मजमून बता
पास हो जाऊँ खाके जिसे वो माजून बता
मुझसे इंगलिश नही चलती इसे इज्री कर दे
बल्कि मुमकिन हो तो अंग्रेजी को भी हिन्दी कर दे
नक्शा भरने का भी नया रग निकाला मैंने
भर दिया नक्शे मे लिपिस्टिक का मसाला मैंने
क्या हुआ जो लोग मुझ को गधा कहते हैं
होती आई है अच्छों को बुरा कहते हैं

हेम चन्द गौड़
बी. एस. सी. (आनर्स) भौतिक शास्त्र
प्रथम वर्ष

تک تمہارے گھر بیٹھا رہا ـــــ اور پھر تمہارے گھر جانا میرا روزانہ کا معمول بن گیا۔

میں نے محسوس کیا تھا تمہاری فطرت بہت شرمیلی ہے مجھے دیکھ کر تمہاری پلکیں حیا کے بوجھ سے دب جاتی تھیں۔ ہمارے درمیان رسمی باتیں ہی ہوتی تھیں۔ مگر پھر بھی تم مجھ سے بات کرتے ہوئے جھجکتی تھیں۔ تمہاری یہ حیا مجھے پہلے تو بہت پیاری لگی۔ مگر کچھ عرصہ کے بعد یہ حیا میرے دل کی خلش بن گئی اور میں یہ سوچنے کے لیے مجبور ہو گیا کہ یہ شرم ہے یا مجھ سے بے نیازی۔ تھوڑا وقت اور گزرنے پر میں نے یہ بھی محسوس کیا۔ کہ تم مجھ سے کچھ کھنچی کھنچی سی رہتی ہو۔ جب بھی تم سے کوئی سوال کرتا تم خاموش رہتیں۔ جب بھی تم سے بات کرنے کی کوشش کرتا تم گھر میں کسی طرف چلی جاتیں ـــــ تمہارے رویے کی یہ کیفیت پہلے تو دھیرے دھیرے میرے سامنے آئی۔ مگر وقت کے ساتھ ساتھ یہ واضح ہوتی گئی۔ اور آخر کار میں نے مجبور ہو کر اپنے دل کی خلش کو خط کے ذریعے تم پر ظاہر کیا۔

"میں تمہارے پیار کے دو میٹھے لفظوں کی تلاش میں تمہارے گھر جاتا ہوں۔ مگر یہ میری زندگی کا سب سے بڑا المیہ ہے کہ جس طرح پیاسا جاتا ہوں اسی طرح پیاسا واپس لوٹ آتا ہوں۔ ایسا کیوں ہے تسیا؟

حیا اتنی شدید اور طویل تو نہیں ہو سکتی۔ اور نہ ہی تم پر ایسی گھریلو پابندیاں عاید ہیں۔ کہ جن کے باعث تم گفتگو نہ کر سکو ـــــ کالج میں بھی کئی بار تم سے گفتگو کرنے کی کوشش کی مگر تم نے موقع ہی نہیں دیا۔ شاید میری غربت میرے پیار میں حائل ہو گئی ہے۔

دیکھو سیا۔ اگر تم مجھ سے کسی وجہ سے گفتگو نہیں کر سکتیں تو صرف ایک بار پیار کا اقرار کر لو بس صرف تم اپنی زبان سے اتنا کہہ دو "شہاب مجھے تم سے محبت ہے" اور اس کے علاوہ میں تم سے کچھ نہیں چاہتا ۔۔۔۔" ۔۔۔

کافی دنوں تک تمہارے جواب کا انتظار کیا۔۔۔ مگر تم نے جواب نہیں دیا۔ اور پھر وہ دوسرا اور آخری خط تھا۔

"آپ کی شرم اور مسکراہٹ نے مجھے ایک بہت بڑی غلط فہمی میں مبتلا کر دیا تھا۔ شرمانا اور مسکرانا تو درحقیقت آپ کی دو خوبصورت سی عادتیں ہیں۔ اور مجھ سے حماقت یہ ہوئی ہے کہ میں ان عادتوں میں اپنی زندگی تلاش کرنے لگا ـــــ میں نے انھیں پیار سے وابستہ کر دیا ـــــ بہرحال آئندہ یہ کم فہم آپ کی عادتوں کے دلکش دام میں گرفتار ہونے کی جسارت کبھی نہیں کرے گا۔

خط تم تک پہونچا کر میں نے سوچا کہ شاید یہ تم پر کوئی اثر ڈالے اور تم چیخ چیخ کر کہو۔ "ہاں شہاب مجھے تم سے محبت ہے" مگر ایسا نہیں ہوا۔ تم مجھ سے پہلے کی طرح بے نیاز تھیں اور پھر میں اس خط کو ہی زندگی کی تلخ حقیقت سمجھ کر خاموش ہو گیا۔ کچھ دنوں تک تمہیں بھولنے کی کوشش کرتا رہا مگر یادوں کے زخم بہت گہرے تھے۔ اس لیے تمہیں بھول نہیں سکا جب سکون کا کوئی راستہ نظر نہیں آیا۔ تو میں نے ان زخموں کو سینے سے لگا لیا۔ جب کوئی شے دل سے بہت قریب پہنچ جاتی ہے تو اس سے محبت ہو جانا فطری بات ہے۔ اس لیے تمہاری تصویر دیکھ دیکھ کر میں ان زخموں کا کرب جگاتا تھا۔

ایک دن مجھے معلوم ہوا کہ تمہاری شادی آفتاب سے طے کر دی گئی ہے۔ یہ سن کر مجھ پر نہ کوئی بجلی ہی گری اور نہ کوئی بم گرا کیونکہ میرے نزدیک محبت کی معراج شادی نہیں ہے اور نہ میں یہ ضروری سمجھتا ہوں کہ پیار کا جذبہ دونوں دلوں میں یکساں ہو اسی خیال کے تحت میں بھی تم سے پیار کرتا تھا۔ یہ جانتے ہوئے بھی کہ تم میرے پیار سے بے پروا ہو۔ تمہاری شادی کا دعوت نامہ آیا میں نے مسکراتے ہوئے اس کو منظور کر لیا۔ تمہاری شادی کی تقریب میں بھی قہقہوں کے ساتھ شریک ہوا۔ اور پھر وہ شب بھی آئی جب تم ہمیشہ کے لیے آفتاب کی ہو گئیں۔ سنتے ہیں کہ عاشق کے لیے ایسی شب کا دامن۔ دامن قیامت سے ملا ہوتا ہے۔ مگر مجھے ایسی کسی بات کا احساس نہیں ہوا۔ میں مکمل سکون سے تمام رات تمہاری تصویر سے اپنے آپ کو جگا جگا کر لذت لیتا رہا۔ شادی کے تین دن بعد تم اپنے میکہ واپس آئیں۔ میں تمہارے گھر پہونچا جب دستک دینے پر تم نے دروازہ کھولا۔ میں تمہیں دیکھ کر حیرت زدہ سا رہ گیا۔ تمہارے چہرے پر بے رنگ شام کی سی کیفیت یاد دلانے والی بے رونقی تھی۔

"کیا ہوا تسیا تمہیں؟ کیا طبیعت خراب ہے؟" ـــــ میں نے

باقی صفحہ ۱۴۱ پر

"سول لائن بدر باغ میں"
"سول لائن بدر باغ میں؟"
"جی ——"
"آج سے آٹھ سال پہلے میں بھی وہاں رہتا تھا۔ آپ کے
بلڈی۔۔۔۔"
"ماجد صاحب"
"ارے وہ تو میرے استاد ہیں۔ بچپن میں ان سے اردو پڑھتا
تھا۔ میں نے تمہاری طرف دیکھا اور پھر میری نظریں ذہن کے
رتھ پر سوار ہو کر ماضی میں پرواز کرنے لگیں۔ اور پھر کچھ لمحے بعد
میں نے مارکس شیٹ میں لکھا ہوا تمہارا نام دیکھا —— مجھے
سب کچھ یاد آگیا۔
میں نے تم سے کہا۔
اس وقت آپ بجائے کوثر جہاں کے شبانہ تھیں۔ تم نے
اب بار میری طرف دیکھا پھر تمہاری نظریں بھی ذہن کے دوش
پر سوار ہو کر ماضی میں پرواز کرنے لگیں —— کچھ لمحہ بعد تم بولیں۔
"یاد آیا اس وقت آپ پتن تھے۔ اور اب —— ؟ ——
تم نے مجھے سوالیہ نگاہوں سے دیکھا۔
شہاب۔ یوں نے تمہاری الجھن سلجھا دی۔ پھر میں نے
کہا۔ اس وقت میں آپ کے گھر جاتا تھا (پھر ہنستے ہوئے) اور ہم
دونوں ایک ساتھ کھیلتے تھے۔
تم ہلکے سے ہنس دیں۔
ماجد صاحب سے اکثر ملاقات ہوتی رہتی ہے ہیں نے سلسلہ
گفتگو جاری رکھا
"مگر اب آپ تو ہمارے گھر نہیں آتے ہیں۔
"ہاں —— مگر اب ضرور آؤں گا
"کیوں —— !
جواب میں میں نے اپنی نظریں تمہاری نظروں میں ڈال دیں
تمہاری نظریں جھک گئیں۔ اور تمہارے چہرے پر ایک عجیب سی
لہرائی ہوئی مسکراہٹ اور شرم دوڑ گئی۔ جیسے سفید شیشے کے
جام میں موجیں لیتی ہوئی گلابی شراب —— جیسے نسیم سحر سے
ڈولتی ہوئی گلاب کی پنکھڑیاں —— جیسے شفق کے سائے میں کانپتی
ہوئی سمندر کی نیلگوں لہریں —— میں مبہوت سا تمہیں دیکھتا
رہ گیا —— لیجئے۔ —— ابھی سوا بجا ہے۔ آپ وقت سے اسٹیشن
پہنچ سکتی ہیں۔ شکریہ۔ تم نے دھیمی آواز میں کہا اور وہاں سے
چلی گئیں۔
تمہارے جانے کے بعد میں کافی دیر تک ماضی کو مستقبل
سے ملانے کی کسی انجانی سی لڑکی کی تلاش کرتا رہا ——
اور پھر پندرہ دن تک میں نے تمہارے بارے میں کچھ اس
طرح سوچا کہ یہ پندرہ دن پندرہ برس کے برابر محسوس ہوئے۔
ایک شام کائنات پر اندھیرے اجالے کا حسین امتزاج
تھا۔ آسمان سے پانی کی ہلکی ہلکی بوندیں گر رہی تھیں، اور زمین
کو چوم رہی تھیں۔ اور ان بوندوں کے گرنے کی ہلکی ہلکی سی آواز
فضا میں کسی نیم خوابیدہ سی موسیقی کا جادو جگا رہی تھی۔ میں خود کو اس
سہانی شام کے حوالے کئے ہوئے تمہارے تصورات میں گم تمہارے
گھر کی طرف اپنے قدم بڑھا رہا تھا۔ دروازے پر پہنچ کر میں نے
دستک دی۔ تم نے دروازہ کھولا۔
"ارے آپ! تشریف لائیے"
میں نے دروازے کے اندر قدم رکھا۔
دروازہ بند کر کے تم پلٹیں —— اور —— !
پھر وہ نہ جانے کونسی قوت تھی جس سے مجبور ہو کر میں نے
اچانک۔۔۔۔"
"شبانہ کیا شہاب تمہیں اپنی آرزوؤں کا محور بنا سکتا ہے؟
میں نے کہا۔
تم نے اپنی نظریں اوپر اٹھا کر مجھے غور سے دیکھا —— اقرار
کی نظروں سے دیکھا۔ کچھ ایسی نظروں سے دیکھا کہ زندگی کی تمام
مسرتیں اس ایک لمحے میں تحلیل ہو گئیں۔ روح کوئی بھیگا ہوا
گیت گنگنانے لگی۔ تم مسکرائیں اور تیزی سے اندر بھاگ گئیں۔
میں بھی تمہارے پیچھے پیچھے اندر پہنچا۔ ماجد صاحب سے
ملا تمہاری والدہ صاحبہ سے ملا۔ تمہاری باجی سے ملا۔ اور تمہارے
رشتے کے بھائی آفتاب سے ملا۔ سب نے میٹھی مسکراہٹوں سے
میرا خیر مقدم کیا۔ سب لوگ خلوص سے پیش آئے۔ پرانی یادیں
پگڈنڈیوں سے گزرنے لگیں۔ اور میں وقت سے بے نیاز کافی دیر

سید محمد رضا بلگرامی

بی اے سال سوم
(جامعہ کالج)

لہو کی تصویر

اور تمہاری یہ تصویر میرے دل میں پیوست ہو کر رہ گئی ہے۔

دیکھو اب یہ سرد نہیں ہے بے جان نہیں ہے اس میں تازہ و توانا لہو نے رنگ بھرا ہے۔ اس میں زندہ خون کا رنگ ہے۔ اور گرمی بھی۔ کبھی نہ مٹنے والا رنگ ہے اور کبھی نہ ختم ہونے والی حرارت۔

جولائی کی آٹھ تاریخ تھی کالج میں نئے داخلے شروع ہونے کا پہلا دن تھا۔ ہال کے صدر دروازے سے لے کر پرنسپل آفس تک داخلہ لینے اور دلوانے والوں کی بھیڑ لگی ہوئی تھی کسی کے داخلے کی سفارش میں آیا ہوا سفید پوش نیتا ایک عجب سی شان بے نیازی سے اپنی دھوتی کا نچلا سرا ہلاتا ہوا نظر آتا تھا کسی طالب علم کا ادھیڑ پوسٹ والا باپ قیمتی کپڑوں میں ملبوس اپنے چہرے کو بلا وجہ رومال سے رگڑتا ہوا کسی لکچرر کی تلاش میں سرگرداں تھا۔ کالج کے کچھ پرانے طالب علم جن کی قلمیں تھوڑی ہی تک تھیں اور مونچھیں کسی چوراہے سے گزرنے والی دو۔ مختلف سڑکوں کا نقشہ پیش کرتی تھیں۔ ایک دوسرے سے ہاتھ ہلا کر اپنی قوت کا مظاہرہ کر رہے تھے۔ میں کالج کے ایک کمرہ میں بیٹھا کافی دیر سے یہ سب دیکھ رہا تھا۔ اور سوچ رہا تھا کہ داخلہ لینے کے لیے یہ لوگ کیسی افراتفری مچائے ہوئے ہیں جیسے حصولِ تعلیم ہی ان کی زندگی کی کامیابی کا راز ہے۔ مگر تعلیم حاصل کرنے کے بعد تعلیم ہی ان کے اوپر ایک بوجھ بن جائے گی۔ نوکری کی تلاش میں جوتے گھس جائیں گے۔ تعلیم ذہن کی اڑانوں کو نظر نہ آنے والی بلندی تک لے جاتی ہے مگر حالات انسان کو زمین سے بھی نیچے گھسیٹنے کی کوشش کرتے ہیں۔ اور حالات اور ذہن کی اس کشمکش میں انسان کہیں کا نہیں رہتا۔

ایک گریجویٹ کا ذہن ہل چلانے یا مزدوری کرنے کا تصور بھی مشکل سے ہی کرتا ہے اور وہ کرسی جو اس کے خوابوں کی گرہ بن

حاوی ہے حقیقت میں اسے دور دور تک نظر نہیں آتی نتیجہ یہ ہوتا ہے کہ وہ پاگل ہو جاتا ہے حقیقت میں اسے مجرم بننا پڑتا ہے یا پھر خودکشی کر لیتا ہے۔

میں اس سال بی اے فائنل میں ہوں مگر میری حیثیت اس کالج میں ایک معمولی طالب علم کی ہے جس کا اندازہ شاید امتحان میں معلوم ہو جائے۔ جو مجھے جد و جہد کرنی پڑ رہی ہے۔ اس کا تصور بھی چھکے چھڑا دینے والا ہے۔

میں نے جھرجھری سی لی۔

پھر سے سوچنے کا سلسلہ شروع کرنے والا تھا کہ تم آ گئیں۔

مجھے اپنی مارکس شیٹ کی کاپی ٹائپ کرانا ہے۔ ذرا میرے ساتھ آفس تک چلیے کیونکہ میں یہاں کسی کو نہیں جانتی۔

لیکن اب تو لنچ ٹائم ہونے والا تھا آپ دو بجے چلیے گا۔

میں جانتی ہوں آپ کو تکلیف تو ہو گی مگر پلیز۔۔۔۔

لیکن آپ کو اس وقت اس کی اتنی ضرورت کیا ہے؟

داخلہ فارم کے ساتھ جمع کرنا ہے۔

لیکن آج تو کسی فارم کو جمع کرنے کی آخری تاریخ نہیں ہے۔

دراصل مجھے ابھی دو بجے کی ٹرین سے اپنی سہیلی کی شادی میں جانا ہے۔

ہوں! ــــ اچھا لائیے۔

مارکس شیٹ کی کاپی ٹائپ کرانے میں مجھے مشکل سے دس منٹ لگے ہوں گے، واپس آ کر میں نے مارکس شیٹ آپ کو دیتے ہوئے پوچھا۔

"آپ رہتی کہاں ہیں؟"

ہے۔ ان میں پھوٹ ڈال دینا کہاں کی عقلمندی ہے؟
تھوڑے دن کی زندگی۔ مل جل کر پیار محبت سے گزر جائے
تو اچھا ہے۔"

"ہائے ہائے کیا وقت آگیا ہے۔"

"میں تو کہتی ہوں خالہ بی کہ اب قیامت قریب ہے۔ یہی
سب تو قیامت کی نشانیاں ہیں۔

اری دلہن ابھی تو تم نے ایک ہی گھر کا حال سنا ہے
بس بات یہ ہے کہ کچھ بہوویں بھی خراب ہوتی ہیں۔ اور کچھ
لڑکے بھی۔

اب دیکھو نہ بہن۔ حلوائی کی بیوی کتنی سیدھی ہے مگر
بات بات پر رمیش اس کی پٹائی کرتا ہے۔ مجھے تو دلہن بہت
رحم آتا ہے۔ اس کے حال پر۔

بھلا سوچو۔ یہ بھی کوئی مارنے کی بات ہے کہ اس نے
پوچھ لیا کہ آج اتنی دیر سے کیوں آئے ہو۔

خالہ بی شکایتیں یا چغلی کرنے والوں کی سزا کا حال
سنا کر خود گویا شکایت نہیں کر رہی تھیں۔

اپنی دیورانی ہی کو لے لو۔ کہہ رہی تھی کہ بڑی بھابی
نے ہم سب کا حق مار لیا ہے۔"

خود مالک بنی بیٹھی ہیں اور ہم کو کھانا بھی پیٹ بھر نہیں
مل پاتا۔ خود سونے سے پیلی ہوئی پڑی رہتی ہیں۔

"حرام کی دولت حرام کا عیش۔"

نمبردارنی کو طیش آگیا۔ غصے میں بھر کر بولیں۔

"خالہ بی اگر میں حق تلفی کرتی ہونگی تو خدا مجھے اس کی
سزا دے گا۔"

"میں تو ان لوگوں کے ساتھ ایسا برتاؤ رکھتی ہوں جیسے وہ
میری اپنی ہیں۔"

"مگر تم تو جانو ہو خالہ۔ اپنا خون اپنا ہی ہوتا ہے پرایا
پرایا ہی۔ چاہے کتنا ہی اپنا سمجھو۔"

اذان کی آواز پر خالہ اٹھ گئیں۔
کہنے لگیں

اب دلہن نماز پڑھ لوں۔ پھر کل آؤں گی۔

اچھا خالہ بی سلام۔

لیکن ——

جب خالہ بی نمبردارنی کے گھر سے نکلیں تو ان کے
قدم نمبردارنی کی دیورانی کے دروازے کی طرف تھے

لہو کی تصویر

دیکھا کہ یہ سن کر تمہارے آنکھوں میں اشک آگئے پھر تم نے ڈوبی ہوئی آواز میں کہا۔
شہاب ڈیڈی آفتاب کے مقروض تھے۔ اس لیے میں مجبور تھی مگر میں نے ہمیشہ تم سے محبت کی ہے اور کرتی رہوں گی
مجبوری کا زہر میں نے اپنے ساتھ ساتھ تمہیں بھی پلایا ہے۔ اس کی معافی چاہتی ہوں ....' اور .... یہ .... سن کر
میرے دل میں ایک طوفان اٹھا کہ دل کے کنارے کٹتے چلے گئے۔ تم اندر جا چکی تھیں۔ اور میں دروازے پر کھڑا تڑپ سا تھا۔
پھر میں اندر ہی نہیں گیا۔ اور دروازے ہی واپس لوٹ آیا۔
ستیا کاش تم نے پیار کا اقرار نہ کیا ہوتا۔ کاش .... کاش !!

عنبر داسی نے اپنی عالمانہ گفتگو سے خالہ بی کو اپنی طرف راغب
کر لیا۔ گویا جنت یا جہنم میں بھیجنے کا اختیار خدا نے انھیں ہی دے رہا ہے
جہنم میں تو جائیں گی ہی سب کی سب۔ بھلا اللہ میاں اسے
بھی برداشت کریں گے۔"

دلہن تم تو ابھی ابھی آئی بھی نہیں تھیں۔ ارے یہ تو میری
آنکھوں دیکھی بات ہے۔ یہی کوئی تیرہ چودہ برس کی تھی۔

ان دنوں ہمارے گاؤں میں قاضی کی بیوی کا اچانک
جوانی میں انتقال ہو گیا۔ قاضی کی بیوی بڑی لڑاکا اور غیبت
کرنے والی تھی۔ اللہ جھوٹ نہ بلائے دلہن وہ تو اپنے میاں کو
مارا بھی کرتی تھی۔

جب اس کا کفن دفن ہو گیا اور آدھی رات گزرنے کو آئی
تو قاضی کسی کام سے ادھر سے گزرے تو قبر سے کراہنے کی آواز
آ رہی تھی۔ قاضی نے سوچا کہ شاید ان کی بیوی زندہ ہے۔ انھوں
نے دو مزدوروں کو بلا کر راتوں رات قبر کھدوائی۔ کیا دیکھتے ہیں
کہ ان کی بیوی کے دونوں پاؤں تو لوہے کی چھوٹی
چھوٹی زنجیروں سے بندھے پڑے ہیں۔ اور اس کی زبان باہر
نکال کر ایک لوہے کی سلاخ سے چھید دی گئی ہے۔

قاضی اپنی بیوی کی یہ حالت دیکھ کر الٹے پاؤں واپس
بھاگے۔"

دیکھا دلہن! خالی چغلی کی اتنی بڑی سزا تھی۔ بے پردگی
اور ایسی بیہودگیوں کی سزا تو کہیں اس سے بڑھ کر ہے۔

عنبر داسی نے خوف سے ایک جھرجھری سی لی۔ اور دونوں
ہاتھوں سے اپنے دونوں گالوں پر تھپڑ لگاتے ہوئے کہا۔

توبہ توبہ اللہ اپنے عذاب سے بچائے۔ دنیا میں آ کر بہت
بچ کر رہنا پڑتا ہے۔ ورنہ خدا کا عذاب ہمارا منتظر رہتا ہے۔

ارے دلہن! خدا کی عبادت میں سب کچھ ہے۔ کیا رکھا
ہے دنیا داری میں۔

دیکھو بھلا۔ رحیم بیچارے غریبوں کے پیٹ پر لات مار کر
انھیں خوب ستایا کرتا ہے۔ ان کی زمین گڑبڑ کر کے خوب پیسے
کماتا ہے پیسے بھی اس نے خوب کمائے۔ لیکن اس کا نتیجہ خراب
نکلا۔

دنیا ہی میں اس کو اس کے عمل کی سزا ملی۔"

تم جانو دلہن! ایک دن اس کے بڑے لڑکے نے اسے ایسی
مار لگائی ہے۔ کہ اس کا سر بھی پھوٹ گیا تھا۔

میں تو کہوں دلہن ایسی اولاد سے تو بے اولادی بھلا
مگر کرنی کا پھل تو ملنا ہی ہے

خالہ پتہ ہے رحیم کے لڑکے نے اسے کیوں مارا تھا؟

بتا کیا دلہن بس بیوی کا بہکایا ہوگا۔"

ارے آج کل کی نئی دلہن تو بس، سب کو دھکیل کر بس
'اپنا آپا' ہی چاہتی ہے"

بیوی نے کہیں کہہ دیا ہوگا کہ اپنے ماں باپ سے الگ
ہو جاؤ۔ بس کیا تھا۔

خالہ بی لڑکا تو ایسا نہیں تھا۔ گھر کا سب سے اچھا لڑکا
کیسے بہک گیا۔

اری دلہن تم کیا جانو۔ تمہارے جیسا زمانہ تھوڑی رہ گیا
ہے۔ اب تو بیوی کا جادو سر چڑھ کر بولتا ہے۔

تمہیں لے لو۔ اپنے آپ کو۔ اللہ کے فضل سے چھ چھ بچے بھی
ہیں۔ گھر میں بہو آنے والی ہے۔ مگر کیا مجال آج تک محلہ میں
تمہاری کوئی شکایت سنی ہو۔

تم نے اپنا وقت ایسے کاٹ دیا جیسے گھر میں بہو نہیں
بیٹی رہتی ہو۔"

نہ آج تک کوئی شکوہ نہ شکایت"

اب دلہن وہ زمانہ نہیں رہا ہے۔ اب تو بہو گھر میں آتے
ہی سوچتی ہے کہ کسی طرح ساس مر جائے۔ کس طرح نندیں اپنے
گھر جائیں۔

ہاں خالہ بی۔

عنبر داسی نے ٹھنڈی سانس بھرتے ہوئے کہا۔

ہم لوگ تو سوچا کرتے تھے کہ ساس سسر اور نند کی
جتنی ہو سکے خدمت کریں۔ ہم لوگ تو کبھی الگ ہونے کی
سوچتے بھی نہیں تھے۔

تم خود سوچو خالہ بی کہ کیا اچھا لگتا ہے کہ ایک بھرے۔
خاندان کے لوگ جو مل جل کر رہتے ہیں۔ انھیں الگ الگ کر دیا

ت کے آگے کہیں کسی کی چلنے بھی نہیں دیتی تھیں
"ارے بچی اب کیا بیٹھوں؟
اور خالہ نے اپنی دونوں ٹانگیں پھیلا دیں اور کچھ اور اطمینان سے بیٹھ گئیں۔
نسیمہ بیٹا ایک بات ہے ابھی تم نے کہا تھا کہ جن اور بھوتوں کی باتیں مانتی تھیں۔ خدا جھوٹ نہ بلائے بیٹا یہ تو میری آنکھوں دیکھی بات ہے۔
• بڑی خوبصورت لڑکی تھی۔ اس کے سر پہ جن آیا کرتے تھے۔ اس وقت اس میں خدا جانے کہاں سے طاقت آجاتی تھی۔ بڑے بڑے جوان مردوں کو ایک جھٹکا دیتی تھی اور وہ دور جا پڑتے تھے اس کا کمرہ خوشبو سے بھر جاتا تھا۔ اس کے سرہانے مٹھائی اور پیسے ملتے تھے لوگ اس سے اپنے مستقبل کے بارے میں معلوم کرنے آیا کرتے تھے۔ ایسی پیشنگوئی کرتی کہ سچ ثابت ہوتی اب تمہیں بتاؤ۔ بیٹا بھلا دیکھ کر بھی کوئی کیسے یقین نہ کرے؟
خالہ نے گویا بہت اچھی بات کہی تھی وہ سمجھی تھیں کہ نسیمہ ان کی اس بات کا جواب نہیں دے سکے گی۔ انھوں نے نسیمہ کی طرف فخریہ انداز میں دیکھا۔
• خالہ یہ تو پرانے لوگوں کی فرسودہ باتیں ہیں۔ اصل میں یہ بھی ایک قسم کی بیماری ہوتی ہے اس دور کے ڈاکٹروں کو شاید یہ معلوم نہیں تھی۔ اس لیے لوگ اس قسم کی مرض کو جن یا بھوت کا اثر بتا دیا کرتے تھے مولوی لوگ سیدھے سادے سے لوگوں کو اس قسم کی باتیں بتا کر بیوقوف بنایا کرتے تھے۔ اور لوگ نادانی اور علم کی کمی کی وجہ سے ان سب باتوں پہ یقین کر لیا کرتے تھے۔
خالہ نسیمہ کی بات بہت غور سے سن رہی تھیں، بیٹا اگر یہ بیماری تھی تو اس کا کیا نام تھا بتاؤ تو ذرا۔
اس بیماری کا نام ہے ہسٹیریا۔ اس میں انسان پہ پاگل پن کا دورہ پڑتا ہے۔ ایسی حالت میں جو بھی اس کے قریب آجاتا ہے اسے وہ دور جھٹکا دیتا ہے۔ ایسے مرض میں بلا کی طاقت آجاتی ہے۔
تم لوگوں کا تو انگریزی پڑھ پڑھ کر دماغ خراب ہو گیا ہے جو خدا کو مانو اور نہ رسول کو۔ ذرا بھی خوف نہیں ہے
خالہ نے ناک اور بھنویں چڑھائیں۔

خدا اور رسول کو ہم کیوں نہیں مانتے۔ خالہ ہم سب کو مانتے ہیں عبادت کرتے ہیں۔ روزہ، نماز کے بھی پابند ہیں لیکن ہم بیکار باتوں میں نہیں پڑتے خدا کے سوا کسی اور کا خوف دل میں نہیں لاتے خدا کی خدائی میں کسی اور کو داخل کرنا گناہ ہے۔
خالہ اب لاجواب ہو چکی تھیں اور اب نکل بھاگنے کے لیے کوشش کر رہی تھیں اور پھر نسیمہ کی بات پہ اللہ توبہ کہہ کر وہاں سے چل دیں۔
نسیمہ کی ہنسی دور تک سنائی دیتی رہی
خالہ بڑے بڑے منہ بناتی اور منہ منہ میں کچھ بڑبڑاتی چلی جا رہی تھیں۔ اب خالہ منیر زار کے گھر کا رخ کیا
"اے بی منیر دارنی! کہاں بیٹھی ہو دلہن۔"
آواز دیکر خالہ برآمدے کے فرش پر بیٹھ گئیں چہرے پر ناگواری کے آثار نمایاں تھے۔ منیر دارنی اپنا ساڑی کا پلو سنبھالتی ہوئی خالہ کے پاس آن بیٹھیں۔
سلام۔ خالہ بی! کہاں رہیں آنے کو بہت دیر کر دی آنے میں۔ میں تو سوچنے لگی تھی کہ نہیں خالہ بی کے دشمنوں کی طبیعت تو خراب نہیں ہو گئی۔
لے دلہن طبیعت نگوڑی کیا خراب ہوتی۔ ارے آج میں آتے ہی ذرا نسیمہ کے گھر چلی گئی تھی۔
ارے دلہن نسیمہ جو اپنے شمیم بیٹے سے بیاہی ہے شہر کی چھوکری۔ نہ بڑے کا لحاظ۔ نہ بزرگوں سے پردہ ایسا تڑاتڑ جواب دیتی ہے کہ بس منہ دیکھتے ہی رہ جاؤ۔
"بابا رے بابا! کیا زمانہ آگیا ہے۔ اری دلہن ذرا میں نے کہہ دیا کہ آجکل کی لڑکیوں کو دیکھو کیا مردوں کی برابری کرتی ہیں؟"
بولی ہم تو اب آزاد ہو گئے ہیں۔ ان کے برابر کام کرتے ہیں توبہ توبہ۔
منیر دارنی خاموش سنتی رہیں۔ بولیں۔
ارے خالہ بی تم کیا جانو ان نگوڑیوں کے لیے تو جہنم کی آگ گرم ہے جاتے ہی جھونک دی جائیں گی۔ جو خدا اور رسول کی شریعت کا پابند نہیں اس کے لیے جنت میں جگہ کہاں ہے۔"

بیٹا تیرا پاندان کہاں ہے؟ ذرا لائیو۔ میں خود ہی پان لگا لیتی ہوں۔ بنیر دار کی بیوی نے دیا تھا چھوٹی سی گلوری بنا کر منہ میں ڈالی اور غائب۔ اتنا کچھ اللہ نے دے رکھا ہے مگر کنجوس کی کنجوس۔ اللہ جانے کیا کریں گی جمع کر کے۔ مرے پر ساتھ بھی تو نہیں جائے گا۔

اس نے پاندان خالہ کی طرف کھسکا دیا۔

خالہ، انگریزوں کا زمانہ تمہاری نظر میں اچھا تھا۔ لیکن اس وقت نوجوانوں کو غلامی کی زندگی پسند نہیں تھی۔ انہوں نے انگریزوں سے کہا ہمارا ملک چھوڑ دو۔ انگریز ملک چھوڑ کر چلے گئے۔ ہم ہندوستان کے مالک بن گئے۔ دیکھو نہ خالہ پہلے کم پیسوں میں زیادہ اناج ملتا تھا اب زیادہ پیسوں میں کم اناج ملتا ہے

نسیمہ نے گویا خالہ بی کو سمجھانے کی کوشش کی۔ دیکھو خالہ اس وقت ہم لوگوں کی ضروریات بھی تو کم تھیں بجلی کی بجائے ہم دیئے سے کام چلا لیتے تھے۔ لیکن اب تو بجلی چاہیئے۔ ریڈیو، ٹیلی ویژن۔ گھڑی، فرج وغیرہ اور بہت سی ایسی آسائش کی چیزیں جو پہلے زندگی کے لیے ضروری نہیں تھیں اب ہیں۔ پہلے لوگ زمین پر بیٹھا کرتے تھے لیکن اب صوفہ چاہیئے۔ کھانے کے لیے میز چاہیئے۔ کمرے کی سجاوٹ کے لیے عمدہ قسم کے پلنگ چاہئیں۔ اور آنے جانے کی سہولیات کے لیے کار چاہیئے۔ پہلے تو لوگ پیدل ہی آیا جایا کرتے تھے۔

دیکھو خالہ اب تمہیں فیصلہ کرو پہلے کے لوگوں کے رہن سہن میں اور اب کے رہن سہن میں کتنا فرق ہے معیار زندگی اب کتنا بلند ہو چکا ہے۔ زندگی کے معیار کی اس بلندی کے بعد اناج کا کم ملنا کوئی بہت پریشانی کی بات نہیں ہے۔

خالہ کی سمجھ میں خاک بھی نہیں آیا۔ پوری بات کے دوران پہلو بدلتی رہیں۔ اور اگالدان میں پان کی پیک تھوکتی رہیں نسیمہ کے خاموش ہوتے ہی بولیں۔

نگوڑی زندگی اونچی ہو گی۔ کیا اونچائی ہے؟ — ماشاءاللہ نہ بیٹے کو باپ کی عزت کا خیال نہ بہنوں کو پردے کا۔ ہمارا وقت تھا۔ کیا مجال کہ بزرگوں سے کوئی نظر بھی ملائے لڑکیوں کی آواز مردانہ بیٹھک تک بھی نہیں جاتی تھی۔

اب تو ———

خالہ منہ بگاڑ کر بولیں جیسے کوئی بہت ہی کڑوی چیز منہ میں رکھ لی ہو۔

اب تو کنواری لڑکیاں بازار میں۔ باغ میں وہ قہقہے لگاتی ہیں کہ شیطان بھی پناہ مانگتا ہے

کیا کہتے ہیں بیٹا تیرے معیار زندگی کے؟

نسیمہ کو خالہ کی یہ بات ذرا کڑوی لگی۔

خالہ تم لوگ تو جیل میں بند رہا کرتی تھیں۔ نہ تمہیں کہیں جانے کی اجازت تھی۔ نہ آنے کی تمہاری آرزوؤں، امنگوں اور مسکراہٹ پر اور تمہیں کو دیر غرض سبھی پر تو پہرے بٹھائے جاتے تھے۔ تعلیم سے تم لوگ واقف نہیں تھیں۔ جہالت کی چہار دیواری میں بند، گھٹ گھٹ کر جیتے اور جینے کی قائل۔ تمہیں معلوم ہی نہیں تھا کہ دنیا میں کیا کچھ ہو رہا ہے۔

نئی نسل کی لڑکیوں نے اس کو سمجھا۔ اور وہ آگے بڑھیں انہوں نے مردوں کے برابر اپنا حق مانگا۔ اس لیے کہ وہ بھی انسان تھیں۔ ان میں اور مردوں میں کیا فرق تھا۔ اور جب وہ اپنی منزل کے قریب آئیں۔ تعلیم کی انہیں اجازت ملی۔ تو وہ بھی مردوں کے شانہ بشانہ چل پڑیں۔ آج ہر میدان میں وہ مردوں کے برابر کام کر رہی ہیں۔ دفتر ہو یا ہسپتال، عام کاروباری کام ہو یا فوجی۔ غرض کہ ہر میدان میں عورت پیش پیش ہے اس نے ثابت کر دیا ہے کہ وہ محنت میں، تعلیم میں، کام کاج میں کسی طرح سے مردوں سے پیچھے نہیں ہے۔ مردوں کی غلامی کا طوق اپنے گلے سے اتار پھینکا ہے۔ تو پھر وہ اپنی اس آزادی پر قہقہے بھی نہ لگائیں؟

خالہ چپ چاپ سنتی رہیں۔ جب نسیمہ کہہ چکی تو بولیں۔

ایسی بھی کیا برابری ہو نہہ۔

اچھا بیٹا تم کرو برابری۔ میں تو چلوں۔ ابھی کئی گھر جانا ہے۔ سب کی خیریت معلوم ہو جاتی ہے۔ ذرا دو چار باتیں کر لیتی ہوں۔ اور کیا ہے زندگی میں۔

ارے خالہ بیٹھو بھی۔ ابھی اتنی جلدی کیا ہے؟

دراصل نسیمہ خالہ کی باتوں سے لطف اندوز ہو رہی تھی لیکن خالہ نے بہت جلدی ہار مان لی تھی۔ ورنہ وہ اپنی

پروین خانم
بی اے سال اوّل جامعہ کالج

خالہ بی

آج نسیمہ کا موڈ صبح ہی سے آف تھا۔ اتنا بڑا گھر اور تنہائی
الانکہ آج چھٹی کا دن تھا۔ لیکن شمیم صاحب کو کسی کام کی وجہ
ے باہر جانا پڑا تھا۔ یہی نسیمہ کی تنہائی کا سبب تھا۔
اس کی سہیلی انجم آج اُسے بری طرح یاد آرہی تھی۔ انجم کی صحبت
ں اسنے کبھی بوریت محسوس نہیں کی۔ انجم اس کے پڑوس والے
کان میں رہتی تھی۔ دونوں ساتھ ہی کالج جایا کرتی تھیں۔ کالج
۔ بعد بھی زیادہ تر وقت دونوں ساتھ ہی گذارتی تھیں۔ نسیمہ انجم
ے ایک سال سینیئر تھی۔ بی۔ اے کر لینے کے بعد نسیمہ کی شادی ہوگئی
ر وہ شہر سے تقریباً پندرہ میل دور ایک قصبے میں چلی آئی۔
انجم خوش دل اور ہنس مکھ لڑکی تھی۔ شرارت اس کی گھٹی
ں پڑی تھی۔ اس کے علاوہ نئے فیشن کی دلدادہ۔ نئی روشنی کی
ریفتہ۔ مغربی تہذیب سے دلی لگاؤ۔ نسیمہ اس کے برعکس تھی۔ اسے
ندوستانی تہذیب اور لباس پسند تھا۔ کم گو اور شرمیلی واقع
وئی تھی۔ پھر بھی انجم کو وہ پسند کرتی تھی۔
اس نے سوچا، لاؤ انجم کو ٹیلی فون کر کے بلا لیا جائے اور
ر دن بھر خوب گپیں ہونگی۔ دل بھی بہل جائے گا۔ وقت بھی
ٹ جائے گا۔ وہ ٹیلی فون کا رسیور اٹھا کر نمبر گھمانے ہی جا رہی
ی کہ دروازے پر دستک ہوئی۔ کوئی پوپلے منہ سے پکار رہا تھا۔
اے بی نسیمہ! دروازہ کھولو بیٹا۔
نسیمہ اس آواز سے خوب واقف تھیں یہ خالہ بی کی آواز
ی۔ پورے محلہ میں لوگ انھیں خالہ بی ہی کہا کرتے تھے جس
ر میں چلی جاتیں۔ بہار آجائے۔ پوپلا منہ، اسمیں پان، چوڑی پار
جامہ اور چھرہرا قمیض۔ گورا رنگ اور چھوٹا قد۔ آس پاس کی
ریں خالہ بی سے سن لو۔ بس وہ تو ایک چلتا پھرتا اخبار تھیں۔ زمین

پر بیٹھ جاتیں۔ اور ٹیپ ریکارڈ کی طرح چل پڑتیں۔
آواز سنتے ہی نسیمہ کے ہونٹوں پر مسکراہٹ بکھر گئی۔ انجم
کو ٹیلی فون کا ارادہ ترک کر کے رسیور رکھ دیا۔ اس نے سوچا
چلو ادھر ادھر ہی کی سہی۔ اب تو خالہ آگئی ہیں۔ ان کی باتوں
میں وقت کا پتہ بھی نہیں چلے گا۔
"خالہ بی سلام"
اس نے دروازہ کھولتے ہی خالہ کو ایک زوردار سلام
مارا
جیتی رہو بیٹا عمر دراز ہو۔
خالہ نے اپنی جانب سے سخاوت برتی۔ اور شاید جتنی
دعائیں تھیں سب دے ڈالیں۔
"اے بیٹا، زمانہ خراب آگیا ہے۔ ارے انگریزوں کی
حکومت تھی کیا سستا اناج تھا۔ ایک روپیہ لے کر جاؤ۔ ڈھیر
سارا اناج لے آؤ۔ گھر بیٹھ کر کھاؤ۔ مزے سے صحت مند بنے
رہو۔ ہماری جوانی کا زمانہ تھا بیٹا۔ صحت ایسی کہ اگر زمین
پر پیر مار دیں تو پانی نکل آئے۔" آج کل کی لڑکیوں کو
دیکھو۔ دھان پان —— ہوا لگی اور بیمار ہوگئیں۔
کہنے کو تو آزاد ہیں۔ توبہ ایسی آزادی پر۔ مردوں سے دیدے
لڑاتی ہیں۔ لباس، خدا کی پناہ۔ مجھے تو بیٹا شرم آتی ہے۔
دیکھ کر آنکھیں بند کر لیتی ہوں۔ مگر ان کو حیا نہیں ہے۔ گٹ
پٹ کر کے بڑی اچھلتی پھرتی ہیں۔
خالہ بی نے نسیمہ کو تو جیسے بولنے کا وقفہ نہ دینے کی
قسم کھائی تھی۔ بولتی ہی چلی جا رہی تھیں۔ درمیان میں انھیں
پان یاد آگیا۔

تمہارے تنہا رہنے کا یہ تکلیف دہ منظر مجھے ہزار ہزار آنسوؤں رلاتا رہے گا۔"

فضائیں سسکیاں لے رہی تھیں۔ بربط کی جھنکار دل کو موم کی طرح پگھلا رہی تھی۔ اس نے اس کی پشت سے دونوں باہیں اس کے گلے میں ڈال دیں۔ اور اپنا آنسوؤں سے بھرا ہوا چہرہ اس کے شانے پر ٹکا دیا۔

"پردیسی، میں صرف چند لمحوں کے لیے تمہارے پاس آئی ہوں۔ یہ چند لمحے بہت قیمتی ہیں — یہ ملن کی گھڑیاں اب بہت جلد ختم ہو جائیں گی — بہتر تو یہ تھا کہ تم میرا گلا گھونٹ کر مجھے کسی اندھے غار میں دھکیل دیتے۔ میں نے اپنے ماں باپ کی جھوٹی عزت اور اپنے خاندان کی لاج و شرم رکھنے کے لیے تمہیں زندگی بھر کے لیے چھوڑ دیا اور تمہاری اس عزیز زندگی کو تباہ کر دیا۔ مجھے معاف کر دو پردیسی۔ میں نے تمہاری خوشیاں چھین لی ہیں۔ میرے وجود کو مٹا دو۔ پردیسی، مگر ناراض نہ ہو۔"

یکایک پردیسی کی یہ حرکت کرتی ہوئی انگلیاں رک جاتی ہیں۔ فضاؤں پر سناٹا چھا جاتا ہے حسن اور عشق اپنے دھڑکتے ہوئے دلوں کی آہٹ ایک ساتھ ہی محسوس کرتے ہیں اور کچھ دیر کے لیے ایسا محسوس ہوتا ہے جیسے یہ جھومتی ہوئی کائنات یہ رقص کرتے ہوئے زمین و آسمان اپنے محور پر رک کر رہ جائیں گے۔

پردیسی نے اپنی شدت غم سے بوجھل پلکیں اوپر اٹھائیں اور اس کی آنکھ میں بھرے ہوئے آنسو اس کے چہرے پر بہتے ہوئے اس کے دامن میں آ گئے۔

"نہیں میری زندگی میں تم سے ناراض نہیں ہوں۔ تم تو میری روح ہو۔ بھلا کوئی اپنی زندگی سے بھی ناراض ہوا ہے"

اس نے اس کا چہرہ اپنے ہاتھ میں لے لیا۔ درد اور بڑھ گیا آنسو اور امڈ آئے۔ سسکیاں اور طویل ہو گئیں۔

"میں جانتا ہوں میری زندگی کہ آج تمہارا یہ جسم کسی غیر کا ہو گیا ہے۔ لیکن دلوں کا پیار تو لافانی ہے اور روح بھی لافانی ہے۔ تمہارے پیار کو میری روح سے علیحدہ نہیں کیا جا سکتا۔ یہ ساز میرے دل کی آواز ہے۔ اس ساز کے ٹھہرتے ہی میرے دل کی آوازیں ٹھہر جائیں گی۔ اور تم تو جانتی ہو تمہارے گاؤں کے لوگ ہمارے بارے میں کیا خیال رکھتے ہیں۔ یہی نا کہ "چٹانوں کے اس طرف رات کی تنہائی میں پیار کرنے والی دو روحیں روز ملنے آتی ہیں کسی نے انھیں آج تک اپنی آنکھوں سے نہیں دیکھا۔ کسی نے آج تک ان کے قریب جانے کی جرأت نہیں کی۔ صرف ساز کی آواز اور پائل کی جھنکار سنائی دیتی ہے۔ وہ دونوں خوبصورت ہیں۔ اور ہمیشہ ہمیشہ کے لیے ایک دوسرے سے پیار کرتے چلے آئے ہیں۔" یہ تمہارے گاؤں کے لوگ بھی کس قدر سیدھے سادے ہیں۔ آج کے بعد اس کہسار کی وادیوں میں میرے نغموں کی گونج اگر پیدا نہ ہوئی تو کیا میری زندگی تم بدنام نہ ہو جاؤ گی۔ میں سوچتا ہوں ان کے اعتقاد کا یہ بھرم قائم رہنا چاہیے۔ ساز بجتا رہے گا۔ اور جب تک یہ ہوائیں سرسراتی رہیں گی میرا پیغام تم تک پہنچتا رہے گا۔"

دور گاؤں کی طرف سے شادیانوں کی آواز ابھری۔ اور پردیسی کی باہوں میں حسینہ چونک پڑی۔

الوداع — ہمیشہ کے لیے الوداع میرے محبوب"۔ اور پھر ٹھنڈے ریت پر اس کے بوجھل قدموں کی گنتی پر کھتی گئی۔ ایک .... دو.... تین .... چار .... سائے اور دھندلے پڑ گئے۔

کچھ دنوں کے بعد قریب کے دیہاتیوں نے ایک چٹان کے سائے میں ایک اجنبی کی لاش دیکھی۔ بربط اس وقت بھی اس کے پاس پڑا تھا۔ اور اس کے ہاتھ ساز پر تھے جیسے ابھی ان میں سے ساز چھیڑنے والا ہے۔ ہوائیں سرسراتی ہوئی بربط کے تاروں سے گزرتی تھیں۔ اور فضائیں موسیقی کی ہلکی ہلکی لہروں سے مترنم ہو جاتی تھیں۔ ان لوگوں نے اسے موسیقی کا دیوتا خیال کرتے ہوئے اپنی گردنیں جھکا دیں۔ اور پھر جب ان کے چہرے اوپر اٹھے تو وہ عقیدت کے نشہ میں سرشار تھے۔

آج بھی راتوں کے سناٹے میں جب سکوت کی حکمرانی ہوتی ہے تو اس موسیقی کے دیوتا کے بربط کی ہلکی ہلکی آواز مترنم لہروں کی طرح فضا میں دور تک پھیلتی ہوئی سنائی دیتی ہے۔

قیصر رضا النقوی
انجینئرنگ سال دوم

موسیقی کا دیوتا

شام کا وقت تھا، ہر طرف سکوت کی حکمرانی تھی اور دور تک چھوٹی چھوٹی جھاڑیاں دھندلکوں میں خاموش کھڑی تھیں۔ سر پر حدِ نگاہ پھیلا ہوا بیکراں مٹیالا سا آسمان اور رم جھم کرتی ہوئی لاتعداد ستاروں کی بارات۔

دور جھاڑیوں سے بنی ہوئی اونچی اور الجھی ہوئی باڑھ سے محصور گاؤں کے پیچھے سے جھنتا ہوا دھواں آہستہ آہستہ فضاؤں میں تحلیل ہوتا جا رہا تھا۔ پہاڑی کی چوٹی پر بنے ہوئے چھوٹے سے مندر کے گھنٹہ کی آواز آخری بار بلند ہوئی اور خاموش ہو گئی تھی۔ اس کی بازگشت کو بھی مہیب سناٹے "نگل گئے تھے۔

اس سناٹے میں بربط کی جھنکار دل کے پردے پر آہستہ آہستہ اس طرح اپنے نقوش بنا رہی تھی جیسے یاس کے عالم میں کھڑا ہوا کوئی بے سہارا فریادی اپنے سہارے کو آواز دے رہا ہو۔ بربط کے تاروں سے نکلتی ہوئی جھنکار دل کے تاروں کو چھیڑتی ہوئی دور دور تک فضاؤں میں پھیلتی جا رہی تھی۔
سسکتے ہوئے ارمانوں کی یہ گھٹی گھٹی سی فریاد کسی کو اپنی طرف متوجہ کرنے کی کوشش کر رہی تھی۔

سحر زدہ سے ماحول میں گاؤں کی وہ حسین الھڑ دوشیزہ جسے بیاہنے کے لیے آج رات بارات آئی ہوئی تھی۔ ساز کی آواز کی سمت ٹھنڈے ریت پر اپنے قدموں کے نشان چھوڑتی جا رہی ہے۔ گاؤں کے رواجوں سے مجبور سرخ جوڑا پہنے ہوئے۔ کلائیوں میں ہری ہری چوڑیاں بھری ہوئی، مہندی سے ہاتھ گلنار، پیشانی پر سہاگ کی خوشبو اور مانگ میں افشاں کے ستارے اور جسم سے جذبات کو سحر کانے والی ابٹن کی مہک، فضائیں رنگین۔ ہوائیں معطر۔ مگر دل ــــ دل رو رہا ہے۔ آنکھوں میں آنسو۔ اور ہونٹوں پر آہ۔

پردیسی ــــ پردیسی ــــ آج ساز کو مت بجاؤ۔ آج وقت نے ہمارا ساتھ چھوڑ دیا ہے۔ جدائی کے سائے سر پر آ گئے ہیں۔ پردیسی آج میں تم سے ملنے کے لیے نہیں بچھڑنے کے لیے آئی ہوں۔ آج تک جو آوازیں فضاؤں کو زندگی بخشتی رہی ہیں وہ اب میری روح کو جھلسا رہی ہیں۔ آج کے بعد تمہارا خیال بھی میرے لیے تکلیف دہ ہو جائے گا۔ اور مجھے حاصل کرنے کی خواہش پر دنیا والے تمہیں دیوانے کے نام سے پکارنے لگیں گے۔
میں سوچتی ہوں پردیسی ــــ! تم سے دور رہ کر میں کس طرح زندہ رہ سکوں گی۔ میں جو اپنے وجود کے ساتھ تمہاری روح کی گہرائیوں میں اترنا چاہتی تھی۔ میں جو اپنی آنکھوں کی پلکوں سے تمہاری راہوں میں سائے کے لیے رہنا چاہتی تھی۔
پردیسی ــــ آج میں مجبور ہوں ــــ اور تمہیں اس ویرانے میں چھوڑ کر کہیں دور کسی نامعلوم دیس کی طرف جا رہی ہوں۔ اس لیے پردیسی یہ ساز بند کر کے میرے سامنے بیٹھ جاؤ۔ اور آج جی بھر کے مجھے اپنی صورت دیکھ لینے دو۔ آج کے بعد ستارے اپنی اتنی چمک دمک کے ساتھ پھر کبھی نہ چمکیں گے۔ اتنا سہانا موسم پھر کبھی نہ آئے گا۔ اور ان لرزتے ہوئے ہونٹوں پر پیار کے نغمے پھر کبھی نہ ابھریں گے۔ ان ہونٹوں پر تمہارا نام نہ آ سکے گا۔
پردیسی ــــ میرے اچھے پردیسی۔ اب یہ ساز بند کر دو اور میرے سامنے بیٹھ جاؤ اور مجھ سے وعدہ کرو کہ اب تم کبھی تنہا اس ویرانے میں کھڑے ہو کر اس بربط کی جھنکار پر مجھے نہیں پکارو گے۔ کیونکہ میں اب تمہارے پاس کبھی لوٹ کر نہ آ سکوں گی۔ اور اس طرح اس ویرانے میں تم تنہا بالکل تنہا رہ جاؤ گے۔ اور

کہ یہ گھر جانے کی خوشی ہو۔ اس نے ایک انگڑائی لی۔ اور پھر چل پڑا۔ گاؤں اب بھی دور تھا۔ بلکہ اس کے قدم بنا کسی ہچکچاہٹ کے اپنی منزل کی جانب تیزی سے اٹھ رہے تھے۔ اسی منزل کی جانب جو کہ اس کی تمام زندگی کا سرمایہ تھی جس کے لیے اس نے اپنا سب کچھ قربان کر دیا تھا۔ اور پھر اس کے تصور میں ایک دھندلا سا خاکہ ابھرا پھر وہ خاکہ نزدیک آتا گیا۔ اتنا نزدیک کہ اس میں کچھ نقوش ابھرتے نظر آئے۔ وہ جیوتی تھی —— اس کے خوابوں کی ملکہ پھر وہ جیوتی کہہ کر پکار اٹھا۔

جیوتی جو اس کی منگیتر تھی جس کو وہ بچپن سے ہی پیار کرتا تھا اور جس کے سہارے وہ جی رہا تھا جس کا پیار اس کی زندگی تھا۔ جس کے لیے اس نے ایک کروڑپتی باپ کی بیٹی کو ٹھکرا دیا تھا۔

جیوتی جسے پرکاش نے دس سال قبل دیکھا تھا مگر آج تک اس کی یاد کو اس طرح اپنے سینے میں چھپائے رکھا جیوتی گاؤں کے رواج کے مطابق سیانی ہوتے ہی پرکاش سے پردہ کرنے لگی تھی۔ اور پھر تو اس گاؤں سے دور اپنی ننھیال چلی گئی تھی۔

یہ ایک چیخ ہی تھی پرکاش کا ذہن اپنی جگہ پر آگیا۔ اب اس کا تصور ٹوٹ چکا تھا۔ وہ لڑکی بڑے غور سے اسے گھور رہی تھی۔ وہ جیوتی کے تصور میں اس قدر کھویا ہوا تھا کہ بے خودی میں اس لڑکی سے ٹکرا گیا تھا۔ یہ چیخ بھی اس لڑکی کی تھی۔ پرکاش ایک دم گڑبڑا گیا۔ اس نے معافی مانگنی چاہی مگر خاموش ہو گیا۔ وہ بھی لڑکی کو گھور رہا تھا اور وہ لڑکی تو بری طرح۔

وہ لڑکی پھر کچھ کہے بغیر تیزی سے بھاگ گئی —— یہاں وہی لڑکی بالکل وہی خاکہ جس کے تصور میں کھو کر اس سے ٹکرا گیا تھا —— لڑکی ایک بار مڑی پھر بھاگتی ہی گئی۔ یہاں تک کہ نظروں سے اوجھل ہو گئی۔ پرکاش حیران تھا۔ وہ سوچ رہا تھا کہ اس کے ذہن میں جو اس کی زندگی کا ایک خاکہ ہے کیا اس سے مشابہ کوئی دوسری ہستی بھی ہو سکتی ہے؟ کیا یہ بھی ایک خواب تھا۔ مگر وہ چیخ جو ابھی تک اس کے دل و دماغ میں اسی طرح گونج رہی تھی۔ اور پھر اسے پہلی بار احساس ہوا کہ میری منزل وہ لڑکی نہیں ہے۔ جو میری منگیتر ہے۔ بلکہ وہی لڑکی ہوگی جو میری تصور کی ملکہ ہے۔ وہ گاؤں کے قریب پہونچ گیا تھا۔

وہ اپنی آنکھوں سے اپنے چھوٹے سے حسین گاؤں کو دیکھ رہا تھا۔

ذرا سی ہی دیر میں وہ اپنے گاؤں آگیا۔ سامنے کنوئیں پر بہت سی لڑکیاں پانی بھر رہی تھیں —— یہاں بھی پرکاش کو ایک بار پھر چونکنا پڑا —— وہی لڑکی اس کے خیالوں کی ملکہ سامنے کھڑی پرکاش کی بہن گیتا سے ہنس ہنس کر کچھ بات کر رہی تھی —— اور گیتا ایسا معلوم ہو رہا تھا جیسے وہ اپنے بھیا کا ہی انتظار کر رہی ہو۔

پرکاش کے قریب آتے ہی وہ بھیا کہہ کر اس سے لپٹ گئی پرکاش نے بہن کو گلے لگا کر سلامتی کی دعا دی۔ پرکاش کہہ رہا تھا۔

"اری گیتا —— وہ جو ابھی تیرے ساتھ تھی —— اری وہی سالونی سی جس کے لمبے لمبے بال تھے نا۔

گیتا پرکاش کے کچھ اور بولنے سے پہلے ہی بولی۔ سمجھ گئی بھیا اسی نے تو کہا تھا کہ آپ دوڑتے ہوئے آرہے تھے۔ اور پرکاش لفظ دوڑنے پر جھینپ گیا۔ پوچھنے لگا۔ کہ وہ تھی کون؟۔

"جیوتی دیدی" گیتا کا جواب تھا۔ اس نے کہا بھیا بھلا کیسے پہچانے گا۔ سنتے ہیں شہر میں رہنے والے گاؤں کی ہر چیز کو بھول جاتے ہیں۔

"کیا یہ سچ ہے بھیا؟"

نہیں پگلی " پرکاش خوشی میں جھوم کر بولا۔ اتنے عرصہ بعد جیوتی کو دیکھا ہے نا۔ اس لیے —— اور گیتا خاموش ہو گئی

پرکاش نے کہا۔ اچھا یہ تو بتاؤ۔ یہ جیوتی یہاں کب آئی؟۔

"پرسوں ہی تو سسرال سے آئی ہے"

"کیا؟ پرکاش کو ایسا محسوس ہوا جیسے کسی نے گرم گرم سیسہ اس کے کانوں میں انڈیل دیا ہو۔

"کہاں سے آئی ہے؟"

"سسرال سے" گیتا معصومیت سے بولی۔

مگر وہ میری منگیتر تھی ——" پرکاش چیخ پڑا۔

لیکن بھیا آپ نے تو فیصلہ سنا دیا تھا کہ آپ تعلیم ختم کرنے کے بعد ہی شادی کریں گے۔ اور وہ لوگ لڑکی کو جوان ہوتے دیکھ

(باقی صفحہ ۷۲ پر)

مغفور الرحمن ذکیؔ
بی۔اے۔ سال سوم
جامعہ کالج

بکھرے خواب

کتنی المناکی کہانی تھی پرکاش کے اس سفر میں۔

چلتے چلتے جب شام ہوئی تو وہ ایک جگہ تھوڑی دیر ٹھٹھک کر رک گیا۔ پرکاش کو اس وقت قدرت کی حسین نقاشی کچھ اتنی اچھی لگ رہی تھی کہ وہ تھوڑی دیر کے لیے سب کچھ بھول گیا۔ وہ شہر سے پیدل ہی اپنے گاؤں جانے کے لیے نکل گیا تھا۔ کل تک وہ کالج کا ایک ہونہار طالب علم تھا مگر وہ آج اپنی قسمت پر آنسو بھی نہیں بہا سکتا تھا۔ پرنسپل کے فیصلے پر ہی وہ اتنے آنسو بہا چکا تھا کہ اس کی آنکھیں اب تک خشک تھیں۔ پرنسپل کے وہ الفاظ ابھی تک اس کے دل و دماغ اور ذہن کو جھنجھوڑ رہے تھے۔

" پرکاش میں تم کو کالج کے بہترین طالب علموں میں سے ایک سمجھتا تھا۔ تمہارے نیک چال چلن کی کتنی تعریف سُن رکھی تھی۔ مگر تم نے ہمارے کالج کا نام ڈبو دیا۔ ہماری ناک کٹوا دی۔ تمہیں چلو بھر پانی میں ڈوب مرنا چاہیئے۔ مگر مجھے تم پر ترس آتا ہے تم کو ایک سال کے لیے کالج سے نکال دیا جاتا ہے۔"

اور پرکاش اپنی زندگی کا ایک قیمتی سال کھو بیٹھتا ہے۔ آج کے ٹھیک دس دن بعد B.Sc. کا فائنل امتحان ہے۔ زندگی کے لیے ایک ناقابل فراموش سزا دی جاتی ہے اور پرکاش خون کے آنسو رو کر رہ جاتا ہے، اپنی زندگی کو قربان ہوتے دیکھتا ہے اور زندگی بھینٹ چڑھ جاتی ہے۔ ایک مجبور و بیکس لڑکی کے لیے جو سیٹھ رتن لال کروڑپتی کی اکلوتی بیٹی ہے۔ جو اپنے باپ کی دولت کے سہارے پاکباز تھی۔ اس نے تو صرف اتنا ہی کہا تھا

"سیما میں تم سے پیار نہیں کر سکوں گا میں جو کالج میں تعلیم حاصل کر رہا ہوں۔ وہ میری عبادت ہے۔ اور میں عبادت کے رسم و رواج کو ٹھکراؤں گا نہیں"

اور پھر وہ بڑے سرور کے ساتھ بولا تھا۔ میں تمہیں محبت کی نظر سے دیکھ بھی نہیں سکوں گا کیونکہ میری منگنی ہو چکی ہے اور پھر میرا پیار، میرے ارمان، میری تمنائیں۔ اور میرے تمام خواب اسی کے لیے ہیں۔ جو کہ برسوں سے مجھ کو اپنے من مندر میں پوجتی چلی آ رہی ہے۔

مگر سیما کب ہار ماننے والی تھی اسے محبت تو آج تک کسی سے بھی نہ ہوئی تھی بشام، وجے، اسعد وغیرہ سب اس کے دوست تھے۔ وہ سب کو ایک کھلونا سمجھتی تھی۔ مگر پرکاش شیام تو نہ تھا۔ وجے اور اسعد تو نہ تھا۔ وہ سب حسن کے پجاری تھے اور سیما داسنا کی۔

سیما نے پرکاش کو بھی ایک کھلونا سمجھ کر کھیلنا چاہا تھا مگر وہ کامیاب نہ ہوئی۔ اور یہ اس کی زندگی میں ایک ناقابل فراموش شکست تھی۔

اس نے کالج کے کمپاؤنڈ میں ہی چیخ چیخ کر اپنے بلاؤز کو پھاڑ ڈالا تھا۔ اور پرکاش کھڑا حیرت سے اس شرمناک منظر کو دیکھتا رہا۔ اس پر الزامات لگتے رہے اور وہ سنتا رہا۔ اور پھر اسے اپنا چھوٹا سا گاؤں یاد آ گیا جہاں کے لوگ ایسے نہ تھے۔ جیسے کہ اس شہر میں ہوتے ہیں۔ کتنے معصوم ہیں وہاں کے لوگ۔ اور پھر وہ خود بخود مسکرا اٹھا۔

کہر بالکل صاف ہو چکی تھی۔ آسمان سے سورج کی ڈھلی ہوئی کرنیں جھانک رہی تھیں —— پرکاش کو سورج کی تپش میں ایک عجیب قسم کی فرحت محسوس ہوئی۔ —— ہو سکتا ہے

۔ طارق ابھی یوں نہ اس دوستی کو ہم ایک قدم اور آگے بڑھائیں"
"آپ نے یہ کیا کہہ دیا۔ دنیا میری اس ہمدردی کو خودغرضی کا نام دے دے گی اور میں ان کلمات کو سن کر کہیں کا نہ رہونگا"
ز لیا نے محسوس کیا کہ اس پر تیز بجلی گر گئی ہو مگر اس نے اپنی زبان کو جنبش نہ دی۔

ادھر آباد اپنی کاوش و جانفشانی سے ترقی کی طرف گامزن تھا۔ بچپن میں طارق اس معصوم فرشتہ کو انگلی پکڑا کر چلتا تو اسے محسوس ہوتا کہ اس کا جہاں ——— ہاں اس کا جہاں اسکے ساتھ ساتھ چل رہا ہے۔ طارق کا یہ روزانہ کا معمول تھا کہ وہ آباد کی انگلی پکڑے جاتا اور مکتب میں چھوڑ آتا۔ دن بھر طارق اپنے کھیت میں کام کرتا۔ شام کو ٹھیک چار بجے مکتب جاکر آباد کو لینے ساتھ لے آتا۔

"ابو:۔" میں اب بڑا ہو گیا ہوں، میں خود مدرسہ چلا جاؤنگا"
"نہیں بیٹے! راستہ میں بچے تمہارے ساتھ شرارت کریں گے۔ میں نہیں چاہتا کہ تم بھی شریر ہو جاؤ۔ میں تمہیں ایسا انسان دیکھنا چاہتا ہوں جو اس دنیا کو نیکی کا پیغام دے۔"

"آباد انٹرمیڈیٹ کا امتحان پاس کر کے اب بی۔اے کا طالب علم بن گیا۔ اور آج جب رات کو وہ پڑھنے بیٹھا تو ماضی کے گزرے ہوئے واقعات سمٹ کر اس کے دل و دماغ پر چھا گئے اسے کوئی نامعلوم خوف کے اپنی رگوں میں دوڑتا ہوا محسوس ہو رہا تھا۔

"اے خدا"
کیا میں اس خضر صورت انسان کے احسانوں کا بدلہ دے سکونگا؟
نرم نرم بستر پر جیسے کوئی چیز اچانک چبھ جائے ایسا ہی تھا یہ احساس!

نئی نسل کا المیہ

نواب الدین انصاری
——— متعلم بی ایڈ ———

آج دنیا نے جو مادی ترقی کی ہے وہ اپنی مثال آپ ہے۔ لیکن اس تمام ترقی کے باوجود آج کی دنیا کے سامنے انتہائی کٹھن مسائل ہیں بڑھتی ہوئی آبادی، غذا کی کمی رہائشی مکانوں کی قلت۔ یہ ایسے مسائل ہیں۔ جو دنیا کو پوری طرح جکڑے ہوئے ہیں ان کا براہِ راست تعلق انسان کی زندگی سے ہے۔ لیکن آج انسان ان ہی مسائل کو حل کرنے میں ناکام ہے۔ یہ ناکامی نئی نسل کے لیے ایک المیہ بن چکی ہے۔ نئی نسل جس پر آنے والے کل کا انحصار ہے، امید کرتی ہے کہ اسے چین اور اطمینان ورثہ میں ملے گا۔ مگر اس کے لیے اس کے آثار ناپید ہیں اسی لیے وہ انجانے خوف کی وجہ سے ذہنی انتشار کا شکار ہے اور اسی وجہ سے وہ تمام مروجہ قدروں کو شک کی نگاہ سے دیکھتی ہے۔ اس کا نتیجہ ہپیز، بیٹلز کنواری ماؤں اور بن باپ کے بچوں کی شکل میں دیکھا جا سکتا ہے۔ نئی نسل اپنی ایسی تمام سرگرمیوں کو مروجہ سماجی نظام کے خلاف بغاوت کا نام دیتی ہے۔ اس کے خیال میں یہ سماجی نظام مہلک بیماریوں کا شکار ہے اور یہ بیماریاں ہیں: تنگدستی، تفریق، ظلم، تعصب، نفرت، عداوت، جہالت اور بھوک!

اور جب وہ یہ دیکھتی ہے کہ مروجہ نظام کے پاس ان کا کوئی علاج نہیں تو وہ گویا۔ "گفتم کہ نمی سازد گفتند کہ برہم زن" کے مصداق اپنے غصہ کا اظہار ہر مروجہ قدر سے انحراف کی شکل میں کرنے پر اپنے آپ کو مجبور پاتی ہے!

آباد کی ماں اپنی چھوٹی سی پناہ گاہ میں بیٹھی ہوئی اپنی زندگی
ت پر ترجیح دے رہی تھی۔ اسے خبر بھی نہ ہوئی کہ صبح کب ہوئی
گاؤں کے چند غنڈے آباد کی والدہ پر اپنی ہوس کے لیے
پہ شادی کا جال ڈال رہے تھے۔ اسی صبح وہ ٹولی بنا کر
آ موجود ہوئے۔ ...... اس نے انھیں خدا کا واسطہ دیا۔
راہِ کرم اس کی عزت سے نہ کھیلیں۔ اب کچھ لوگ اسے اتفاق
ں گے اور کچھ اسے مشیت ایزدی سے تعبیر کریں گے کہ ٹھیک
وقت گاؤں کے بڑے چودھری کا لڑکا طارق اپنے کچھ ساتھیوں
ساتھ ادھر آنکلا۔ سارے گاؤں میں بلکہ پاس کے دیہات میں
اس کی نیک چلنی کی قسم کھائی جاتی تھی۔ اس کی بارعب چہرے
ہمدردی کے آثار نمایاں تھے۔ اس نے حالات کا بغور جائزہ
اور اپنی جان پر کھیل کر ان شیطان کے بھائیوں کو وہاں
تتر کیا۔

"اے محترمہ! آپ گھبرائیے نہیں میں حتی الامکان آپ کو غموں
زندگی سے نجات دلا کر ہی دم لوں گا۔"
زیبا نے یہ محسوس کیا جیسے کوئی اس کے غموں کے زخموں پر
خوشگوار مرہم لگا رہا ہو۔
"آپ!.... آپ کون ہیں؟ جو مجھے اس پریشان زندگی
نجات دلانا چاہتے ہیں ؟"
"میں صرف ایک انسان ہوں اور انسانیت کا فریضہ پورا
کرنا چاہتا ہوں۔"
زیبا نے محسوس کیا کہ اس جہاں میں صرف حیوان ہی نہیں
ہے۔

"آپ میرے ساتھ چلنا پسند کریں گی؟"
"اے حضرت! آپ کمزور اور ناتواں اور اس کے لختِ جگر
کو اپنائیں گے؟"
"ہاں! یہ میرے ضمیر کی آواز ہے جو انسانیت کے جذبہ کے
تحت میرے وجود پر چھائی ہوئی ہے۔"
"آپ ایسا کیوں کرنا چاہتے ہیں؟" زیبا کا نحیف چہرہ جو زمانے
کے سرد و گرم ہوا سے مرجھا گیا تھا۔ ایک مخلص انسان کی ہمدردی
دیکھ کر ایک گلاب کی طرح شگفتہ ہو اٹھا۔

"تاکہ آپ کی نئی دنیا بسا سکوں، اور ایسی دنیا جہاں جہنم
کے فرشتوں کی بھیانک صورتیں نظر نہ آ سکیں۔"
کچھ دیر کے لیے زیبا تخیلات کی دنیا میں کھو گئی اور سوچنے
لگی کہ کیا واقعی یہ سب جاگتے میں دیکھ رہی ہے۔
"آپ اس حقیر انسان کے ساتھ چلنے کے لیے آمادہ ہیں؟"
"سوچ رہی ہوں۔"
"خدارا میری باتوں پر ایمان لے آیئے اور شک کو مزید
مہلت نہ دیجیے۔"
اور اسی وقت طارق، زیبا اور اس کے معصوم بچے کو
اپنے گھر لے آیا۔ طارق نے محسوس کیا انسانیت کا مشن پورا
ہوتا دکھائی دے رہا ہے۔
ایسا معلوم ہوتا تھا کہ وہ طارق بن زیاد، دوبارہ جنت
الفردوس سے نکل کر دنیا کی مظلوم فلورینڈا کو دوبارہ سہارا
دینے کے لیے آ گئے ہوں۔
طارق زیبا کو دوست .... صرف دوست کہہ کر ہی پکارتا
تھا۔

طارق ایک خوبصورت نوجوان تھا۔ اس کا چھریرا جسم،
بڑی اور سیاہ آنکھیں جو دوسروں کے دکھوں کو دیکھ کر اشک
بار ہو جاتی تھیں خوبرو چہرہ جس سے ذہانت اور شرافت ٹپکتی
تھی۔ گندمی جسم جو اپنے آپ کو خطرے میں ڈال کر دوسروں
کو خوشی سے ہمکنار کرنا اپنا نصب العین سمجھتا تھا۔
زیبا میں بھی نسوانیت کے تمام اوصاف موجود تھے۔ وہ
حسن و حیا کا مجسم شاہکار تھی۔
"زیبا! آج کھانا نہیں کھلاؤ گی؟"
"میرے محسن! آج آپ کو ایسا کھانا کھلاؤں گی جس سے
تمام کلفتیں دور ہو جائیں۔"
"زیبا! یہ آپ نے محسن کی کیا رٹ لگا رکھی ہے ____
باور کیجیے دوست! مجھے اس لفظ کو سن کر دلی کوفت ہوتی ہے۔"
جب تینوں آدمی کھانے پر بیٹھتے ہیں۔ تو زندگی تمام
رعنائیوں کے ساتھ آ موجود ہوتی ہے اور ان کو روشن مستقبل
کا پیغام دیتی ہے۔

محمد اسحٰق
پری پیرٹری

چبھن

ہر طرف رات کا اندھیرا ہے۔ ہر تھکن کے لیے سکون کی گود کشادہ ہے۔ پُرسکون خاموشی حدِ نظر تاریکی کا روپ!

آباد جو اجڑ کر آباد ہوا تھا۔ کتابوں کی ورق گردانی کر رہا ہے وہ پڑھنا چاہتا ہے مگر ماضی کی روشن یادیں اس کے سامنے آجاتی ہیں۔ اور اس کے خیالات کے آنگن میں رقص کرنا شروع کر دیتی ہیں۔ ہاں! یہ یادیں تو آباد کی زندگی کا گراں قدر سرمایہ ہیں جو آباد کو جینے اور کچھ کرنے پر مجبور کرتی ہیں۔

آباد یونیورسٹی کا ایک متوسط درجہ کا طالب علم ہے جو اپنی صلاحیتوں کو بروئے کار لا کر ترقی کے منازل طے کرتا جا رہا ہے اسے یقین ہے کہ اگر صبر و استقلال اس کے ساتھ ہوگا تو دنیا کی کوئی بڑی سے بڑی طاقت بھی اسے ترقی کے منازل طے کرنے سے نہیں روک سکے گی۔ آباد کا نصب العین پڑھ لکھ کر صرف اپنی زندگی کو عیش سے گزارنا نہیں بلکہ وہ اس پورے سماج میں شیطنیت کو ختم کرنا چاہتا ہے۔ وہ چاہتا ہے کہ میرے دیس میں غریبی اور چھوت جیسی حماقت آمیز برائیوں کا خاتمہ ہو جائے۔ اور ایسا معاشرہ تشکیل پا جائے جہاں بھوکوں اور ننگوں کی دردناک آوازیں سنائی نہ دیں۔ نفرت جیسی بھیانک چیز کا نام و نشان تک اس سماج میں نہ رہے جہاں لوگوں کے خیالات میں ہم آہنگی اور انھیں ایک برادری کا احساس ہو۔

آباد ایسے سماج کی تخلیق چاہتا ہے۔ جہاں لسانیت، فرقہ پرستی اور مذہبی جھگڑوں کی بیخ کنی ہو جائے...... مگر کیا یہ سب باتیں ممکن ہیں؟ ہاں! کیوں نہیں۔ قوت ارادی اور اعتمادِ نفس ایسی قیمتی چیزیں ہیں۔ جو ناممکن کو ممکن بنا دیتی ہیں۔

آج سے ٹھیک انیس سال قبل جبکہ آباد بطنِ مادر ہی میں پرورش پا رہا تھا۔ اس کے باپ نے داعیٔ اجل کو لبیک کہا اور معصوم آباد کو بغیر کسی سہارے کے اس بے رحم دنیا کے رحم و کرم پر چھوڑ گئے۔ جہاں ہر طرف خود غرضی اور لوٹ کھسوٹ کے دیوتا کی حکمرانی معلوم ہوتی ہے۔

آباد کے ساتھ بھی وہی ہوا جو اس دنیا کی ریت ہے باپ کے مرتے ہی آباد کی جوان بیوہ ماں پر لوگوں کی حریصانہ نظریں پڑنے لگیں۔

اس معصوم اور یتیم آباد کو کوئی گلے لگانے کے لیے تیار نہ تھا گاؤں کا ہر آدمی اس سے نفرت کرتا تھا۔ نفرت جو کسی خونی امربیل کی طرح شجر انسانیت کو سُکھا سُکھا کر نابود کر دیتی ہے۔

کیا یہ دنیا ایسی خطرناک جگہ ہے جہاں انسان انسانیت کا لبادہ زیب تن کر کے، جانوروں والی حرکتیں کرے؟ کیا غریب و بے وارث شخص کو اس دنیا میں جینے کا حق نہیں؟ کیا اس فضا میں ایک لاچار انسان کو جبر پہ صبر کر لینا چاہیئے؟ یہ سوال آباد کی ماں کے ذہن پر منڈلا رہے تھے۔ وہ کچھ دیر کے لیے اس دنیا کی لاثانی برائیوں کے بارے میں سوچنے لگی۔ اسی وقت بھوک سے بے تاب آباد کی فلک شگاف چیخیں خلا میں جا کر تحلیل ہو گئیں۔ اس کی ماں اپنے سرمایہ حیات کو سلانے کی کوشش کر رہی تھی، مگر.....

رات کا وقت تھا۔ چاروں طرف اندھیرا۔ اندھیرا اپنے دامن میں ڈاکے، لوٹ، اور انسان کی حیوانیت سمیٹے ہوئے

ان غم گساروں کو نہ تیغ کر دیا ہے

کارواں بچھڑ گیا ہم ناتواں دیکھا کئے

سال نیا آیا گیا نا ذہن کے دریچے ماضی کے واقعات سے آنکھ بند نہیں کر سکتے۔ ایک انگریزی شاعر A.A.Proctor نے اپنی نظم Now میں جو کچھ کہا ہے وہ بھی اپنی جگہ درست ہے۔

Past is dead and future is unknown, you should think about your Present.

وقت کی رفتار کو ٹھہرایا نہیں جا سکتا۔ اس پر پابندی بھی نہیں لگائی جا سکتی اور اس کے سیلاب کو روکا بھی نہیں جا سکتا۔ اسی کا نام زندگی ہے اور زندگی کا کام بڑھنا آگے بڑھنا اور آگے بڑھنا ہے۔

ٹھہرتا نہیں کاروانِ وجود

کہ ہر لحظہ ہے تازہ شانِ وجود

آج جن کیلنڈروں نے پرانے کیلنڈروں کی جگہ لی ہے کل ان کا بھی وہی حشر ہوگا جو ان سے پہلوں کا ہو چکا ہے۔ کل تک پرانے کیلنڈروں کی رنگینی اور اہمیت کو لوگ سراہ رہے تھے۔ آج خود بخود ان کی اہمیت ختم ہو گئی۔ اور آنے والا کل نئے کیلنڈروں کی اہمیت کو خود بخود ختم کر دے گا۔ بالکل اسی طرح جس طرح انسانوں کے قافلہ سے جو بھی انسان بچھڑ جاتا ہے۔ لوگ بس کچھ لمحوں کے بعد ہی اس کو ایسے فراموش کر دیتے ہیں۔ یوں بھول جاتے ہیں جیسے اس کا کوئی وجود ہی نہ تھا۔ لال قلعہ کی یہ عظیم دیواریں۔ تاج محل کا یہ حسن۔ قطب مینار کی عظمت۔ جامع مسجد کا تقدس۔ اجنتا اور ایلورا کی رومان پرور فضائیں، کرشن کی بانسری کی مدھ بھری تان چنگیز خاں کی بربریت غالب کے اشعار یہ سب ماضی کے کیلنڈر ہیں۔ یہ سب اپنی تاریخ کے خود گواہ ہیں۔ ان سب کی خاموشی میں ایک گویائی ہے۔ لیکن ہم ان کو بھول جانے کے باوجود بھی بار بار یاد کرتے ہیں لیکن پھر بھول جاتے ہیں۔

آج زندگی کا قافلہ جس تیزی سے آگے بڑھ رہا ہے اس کو خود اپنے نقش پا معدوم معلوم ہوتے نظر آ رہے ہیں جب انسان کے قدم چاند پر پڑے تو وہ یہ بھول گیا کہ کبھی اس نے بیل گاڑی کی ایجاد کی تھی۔ بیل گاڑی جو ہمارے ماضی کا کیلنڈر ہے جو تاریخ کی شہادت ہے۔ چاند کی کھوج جو مستقبل کا آئینہ ہے۔

کیا اچھا ہو کہ ہم ماضی اور مستقبل کو کچھ اس طرح جوڑ دیں کہ درمیان کا خلا کچھ اس طرح پر ہو جائے کہ ہمیں اپنے مستقبل میں اپنا ماضی خود بخود نظر آنے لگے۔

ملا کے قطرۂ شبنم میں رنگ و نکہتِ گل

کوئی شراب بناؤ بہار آجائے

یہ پرانے کیلنڈر جن کو آج ماضی کے ساتھ دفنایا جا رہا ہے۔ وہ نئے کیلنڈر جنہیں مستقبل کا آئینہ تصور کیا جا رہا ہے کیا ان دونوں کو کچھ اس طرح وابستہ اور پیوستہ کیا جا سکتا ہے کہ ہمیں ماضی کی لغزشوں کے احساس اور مستقبل کے اندیشوں اور خدشوں سے نجات حاصل ہو جائے۔

اندازِ بیاں گرچہ بہت شوخ نہیں ہے

شاید کہ اتر جائے تیرے دل میں مری بات

رضیہ نثار
ایم اے اردو سال دوم

پرانا کیلنڈر

نیا سال شروع ہوئے ایک ہفتہ گزر گیا. لیکن ایسا محسوس ہوتا ہے کہ صدیاں بیت گئیں ۔ ایک جگ تھا جو بیت گیا. پرانے سال کو الوداع اور نئے سال کا خیر مقدم لوگوں نے مختلف انداز میں کیا. صاحبِ ثروت لوگوں نے باقاعدگی اور باضابطگی سے رقص و سرود کی محفلیں سجائیں اور پرانے پیمانے کو نئے پیمانہ میں بدل دیا. جہاں تمام لوازمات کا بوجھ اٹھانے سے قاصر تھے انہوں نے صرف شب بیداری پر تکیہ کر کے اپنی خوشی کا اظہار کر دیا.

میں شور و غل کی ان تمام محفلوں اور مجلسوں سے دور اپنے کمرے میں نیلے بلب کی ہلکی روشنی میں ان کیلنڈروں کو دیکھتی رہی جن کی عمر گھڑیال کے بارہ بجاتے ہی پوری ہو گئی ۔ وقت کے سنگین ہاتھ ان خوبصورت دلکش رنگ برنگے کیلنڈروں کو اتار پھینکیں گے اور ان کی جگہ پھر نئے کیلنڈر لے لیں گے۔ نئے سال کے خیر مقدم میں لوگ نہ جانے کیوں ان حقیقتوں کو فراموش کر دیتے ہیں جو ان پرانے کیلنڈروں سے وابستہ ہوتی ہیں. یہ پرانے کیلنڈر جن سے ہمارے گزشتہ سال کا ایک ایک دن ایک ایک لمحہ وابستہ رہا ہے جن کے دیدہ زیب ہندسوں میں سینکڑوں یادیں موجود ہیں جن کے رنگ میں ہماری سرگزشت کے واقعات بکھرے ہوئے ہیں.

ان کو یوں فراموش کر دینا یادوں کی اس برات کو یوں نابود کر ڈالنا ۔ ماضی کو حال سے منقطع کر دینا حادثہ اور المیہ تو نہیں لیکن ایک دل سوز واقعہ ضرور ہے ۔ اقبال کا یہ مصرعہ اگر مستعار لیا جائے تو گزشتہ سال کا ایک ایک کیلنڈر پکار پکار کر کہہ رہا ہے کہ

خموشی گفتگو ہے بے زبانی ہے زباں میری

یہ بے زبان کیلنڈر اپنی خاموش نگاہوں سے کتنی داستانیں کتنی ہی کہانیاں اور کتنے ہی واقعات دہرا رہے ہیں. جنوری شروع سے دسمبر کے آخر تک قرطاسِ ذہن پہ کتنے انمٹ نقوش نشان ہیں یہ پرانے کیلنڈر شاید کوئی صاحبِ دل ہی ان کو سمجھ اور پڑھ سکتا ہے جن کے نزدیک پرانے کیلنڈروں کی اہمیت ختم ہو گئی انہوں نے دیواروں سے ان کو اتار دیا۔ گویا انہوں نے اپنے ماضی سے اپنا رشتہ توڑ لیا۔ اب پرانے کیلنڈروں کی جگہ نئے نئے رنگ برنگے چھوٹے بڑے کیلنڈر آویزاں کئے جا رہے ہیں۔ ؎

خزاں میں آگ لگاؤ بہار کے دن ہیں
نئے شگوفے کھلاؤ بہار کے دن ہیں
بجھا دی شمع بجھا دی صبا کے جھونکوں نے
نئے چراغ جلاؤ بہار کے دن ہیں

میری ہی کیا بہت سے لوگوں کی عادت ہے کہ وہ روزمرہ کے معمولات میں کیلنڈروں پر نشان لگانا۔ ان پر گول دائرے کھینچنا ضروری سمجھتے ہیں گویا وہ اس دن کی اہمیت اور اپنی زندگی کے اہم واقعات کا ایک خاکہ اس تاریخ سے وابستہ کر دیتے ہیں. یہی نشان یہی زاویے کبھی ان کو ماضی کی یاد دلاتے ہیں کبھی مستقبل سے آگاہ کرتے ہیں. یہ تمام تحریریں یہ تمام خاکے کچھ آپس میں اتنے گڈمڈ ہوتے ہیں کہ کسی دوسرے کے نزدیک یہ ٹیڑھی میڑھی لکیریں ہی معلوم ہوتے ہیں. تاریخوں کے محفوظ کرنے والے ان اوراق پر کھینچے ہوئے یہ خطوط کبھی کبھی ہماری رہنمائی کرتے ہیں۔ حادثوں سے محفوظ رکھتے ہیں مشعلِ راہ کا کام کرتے ہیں لیکن جیسے ہی نئے سال کی صبح نمودار ہوئی لوگوں نے ماضی کی ان مشعلوں کو بجھا دیا۔ اور ماضی کے ان ساتھیوں کو رفیقوں کو

رنگوں میں ڈوب گیا۔ اس نے جلدی سے نظر ہٹائی کیونکہ سامنے سے آتی ہوئی کار میں بیٹھے ہوئے شاندار کپڑوں میں ملبوس کچھ بچے اس کے کپڑوں پر ہنس رہے تھے۔ کسی نے اس کے شانے کو جھنجھوڑا اس نے آنکھیں کھولیں تو دیکھا کہ اس کی بیوی اور دونوں بچے سامنے کھڑے ہیں۔

اذان ہو رہی ہے لاکھوں نمازیوں کا ہجوم جامع مسجد پر کھڑا ہے۔ میری بھی آنکھ اب کھلی۔ لاؤ کپڑے لاؤ ـــــ اس کی بیوی نے کہا۔

درزی نے بہت سے نوٹ جیب سے نکال کر بیوی کو دیتے ہوئے کہا ـــ یہ لو۔

یہ نوٹ کیا کروں گی ـــــ بچوں کے کپڑے اور میرا بلاؤز دو۔

وہ کانپ کر کھڑا ہو گیا۔

بچوں کی آنکھوں میں آنسو تھے۔ وہ پتھر کے مجسمے کی طرح بے حس و حرکت کھڑا رہا۔

"اللہ اکبر" اس کے کان سے اذان کی آواز ٹکرائی۔ اور وہ بے حس و حرکت کھڑا رہا۔ جیسے اس کا جسم تو ماحول میں موجود ہو۔ مگر اس کی روح اس کا دل وقت کے شور میں کھو گیا ہو۔ وہ کر ہی کیا سکتا تھا۔ مسیح مصلوب ہو چکا تھا اور مریم سنگسار!

(بشکریہ آل انڈیا ریڈیو)

بکھرے خواب

کر اتنے دن انتظار نہیں کر سکتے تھے۔۔۔۔

گیتا میری بھی تو ٹھیک ہی کہتی ہو وہ کب تک میرا انتظار کرتی۔ جیوتی جسے میں نے چاہا تھا۔ جس کے لیے میں نے اپنی ہر تمنا کا خون کر دیا جسے میں ہمیشہ اپنے خیالوں کی دنیا میں پوجتا رہا ہوں۔ وہ ایک سال اور میرا انتظار نہ کر سکی ـــــ اور پھر اس کے ہونٹوں پر ایک زہریلی مسکراہٹ نمودار ہوئی ـــــ آنکھیں سرخ ہو گئیں ـــــ!

گیتا نے دیکھا دو موٹے موٹے قطرے پرکاش کے گال سے پھسل کر جوتے کی "نوک" پر گرے ـــــ آنکھیں پہلے کی طرح سے صاف ہو گئی تھیں۔ اور ان میں ایک نئی چمک نظر آئی ـــــ

دور ایک جھاڑی میں کھڑی جیوتی کا رواں رواں کانپ رہا تھا۔ اس نے سر اٹھا کر پرکاش کو دیکھا۔ مگر پرکاش دور بہت دور اسی راستہ سے جا رہا تھا۔ جدھر سے وہ آیا تھا۔

حسین اختر مراد
بی اے سال سوم (جامعہ کالج)

ادھڑے سلے کپڑے

اس کے ہاتھ پاؤں مشین کی طرح چل رہے تھے۔ دکان پر گاہکوں کا ہجوم تھا۔ اسی رات کے بعد تو عید کی صبح ہونے والی تھی۔ سبھی چاہتے تھے کہ صبح سویرے زندگی کو نئی پوشاک پہنا کر عیدگاہ میں اپنی برتری ثابت کریں لیکن دو ہی تو ہاتھ اور دو ہی تو پاؤں، وہ بھی تھکے ہوئے، زندگی کی خواہشوں کے خواہاں، کانٹوں پر چل کر مسرت کے پھول توڑ لینے کے خواہشمند

رات ڈھلتی چلی جا رہی تھی۔ آنکھیں بوجھل ہوتی جاتی تھیں مشین کی سوئی کپڑوں میں ڈوبتی ابھرتی ذہن میں بے شمار سوئیاں چبھوتی چلی جا رہی تھی۔ وہ چاہتا تھا کہ گاہکوں سے چھٹکارا پائے تو اپنی منی اور منے کے کپڑے بھی تیار کر دے۔ اور اس شریک حیات کے لیے بھی مختلف کپڑوں کے بچے ہوئے ٹکڑوں سے ایک ایسا بلاؤز تیار کرے جس سے اس کے ارمانوں کی قوس قزح جھلک اٹھے وہ قوس قزح جس میں کئی رنگ ہوتے ہیں، نیلے پیلے، سرمئی، چمپئی، دھانی مگر وہی دو ہی تو ہاتھ اور دو ہی تو پاؤں مشین کا ایک ہی پہیہ۔ بدن میں دوڑنے والا خون۔ اکیلے پہیے کے ساتھ کب تک چلے گا۔

رات اپنا دامن سمیٹ رہی تھی وقت اپنا پیراہن بدل دینا چاہتا تھا۔ کواڑ کی درزوں سے دو تھکی ہوئی آنکھیں اپنے ہمدرد ساتھی کو پکار رہی تھیں بچے سو گئے تھے، اس تمنا میں کہ کسی طرح رات کٹے۔ عید کی صبح آئے تو عیدگاہ کی طرف چلیں کتنے خواب تھے جو اس دوکان کے اردگرد بکھرے پڑے تھے۔

تھکے ہارے، مسلے کچلے خواب، چست اور توانا خواب، اندھیروں سے لڑنے والے خواب، ریشم کی طرح ملائم خواب، دھاگے کی طرح کچے خواب، جوان اور ننھے منے خواب، غرض خوابوں کا ایک جال تھا جو کپڑوں کے ساتھ بنتا چلا جا رہا تھا۔

گھڑی نے تین بجائے کواڑ کی درز جھپکتی ہوئی آنکھوں سے محروم ہو گئی دو معصوموں کے ساتھ ایک معصوم گود بھی سو گئی۔

دکان خالی تھی، مزدور ہاتھوں نے اپنے بچوں اور شریک زندگی کے کپڑے اٹھائے۔ دماغ میں کشمکش شروع ہوئی۔ دکھتے شانوں نے کہا اب سو جاؤ۔ آتی ہوئی صبح نے کہا کاغذ کے نوٹ فراک اور بلاؤز نہیں بن سکتے۔ یہ پیسے کیا ہوں گے؟ اس نے مشین پر سر رکھ دیا اس کے خوابوں کی قوس قزح کسی کہرے کی دبیز چادر میں لپٹی چلی جا رہی تھی چار بج گئے ہیں۔ تھوڑی دیر میں جامع مسجد کے بلند میناروں سے اذان کی آوازیں گونج اٹھیں گی۔ جامع مسجد کے عید کا بازار بھی اب تک بند ہو چکا ہوگا تو کیا بچوں کے جسم نئے کپڑوں کے لمس سے محروم رہ جائیں گے۔ وقت کا نہ رکنے والا پہیہ اس کی مشین کے پہیے پر ہنس رہا تھا۔ وقت کا پہیہ کہاں تھمتا ہے۔ وہ تو دلوں کو کچلتا مسلتا۔ ہڈیوں کو پیستا، ارمانوں کے اعصاب کو کھینچتا روندتا، دندناتا چلتا رہتا ہے۔ تھکے ہوئے ہاتھوں نے بلاؤز کے کپڑے کو اٹھایا۔ اس نے کچھ دیر سوچا۔ اور آخر فیصلہ کیا کہ نہیں، دھنک بعد میں تیار ہوگی پہلے منی کی فراک اور اس نے مشین میں فراک کو لگایا۔ پہیہ چل پڑا۔ ہاتھ پاؤں اپنی تھکن کو بھول کر متحرک ہو گئے لیکن۔۔۔ لیکن تھوڑی دیر میں وہ پھر تھکن کا شکار ہو گیا پہیہ رک گیا، پاؤں رک گئے اور اس نے مشین پر سر رکھ کر چاہا کہ ذرا دم لے لے تو آگے بڑھے کہ نجانے کیا ہوا کہ اس نے دیکھا کہ رنگین غبارے اڑ رہے ہیں اس کے بچے نئی فراکیں پہنے اچھل کود رہے ہیں۔ وہ بار بار اس البیلے بانکے بلاؤز کی طرف دیکھ رہا ہے جو اس کی شریک زندگی کے سانولے جسم سے مل کر قوس قزح کے بے شمار

نجم الدین عباسی
بی اے آنرز سال سوم
جامعہ کالج

جانا

ذرا ٹھہرو ابھی میں رازِ دل سُنا دوں تو چلے جانا
تمہیں میں رازداں اپنا بنا لوں تو چلے جانا
بہت تنہا ہوں میں تنہائی مجھ کو کھائے جاتی ہے
تمہیں میں دل میں اب اپنے بسا لوں تو چلے جانا
نہ منزل ہے نہ رہبر ہے نہ قدموں کے نشاں باقی
تمہیں اب راہبر اپنا بنا لوں تو چلے جانا!
بہت تاریک شب ہے تم بھٹک جاؤ گے راہوں میں
ذرا ٹھہرو میں اک شمع جلا دوں تو چلے جانا
بہت پُرخار ہیں راہیں ذرا کچھ دیر تو ٹھہرو
میں پلکیں راہ میں اپنی بچھا دوں تو چلے جانا
بہت ڈھونڈا کیے تنہا مگر منزل نہیں ملتی
تمہیں اب ہم سفر اپنا بنا لوں تو چلے جانا

غزل

عامر قدوائی
بی اے سال سوم (جامعہ کالج)
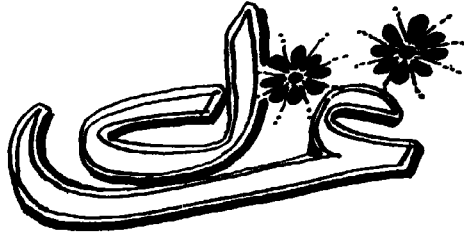
معراج الدین قریشی
بی اے سال سوم
جامعہ کالج

وہ مل گئے کبھی جو ہمیں راہِ عام پر
ہونے لگا گمانِ سحر ایسی شام پر

کس کو جگہ ملے گی دلِ بے قرار میں
کیا جانے کون کون ملے کس مقام پر

دل اس نگاہِ مست سے سرشار ہی سہی
یہ مے نہیں کہ ہاتھ لگے سب کا جام پر

اے دل رہِ وفا میں بہر گام باخبر
مل جائیں گے وہ تجھ کو کسی بھی مقام پر

جوشِ جنوں سے دل کا یہ عالم ہے آجکل
ہر دم تڑپ رہا ہے محبت کے نام پر

معراج کل کے خواب کی تعبیر ہے یہی
آئے گا آفتاب نظر آج بام پر

پیار کے نام سے نفرت سی ہوئی جاتی ہے
غم کا اک سایہ سا چلتا ہے مرے دوش بدوش
اب تو ہر غم سے محبت سی ہوئی جاتی ہے
غم کی باتیں ہی کرو پیار کا قصہ چھوڑو!
پیار کا نام جب آتا ہے تو دل دُکھتا ہے
پیار سینے میں ابھرتا ہے تو لب جلتے ہیں
پیار دیتا ہے ہر اک گام پہ انساں کو فریب
پیار کے نام پہ دنیا ہوئی جاتی ہے تباہ
پیار کا نام نہ لو پیار کی باتیں نہ کرو
پہلے دنیا میں کہیں پیار بھی ہوتا ہوگا۔
اور کبھی غم کا کوئی نام نہ لیتا ہوگا!
پیار کا دہر میں اب نام نہیں ہے باقی
پیار کا اب تو کوئی روپ نہیں ہے باقی
ہاں مگر پیار کا زہراب ہے اب بھی باقی
اور اب اس کے سوا کچھ بھی نہیں ہے باقی
اب نہیں گاؤں گا میں پیار بھرے گیت کبھی
نام بھی پیار کا لب پہ نہ کبھی لاؤں گا!
پیار کے نام پہ دنیا مجھے دے گی آواز،
اور میں گود میں آلام کی سو جاؤں گا۔

عامر قدوائی

بی۔ اے سالِ سوم۔ جامعہ کالج

فریبِ محبت

تذکرہ پیار کا یوں کر کے پریشاں نہ کرو
یوں نہ دیکھو میری جانب مجھے حیراں نہ کرو
مجھ سے اب مانگو نہ تم اپنی محبت کا صِلہ
مجھ سے اب رکھو نہ تم کوئی وفا کی اُمّید
میں گنہ گارِ محبت ہوں وفادار نہیں
میں وفادار نہیں ہاں میں وفادار نہیں
میں نے جب جب بھی وفا کی ہے تو غم پایا ہے
پیار کے بدلے میں پائی ہے ہمیشہ نفرت
جو بھی گزری دلِ شاعر پہ تمہیں کیا معلوم
غم کا جس طرح کوئی کوہِ گراں ٹوٹا ہو!
جیسے بکھرا ہو کسی بزم میں سازِ اُمّید
دامنِ دل ہوا اس طرح سے پارہ پارہ
ٹوٹ کر جیسے کوئی شیشہ بکھر جاتا ہے
زندگی درد بھرا ساز ہوئی جاتی ہے
غم کی بانہوں میں سمٹتی ہی چلی جاتی ہے
پیار کے نام سے گھبرا سا گیا ہوں جیسے
پیار میں اب تو کوئی لطف نہیں ہے باقی

ننھے ننھے پھولوں پر

نرم نرم آنچل پر
مسکراتی مانگوں پر

اس طرح سے گرتا ہے

رات چیخ اٹھتی ہے
لمحۂ سکوں لیکن اک گریزِ پیہم ہے
زندگی کے آنگن میں زندگی کا ماتم ہے

دل سکون کی خاطر
میکدوں کے طاقوں میں
ڈھونڈھتے ہیں شمعوں کو
زندگی کا یہ لاشہ
ظلمتوں کے کاندھوں پر
روز و شب رواں سا ہے
غم ہی جاوداں سا ہے
دردِ دل چھپانے کو

وقت کے اندھیرے میں
ڈھونڈتا ہوں کچھ شمعیں
روشنی نہیں ملتی
زندگی نہیں ملتی

رات چیخ اٹھتی ہے

حسین اختر مرہوکسہانی
بی اے سال سوم، جامعہ کالج

وقت کے اندھیرے میں
چاند مسکرایا تھا
آرزوئیں پکی تھیں
لے کے اپنے ہاتھوں پر اک بہار کا شیشہ
نیلگوں دریچے سے
پتیاں شگوفوں کی
فرشِ خاک پر آکر
اس طرح سے بکھری تھیں
جیسے میرے اشکوں کی نقرئی سی مالائیں
وقت کے اندھیرے میں بارہا بکھرتی ہیں
آرزو ہے جینے کی
پھر بھی وقت کا پربت
کالے دیو کی صورت
خاک ہیروشیما پر
آدمی کے سینوں پر

قومی یک جہتی کے لیے مذہب کے معاملہ میں شدت پرستی سم قاتل ہے اس لیے سماجی تنظیم میں مذہب سے منافرت پھیلانے کے لیے نہیں بلکہ محبت بڑھانے کے لیے کام لینا چاہیے۔ دنیا کا کوئی بھی مذہب تعصب اور تنگ نظری کا درس نہیں دیتا۔ بلکہ آپس میں حسنِ سلوک کی تلقین کرتا ہے۔ اسی لیے جداگانہ مذہبی خیالات رکھنے کے باوجود ہمارا یہ ایمان ہونا چاہیئے کہ ؎

مذہب نہیں سکھاتا آپس میں بیر رکھنا
ہندی ہیں ہم وطن ہے ہندوستاں ہمارا

ضروری ہے کہ تفرقہ پردازی اور مذہب کے نام پر ہونے والے دلسوز اور تباہ کن ہنگاموں اور غوغا آرائیوں کو دفن کر کے ہم مادرِ وطن کے دودھ کا حق ادا کریں تاکہ احمد آباد اور بھیونڈی جیسے شرمناک فسادات ہندوستان کی تاریخ میں آخری فرقہ وارانہ فساد ہوں۔

دوسری اہم چیز تعلیم ہے۔ جہالت ہر برائی کا پیش خیمہ ہوتی ہے اور ملک کی ترقی کے لیے دیمک کا سا کام کرتی ہے۔ اس لیے ضروری ہے کہ قومی یک جہتی کی خاطر معیارِ تعلیم کو اونچا کیا جائے اور اس طرف خاص توجہ کی جائے لیکن یہ ہماری عین بدنصیبی نہیں تو اور کیا ہے کہ سرکاری کوششوں کے باوجود بچوں کی درسگاہیں مذہبی علیحدگی پسندی کی بنیاد پر قائم کی جائیں۔ قومی یک جہتی کو فروغ دینے کے لئے ضروری ہے کہ حکومت ہند ایسی تمام فرقہ وارانہ درسگاہوں پر بلا تامل کڑی نظر رکھے کیونکہ یہی قومی یک جہتی کی خشت اول ہے۔ ابتدائی اور اعلیٰ تعلیم میں وزارت تعلیم نصابات کی کڑی جانچ رکھے۔ تو بہت حد تک مذہبی علیحدگی پسندی کا سدباب ہو سکتا ہے۔

اسی طرح تفریحی سرگرمیوں میں فلم، ٹیلی ویژن، ریڈیو کے پروگراموں میں یہ خیال رکھا جا سکتا ہے کہ جہاں دیش بھگتی کے جذبات پروان چڑھیں اسی کے ساتھ باہمی میل ملاپ، بھائی چارہ اور قومی یک جہتی کی فضا بھی پیدا ہو۔

آج دنیا میں پریس ایک زبردست طاقت ہے۔ یہ رائے عامہ کو ہموار کرنے کا ایک انمول آلہ ہے۔ اس لیے ہر ممکن کوشش ہونی چاہیئے۔ کہ اخبارات و رسائل میں ایسی کوئی بات نہ ہو جو قومی مفاد اور اتحاد کے منافی ہو اور اس طرح قومی یکجہتی کے مقصد کو نقصان پہنچے۔ ظاہر ہے کہ اس کے لیے حکومت ہی کا نہیں بلکہ عوام کا بھی باخبر رہنا ضروری ہے۔

اس کے علاوہ عوام میں یہ احساس پیدا ہونا چاہیئے کہ بلا امتیاز مذہب و ملت ایک دوسرے کے غم و خوشی کے تقریبات میں خلوص دل سے شریک ہوں۔ کیونکہ قومی یک جہتی اور برادرانہ جذبات آپس کے آزادانہ میل جول سے جلدی پیدا ہو سکتے ہیں۔ عوام اور حکومت کو حقیقی معنوں میں صدق دل سے قومی یک جہتی کے لیے تیار ہو جانا چاہیئے۔ کوئی وجہ نہیں کہ جب عوام و سرکار اس نیک مقصد کے حصول کے لیے ہمہ تن تیار ہو جائیں تو اس نعمت کو حاصل نہ کر سکیں۔ ؎

یقیں محکم، عمل پیہم، محبت فاتحِ عالم۔
جہادِ زندگانی میں ہیں یہ مردوں کی شمشیریں

شاہد حسن
انجینئرنگ سال دوم

ہندوستان جیسے ملک میں جہاں ایک زمانے سے مختلف مذہبوں کے ماننے والے آباد ہیں۔ قومی یک جہتی پیدا کرنے کی اشد ضرورت ہے قومی یک جہتی کے معنی ہیں کہ مختلف نظریات یا مذاہب رکھنے کے باوجود قومی مقاصد میں سب کا اشتراک ہو۔ ظاہر ہے کہ اس کے پیچھے قوم کا جو تصور ہے وہ مذہب یا عقیدہ پر مبنی نہیں ہے ہندوستان میں ایسی کوششیں بہت پہلے بھی ہو چکی ہیں۔ اشوک اور اکبر اعظم کے نام اسی اعتبار سے نہایت اہم ٹھہرتے ہیں لیکن ان کا زمانہ سازگار نہ تھا۔ اور لوگوں میں آج کی طرح اتنی وسیع النظری بھی نہیں تھی۔ اسی لیے یہ ایک حد تک ہی کامیاب ہو سکے۔

آج ہندوستان میں ایک سیکولر جمہوری اسٹیٹ کا قیام ہے آئین نے قومی یکجہتی پیدا کرنے کے لیے ہی تحریری طور پر ہر مذہب کو تسلیم تو کیا ہے لیکن کسی مذہب کے ساتھ کوئی امتیازی سلوک نہیں برتا جاتا بلکہ سب کو ایک نظر سے دیکھا جاتا ہے ان حالات میں قومی یکجہتی کے قیام کے لیے فضا سازگار رہے۔

لیکن سوسائٹی کا بنظر غائر مطالعہ کیا جائے تو حالات اس کے برعکس ملتے ہیں۔ فرقہ وارانہ فسادات، لسانی جھگڑے۔ تعصب اور کینہ پروری ذات پات چھوت چھات اور اونچ نیچ کا خیال آج بھی قومی یکجہتی کی راہ کے روڑے ہیں۔ بلاشبہ قومی یکجہتی کے معنی سمجھنا تو آسان ہے لیکن اس کو عملی جامہ پہنانا اتنا آسان نہیں۔ اس لیے بہت سی قربانیوں کی ضرورت ہے اور مادر وطن کے ہر سپوت کو ہر قربانی کے لیے تیار رہنا ہوگا۔ سب سے پہلے تعصب اور تنگ نظری کو بالائے طاق رکھ کر ذاتی مفاد کو قومی مفاد کی خاطر قربان کرنا ہوگا۔ یہ بھی سمجھنا ہوگا کہ جمہوری حکومت کی مشینری کی کنجی عوام ہیں۔ اس لیے عوام اور سرکار کے باہمی تعاون کی شدید ضرورت ہے

اس سلسلے کی سب سے بڑی اور اہم کڑی آپس کا میل جول اور باہمی تعاون ہے کسی بھی ملک کی ترقی اور خوشحالی اور امن و اتحاد لازم و ملزوم ہیں۔ تاریخ عالم گواہ ہے کہ ذرا سی غفلت اور باہمی نا اتفاقی قوموں کو تباہ و برباد کر دیتی ہے۔

سیاسی آزادی اس وقت تک بے معنی ہے جس وقت تک کہ ہم سماجی اور معاشی آزادی بھی حاصل نہیں کر لیتے۔ معاشی و سماجی آزادی کے لیے قومی یک جہتی ہی وہ ذریعہ ہے جس کی مدد سے ہم اپنی منزل مقصود تک پہونچنے میں کامیاب ہو سکتے ہیں۔ آج جبکہ سرحدوں پر جنگ کے بادل منڈلا رہے ہیں ملک میں بے چینی اور اضطراب کا عالم ہے گرانی کمر توڑ رہی ہے۔ عوام کی قوت خرید روز بروز کم ہو رہی ہے۔ لاکھوں فاقہ کشی کا شکار ہیں۔ ضروریات زندگی کی شدید قلت ہے اناج کے لیے ابھی تک غیروں کے محتاج ہیں میل و محبت عنقا، ہر فرد بشر نالاں، ہر کس و ناکس پریشاں بیوپاری بیزار، ملازم تنگ دست، مزدور خستہ حال سکون نایاب ایک ہمہ گیر اقتصادی اور سماجی بحران طاری ہے کسی کو قرار نہیں، زندگی اجیرن ہے۔ تو یہ ثابت ہو جاتا ہے کہ باہمی اتحاد اور یک جہتی کی سخت ضرورت ہے۔

قومی یک جہتی کو جنم دینے کے لیے سب سے پہلے آپس کی پھوٹ مذہبی تعصب اور اسی قسم کی دوسری خرابیوں کا قلع قمع کرنا ہوگا ابتدا سے ہی مذہب معاشرتی تنظیم میں اہم رول ادا کرتا رہا ہے۔ انسانی فطرت ہے کہ وہ مذہب سے متاثر ضرور ہوتا ہے۔ لیکن

سے انکار نہیں کیا جا سکتا کہ اگر ضرورتاً یا محض خانہ پری کے لیے پڑھا لکھا جائے تو بہت سی پریشانیاں لاحق ہونے لگتی ہیں۔

جس سماج کی بنیادی ضرورتیں پوری نہ ہوں وہ خلوص اور گہرائی سے سوچنے سمجھنے کا عادی نہیں رہتا۔ یہ دوسری بات ہے کہ چند شخصیتیں ابھر کر سامنے آجائیں۔ ہمارا موجودہ تعلیمی نظام یہ مقصد پورا نہیں کرتا۔ اس نظام کی بنیاد برطانیہ کی سامراج حکومت نے رکھی تھی۔ ایک آزاد ملک کے لیے یہ نظام مناسب نہیں ہے جو احساس ذمہ داری خودداری اور جرأت فکر و عمل پیدا کرنے کے بجائے غلامانہ ذہن و کردار پیدا کرتا ہے۔ اس کی انتہا اور معراج کلرک پیدا کرنا تھا۔ اسی کا حقیقی زندگی سے کوئی تعلق نہیں۔ کوئی سمت اور منزل نہیں۔ اس کی بدولت ایسے تعلیم یافتہ لوگ پیدا ہوتے ہیں جن کی اس ملک کو ضرورت نہیں ہے — معاشی ضرورتیں بھی پوری نہیں ہوتیں۔ بے روزگاری عام ہے طلباء کے سامنے کوئی راستہ نہ ہونے کی وجہ سے ان میں بے اطمینانی پیدا ہوتی ہے۔ اور وہ اپنی قوت کو اس نظام کے ڈھانے میں صرف کرنے لگتے ہیں جو انھیں کچھ نہیں دے سکتا۔ ہر زمانے میں نئی نسل نے پرانی نسل سے بغاوت کی ہے۔ پرانی نسل کے لوگ حالات سے سمجھوتہ کر لیتے ہیں۔ نوجوان اس پر راضی نہیں ہوتے۔ چنانچہ یہ Gap ہمیشہ رہتا ہے۔ اگر بزرگ نئے زمانے اور نئی ضرورتوں کو پیش نظر رکھ کر فیصلے صادر کریں تو جھوٹے خود بخود ٹھیک ہو جائیں۔ طلباء کے مسائل پر حکومت اور پبلک کے سرکردہ لوگوں نے سوچا ہی نہیں۔ طلباء کو محض وعظ و نصیحت یا پولیس کے ڈنڈوں سے درست نہیں کیا جا سکتا۔ موجودہ ہنگامے ایک بڑے مسئلہ کے حل نہ کرنے کا نتیجہ ہیں۔ یہ جانتے ہوئے کہ ملک کا سماجی اور معاشی نظام بحران کا شکار ہے ضرورت اس بات کی ہے کہ ہم موجودہ تعلیمی نظام کو تبدیل کر دیں حکومت کے ہاتھوں کو دوٹ دے کر نہیں۔ بلکہ عملی طور پر مضبوط بنائیں۔ جب تک طلباء اساتذہ اہل فکر اور اہل دانش مل کر طے شدہ قومی پالیسیوں میں سرکار کو سہارا نہیں دیں گے گاڑی نہیں چلے گی نئی نسل سے ہمدردی رکھتے ہوئے اپنے اپنے دائرہ میں اپنے اپنے کردار کا جائزہ لینا چاہیے۔

(۱) سیاسی مدبرین معصوم طلباء کو اپنے مقاصد کا آلۂ کار نہ بنائیں یہ بھی ایک سیاسی چال ہے کہ لیڈر طلباء کو سیاست سے الگ رہنے کے لیے کہتے ہیں۔ اور اپنے مقاصد کے لیے استعمال بھی کرتے ہیں۔ اس دورویہ پالیسی کو ختم کر دینا چاہیئے۔ غلط طریقوں سے تعلیمی پالیسی کو کمزور کرنا اپنے پاؤں پر کلہاڑی چلانے کے مترادف ہے۔

(۲) اگر طلباء ایسے معاملات میں الجھیں اور ارتکاب جرم کریں جن کی سماجی اخلاقی اور سیاسی نوعیت ہو تو انھیں وہی سزا دی جائے جو ایک عام آدمی کو دی جاتی ہے۔

(۳) کام کا مدار وقتی طور پر امتحان میں پاس کرنے والے نمبروں پر ہی نہیں ہونا چاہیے۔ بلکہ اس کے لیے دوسرے طریقے اختیار کیے جائیں تاکہ طلباء اپنی ذمہ داری کا احساس کریں اور یہ خیال پیدا ہو کہ اس ذمہ داری کو پورا نہ کرنے کی بنا پر امتحان پاس نہ کر سکیں گے مثلاً کچھ نمبر BEHAVIOUR کے متعلق ہونے چاہئیں۔ یہ نمبر طلباء سے پوشیدہ رہیں۔

(۴) ہائی اسکول کے بعد پروفیشنل کورس کی تعداد بڑھائی جائے۔

(۵) قومی منصوبہ بندی میں تعلیم کو زیادہ اہمیت ملنی چاہیئے اور ٹیکنیکل تعلیم کے لیے زیادہ رقم کے بجٹ منظور ہونے چاہئیں۔

(۶) کلچرل پروگرام زیادہ ہونے چاہئیں تاکہ طلباء کو عملی کاموں میں مصروف ہو کر بیکار ہنگاموں اور سیاسی امور کی طرف رغبت نہ رہے

اب ہم کو محض باتوں کی ضرورت نہیں رہی ہے محض شکوہ شکایات اور آہ و بکا سے بھی کام نہیں چلے گا۔ اب عملی طور پر قوم اور ملک کے لیے پروگرام مرتب کرنے کی ضرورت ہے۔

ی تربیت کا یہ مقصد اسکول پورا کرتے ہیں۔ ایک نیا رجحان یہ
بھی ہو گیا ہے کہ بچوں پر کسی قسم کی پابندی یا روک ٹوک نہ
کی جائے۔ وہ اپنی فطری صلاحیتوں کو جس طرح استعمال کریں
کرنے دیا جائے۔ جذبات کی جس طرح تسکین چاہیں سو کریں۔
چنانچہ اسی آزادانہ تخریبی صلاحیتوں کے نمونے ہم دیکھتے ہیں
پانچ کروڑ طلباء اپنے جذبات کی آزادانہ تسکین کی وجہ سے
ملک کے امن اور سلامتی کے لیے خطرہ بنے ہوئے ہیں۔

محض لٹریچر اور سنیما نے طلباء کو مشتعل کرنے کے لیے کچھ
کم حصہ نہیں لیا ہے۔ غور و فکر چونکہ مشکل امر ہے اس لیے ہر وہ
چیز آسانی سے اختیار کر لی جاتی ہے جس کا تعلق جذبات
سے ہوتا ہے۔ ہماری فلموں میں مار دھاڑ دھینگا مشتی طاقت کے
مظاہرے اور ہڑتالیں بکثرت ہوتی ہیں۔ ان سب ہنگاموں
کے پیچھے کسی مثبت فکر کی کارفرمائی نہیں ہوتی۔ اس قسم
کے مناظر کو عملی جامہ پہنا کر اپنی اہمیت کا احساس کرانا نسبتاً
آسان ہو جاتا ہے۔

ان سرگرمیوں میں اس وقت زیادہ لطف آتا ہے جب فارغ
البالی ہو۔ اور ذہن ذمہ داریوں سے پوری طرح آزاد ہو کم از کم
تین سال تک غم روزگار کا کوئی اندیشہ نہ ہو۔ پھر ایسے ہنگامے
زیادہ لطیف اور زیادہ آسان ہو جاتے ہیں۔ طلباء اور پولیس کا
تصادم کبڈی کھیلنے سے زیادہ نہیں معلوم ہوتا نہ ہی قید و بند اور
حراست کے دو چار دن ناگوار لگتے ہیں۔ اس زمانہ میں اپنی اہمیت
زیادہ منوالی جاتی ہے۔ اخبار اور رسائل سب مل کر پروپگنڈہ
کرتے ہیں۔ جذبات کے یہ کھیل یادگار لمحات بن جاتے ہیں۔ پھر ان
کے حسن اور انفرادیت سے کون طالب علم انکار کر سکتا ہے؟

جذبات کے ان کھیلوں میں سیاسی جماعتوں کی جس حد تک
کارفرمائی ہے۔ وہ کوئی پوشیدہ امر نہیں رہا ہے۔ سیاسی جماعتیں
اپنی مقصد براری کے لیے ایسے جم غفیر کی تلاش میں رہتی ہیں
جن کے جذبات کو جلدی مشتعل کیا جا سکے۔ اس لیے عموماً یہ جماعتیں
طلباء اور مزدوروں کو اپنے مفادات کا شکار بناتی ہیں۔ اپنی ہمدردی
اور خیر خواہی جتا کر طلباء کو حکومت انتظامیہ وائس چانسلر اور اساتذہ
کے خلاف مشتعل کرتی رہتی ہیں تاکہ حالات پر امن نہ رہیں۔ اور
حکومت کی کارکردگی میں خلل پڑ جائے۔ اس مقصد کے لیے غیر
قانونی حربے استعمال کرنے سے بھی گریز نہیں کیا جاتا۔ دامے
درمے قدمے سخنے اپنا مقصد حاصل کرنے کے لیے مستعد رہتی
ہیں۔ خواہ غیر قانونی نشہ سے کر پان چاٹے تک اور پان
چاٹے سے کر راگ رنگ تک کی بات کیوں نہ ہو۔ معصوم طلبہ
کو ان چالوں کا احساس تک نہیں ہوتا۔ ان ہنگاموں میں
پڑھائی کا جس قدر نقصان ہوتا ہے۔ وہ بعد میں بے چارے
طلباء کی گردن پر آ رہتا ہے۔ بعد میں اس ہنگامی صورت حال
کے ذمہ دار طلباء ہی ٹھہرتے ہیں۔ ہمدرد لوگ غائب ہو جاتے
ہیں پھر ان کی کوئی تعلیمی مدد نہیں کی جاتی۔ کوئی جماعت طلباء
کی گوناگوں پریشانیوں کو دور نہیں کرتی۔

اساتذہ اس صورت حال سے سخت پریشان ہیں۔ ایک
طرف وہ طلباء کے ساتھ ہمدردی کرتے ہیں، دوسری طرف
ہنگامی حالات میں ڈرے اور سہمے رہتے ہیں کیونکہ طلباء بعض
اوقات اخلاقی ضابطوں کو توڑ کر طاقت اور تہذیب سے
گرے ہوئے مظاہرے کرنے سے بھی گریز نہیں کرتے۔ اس لیے
وقتی طور پر اساتذہ طلباء کے ساتھ ہو جاتے ہیں۔ یا کم از کم
ان کے مقابل نہیں آتے۔ اس صورت حال کے ختم ہوتے پر
اساتذہ کورس پورا کرانے کے لیے ہمہ تن مصروف ہو جاتے
ہیں۔ اور طلباء نوٹس لینے میں انہماک برتتے ہیں۔ اساتذہ کی
اس مصروفیت اور طلباء کے اس انہماک میں تعلیمی مقصد فوت
ہو جاتا ہے۔ غیر سنجیدہ طلباء کے ساتھ سنجیدہ طلباء بھی ان حالات کی لپیٹ
میں آ جاتے ہیں۔ وہ اساتذہ کی پوری رہنمائی سے محروم ہو جاتے
ہیں۔ تعلیم کے لیے استاد کی ضرورت ایک مسلمہ حقیقت ہے استاد
اور شاگرد کے درمیان خلوص و عقیدت کا رشتہ علم کی وسعتوں
کو سمیٹنے کے لیے معاون ثابت ہوتا ہے۔ خارجی حالات کی بنا پر
اگر یہ ذہنی رابطہ متزلزل ہو جائے تو تعلیم کا مقصد شخصیت کی تعمیر پر
نہیں رہتا۔ بلکہ محض امتحان دینا دلا نا رہ جاتا ہے۔ اس میں کوئی
شک نہیں کہ ہر طالب علم بقدر ذوق اور بقدر ہمت ہی اپنے
دامن کو وسیع کر سکتا ہے

پڑھنے لکھنے کا ذوق فطری اور ازلی نہ بھی ہو تب بھی اس

صادقہ بیگم
ایم اے اردو سال دوم

طلباء کی ناراضگی اور اسکا حل

طلباء کی آئے دن کی ناراضگی اور تشدد ماہرین تعلیم اور ارباب فکر و نظر کے لیے ایک مسئلہ بن گیا ہے۔ اس بیچینی اور تشدد کے اسباب پر غور کیجئے تو نہ صرف طلباء ہی بلکہ ان کے ساتھ اساتذہ معاشرہ اور حکومت سب ہی بیک وقت مجرم اور معصوم نظر آتے ہیں۔ اپنے اپنے دائرہ میں سب ہی پریشان اور سب ہی انتشار ذہنی کا شکار ہیں۔ یہ بے چینی عام طور پر محسوس کی جارہی ہے دہلی یو پی راجستھان ہر طرف حالات ناسازگار ہیں اس افراتفری کی غالباً ایک وجہ یہ ہے کہ ہم ایک عبوری دور سے گذر رہے ہیں۔ ایک معاشی نظام سے نکل کر دوسرے معاشی نظام کو اپنا نا چاہتے ہیں۔ نئی اور پرانی قدروں کی کشمکش نے زندگی کے ہر شعبہ میں انتشار کی کیفیت پیدا کردی ہے۔ متوسط طبقہ سب سے پہلے اس انتشار کا شکار ہوا۔ زمینداری اور جاگیرداری نظام کی بخشی ہوئی ذہنیتیں باقی ہیں۔ وہ فرصت عزت اور پیسہ و اشیاء کی فراوانی کے دن تو خواب رخصت ہوئے۔ اب نیا دور ہے۔ نئے مسائل ہیں اور نئی پیچیدگیاں ہیں لیکن ذہن اب بھی اس دور کی یاد تازہ کرنا چاہتا ہے۔ اسی عزت اور اسی فارغ البالی کی آرزو کرتا جاتا ہے اپنے ہاتھ سے محنت اور مزدوری کے کام کرنا معیوب سمجھا جاتا ہے۔ ہر قسم کے کام کرنے سے وہ ساکھ متزلزل ہوجاتی ہے جو پہلے دور کی ذہنیتوں کی دین تھی۔ کم و بیش یہ مقاصد تعلیم پورے کرسکتی تھی۔ اس لیے تعلیم کو عزت اور پیسہ حاصل کرنے کا ذریعہ بنایا گیا۔ سفید کالر اور سفید پوشی ملازمتوں نے تعلیمی مقاصد کو اور بھی پس پشت ڈال دیا۔ لوگ دیہات چھوڑ کر شہروں میں آباد ہونے لگے۔ اپنے آبائی پیشے چھوڑ کر تعلیم کی طرف رجوع کرنے لگے۔ جوں جوں تعلیم کی اہمیت واضح ہوتی گئی آبادی اسکول اور کالجوں میں منتقل ہونے لگی۔ اور ہندوستانی قوم بلا امتیاز اعلیٰ تعلیم حاصل کرنے لگی والدین ہر ممکن طریقہ پر اپنے بچوں کو اعلیٰ تعلیم دلوانے کے درپے ہوگئے۔ وہ طلبا جو اپنی صلاحیتوں کی بنا پر اسکول کے بعد کسی ٹیکنیکل لائن میں جا سکتے تھے یا کوئی اور کام کر سکتے تھے مجبور کردیئے جاتے ہیں کہ اعلیٰ تعلیم حاصل کریں۔ اس لیے کہ والدین اپنے ادھورے خوابوں (جو در حقیقت ایک قسم کا احساس کمتری ہے) کی تعبیر بچوں کے مستقبل میں دیکھنا چاہتے ہیں۔ خواہ بچہ کو ہائر ایجوکیشن سے دلچسپی ہو یا نہ ہو۔ لیکن انھیں آگے پڑھنا پڑتا ہے۔ اونچی تعلیم کے معیار تک پہونچنے کے لیے کن منزلوں اور کن پابندیوں سے گزرنا ہے۔ اس کا احساس مشکل سے ہوتا ہے۔ قطرہ سے گہر ہونے تک جس ضبط اور جہد مسلسل کی منزلوں سے گزرنا ہوگا۔ اس کا احساس کم لوگ کرتے ہیں۔ معینہ مدت تک اخراجات برداشت کرنے سے ڈگری تو مل سکتی ہے لیکن وہ معیار نہیں مل سکتا جس کی ضمانت ڈگری کو ہونا چاہیئے۔ لیکن مشکل تو یہ ہے کہ اس ڈگری کے حاصل کرنے کے بعد بھی نوکری کا یقین نہیں۔ چنانچہ یہ خیال ہوتا ہے زیادہ بڑی ڈگری لینے سے زیادہ اچھی نوکری ملے گی۔ (اس لیے ڈگری کی بھی قیمت کم ہوتی جارہی ہے)

اس عام تعلیمی رجحان کی بنا پر ہمارے تعلیمی اداروں میں بیک وقت مختلف تہذیبی معیار کے طلباء نظر آتے ہیں۔ اساتذہ اور علم کے احترام کا عام طور پر فقدان ہے اگر بعض والدین اپنے بچوں کو اس قسم کی تربیت دیتے بھی ہیں تو وہ اسکول اور کالج میں پہونچکر ختم ہوجاتی ہے اب نہ تو والدین ہی کے پاس فرصت ہے کہ وہ کچھ وقت اپنے بچوں کے لیے نکال سکیں اور نہ

انسان کے ٹکراؤ کی بنا پر بعض مرتبہ انسانی ذہن ایسی صورت حال سے دوچار ہوتا ہے کہ مادی ضروریات کی تمام تر تکمیل کے باوجود کچھ انوکھے سوالات اس کے ذہن میں سر اٹھانے لگتے ہیں جیسے:
حسن کیا ہے؟ کیوں ہے؟ کس نے پیدا کیا؟ پیدا کرنے والا کہاں ہے؟ موجود ہے یا نہیں ہے ہے تو کیسا ہے؟ وہ خود کتنا حسین ہے؟ اور ایسے ہی ان گنت سوال۔

یعنی ادب ہمارے ذہنوں میں پیدا ہونے والے سوالات کی تشفی کا ذریعہ ہے اور ہمارے ذہنوں میں نت نئے سوالات پیدا کرنے کا بھی وسیلہ ہے مگر اس کا مطلب یہ نہیں ہے کہ ادب زندگی سے فرار ہے اور ایک حسن محض کی ہی تلاش ہے۔ ادب حقیقی زندگی سے ہٹ کر نہیں بلکہ اس سے قدرے بلند ہو کر باتیں کرتا ہے مگر ادب پھر بھی زندگی کا اظہار ہے اور اسکا زندگی کے مختلف واقعات وحالات سے اسقدر گہرا تعلق ہے کہ یہ ہماری زندگی کا جز بن گیا ہے ایک زمانہ میں "ادب برائے ادب" اور "ادب برائے زندگی" کے عنوانات عرصہ تک ادبی دنیا میں دلچسپ بحث کا باعث رہے ہیں اور ہر گروہ اپنی بات سچ ثابت کرنے کیلئے نت نئے دلائل و منطقیں پیش کرتا ہے۔ ہم ادب کو زندگی کا ترجمان سمجھتے ہیں۔

پروفیسر آل احمد سرور کے الفاظ میں:
"ادب کی آپ کوئی بھی تعریف کریں بہرحال وہ زندگی کی تخیلی ترجمانی ہے۔ ہاں یہ ضرور ہے کہ اس ترجمان کے ذریعہ سے زندگی کی ایک نئی تشکیل اور اس پر تنقید بھی مراد ہوتی ہے۔"

اور ادب چونکہ زندگی کی تخیلی ترجمانی ہے اس لیے ایک انسان ادب کے مطالعے سے ایک نئی سی دنیا کی سیر کرتا ہے۔ مگر اس کے ذریعہ انسان اپنے آپ کو اسی دنیا سے قریب پاتا ہے کیونکہ زندگی کے وہ گوشے جو اس کی نظروں سے اس مطالعہ سے پہلے پوشیدہ تھے۔ بے نقاب ہو کر سامنے آجاتے ہیں۔

ادب زندگی کا سرمایہ ہے۔ یہ ہمیں قدیم تجربات سے روشناس کراتا ہے۔ یہ انسان کی جدوجہد کو الفاظ کے ذریعہ جیتا جاگتا بنا کر پیش کرتا ہے۔ اگر قدیم نسل کے تجربات ہم تک ادب کے ذریعہ نہ پہنچیں تو ہر نئی نسل کو زندگی کی نئی بنیاد رکھنی پڑے۔

ادب شخصیت کا معمار ہے۔ یہ ہمیں کردار کی خامیوں اور ان سے پیدا ہونے والی برائیوں سے آگاہ کرتا ہے۔

یہ آگاہی و خبرداری ہم کسی کتاب کے کسی کردار سے حاصل کر سکتے ہیں تفریحی اور ہلکا پھلکا ادب تھکے ہوئے ذہنوں کو سکون بخشتا ہے دلوں میں سکون اور اطمینان کی لہریں پیدا کرتا ہے اور کچھ لمحے انسان اپنے آپ کو نئے جہاں میں پرواز کرتا ہوا محسوس کرتا ہے۔

غزل

رضوان میاں ساحل صدیقی
بی۔ اے آنرز، سال سوم، اسکول آف سوشل ورک

تشنگی کو مری کچھ دیر تو دھوکا ہوتا
خشک آنکھوں میں اگر ریت کا دریا ہوتا
یہ کڑی دھوپ، یہ تپتا ہوا صحرا گھر میں
کوئی بادل مرے آنگن میں بھی برسا ہوتا
جم گیا برف کی مانند مرے دل کا لہو
گرم ہوتا تو سمندر سے بھی گہرا ہوتا
جھانکتا میں نہ کبھی جسم کی حد سے باہر
میری آنکھوں نے جو دیکھا ہے نہ دیکھا ہوتا
میں تہی دست ہوں دامن بھی مرا خالی ہے
تم نے اس بات کو پہلے بھی تو سوچا ہوتا
پیار بیچا بھی گیا، پیار خریدا بھی گیا
کاش اس بات کا دنیا میں نہ چرچا ہوتا
جاگتی آنکھیں حقیقت کو کہاں تک سمجھیں
میری پلکوں پہ کوئی خواب سنہرا ہوتا
آئینہ دے کے زمانے کو تو خوش ہوں ساحل
اپنا چہرا کبھی میں نے بھی تو دیکھا ہوتا

پرویز بن یالو نقوی
متعلم بی ایڈ

ادب کی زندگی میں اہمیّت

ادب کی زندگی میں اہمیت سے بحث کرنے سے پہلے ہمیں یہ معلوم ہونا چاہیے کہ ادب کیا ہے؟ اور زندگی کیا ہے؟ ادب کی تعریف بہت مشکل ہے۔ مختصراً کہا جا سکتا ہے کہ وہ تمام تحریریں جو اپنے اسلوب و بیان کو کورانہ واقعہ نویسی سے ممیّز کرتے ہوئے، انسانی دل و دماغ اور اس کے ماحول میں وقوع پذیر ہونے والے حادثات و تاثرات کے بیان کی ذمہ داری قبول کرتی ہیں۔ ادب ہیں ـــــ اس خیال کی بنیاد پر کہا جا سکتا ہے کہ علم و تمدن کے بارے میں شائع ہونے والی تحریریں کسی سماجی مسئلہ سے متعلق شائع ہونے والا اشتہار، علم معاشیات و ریاضی کی تشریح کی غرض سے لکھی جانے والی کتابیں ادب کے دائرے سے خارج ہیں کیونکہ ان کا تعلق انسانی دل و دماغ میں نت نئے ڈھنگ سے وقوع پذیر ہوتے والے واقعات و حادثات سے نہیں بلکہ بڑی حد تک طے شدہ حقیقتوں، اصولوں اور ان سے متعلق دعاوی سے ہوتا ہے، جبکہ ادب طے شدہ حقائق کو بڑی حد تک نظر انداز کر کے انسانی جذبات کے مختلف پہلوؤں، جیسے رنج و غم، خوشی و مسرت، بیزاری و تعلق، طمانیت و اضطراب وغیرہ سے رشتہ جوڑتا ہے۔

ادب حیاتِ انسانی کی تفسیر ہی نہیں بلکہ تنقید بھی ہے۔ یہ زندگی کی ترجمانی کے ساتھ ساتھ زندگی کی تخلیق بھی کرتا ہے یہ اپنے زمانے کے سماجی، سیاسی اور معاشی ماحول کی صرف عکاسی ہی نہیں کرتا ہے۔ بلکہ اس میں رنگ بھی بھرتا ہے۔ مختصر یہ کہ ادب زندگی سے اثر پذیر بھی ہوتا ہے اور زندگی پہ اثر انداز بھی۔

ہر ملک اور ہر زمانے کے ادیب اور شاعر اس نظریے کے علم بردار رہے ہیں اور اس کو مشعلِ راہ بنا کر ادب کے غیر فانی شاہکار پیش کرتے رہے ہیں مگر جو اہمیت اور مقبولیت اس نظریے کو آج دنیائے ادب میں حاصل ہے وہ پہلے کبھی نہیں ہوئی تھی۔ دنیا کا موجودہ دور عوامی بیداری، سیاسی و سماجی شعور اور اجتماعی انقلابات کا دور ہے "ادب برائے ادب" کے قائل حضرات کہتے ہیں کہ آرٹ فرد کی شخصیت کا اظہار کرتا ہے اور انفرادی جذبات و احساسات کا ترجمان ہے آرٹسٹ کا کام تخلیقِ حسن اور تلاشِ حسن ہے اور اس میں وہ اجتماعی زندگی کے مقاصد کا محکوم اور خارجی معاملات کا پابند نہیں۔ گویا وہ اپنے اردگرد کی زندگی سے بے نیاز ہے۔

زندگی کیا ہے؟

یہ بھی بتانا دشوار ہے ہر شخص اپنے انداز سے زندگی کو دیکھتا ہے اور اس کی تعریف کرتا ہے۔

مجازؔ کا کہنا ہے ؎

زندگی کیا ہے؟ گناہِ آدم

اقبالؔ فرماتے ہیں۔ ؎

تو اسے پیمانۂ امروز و فردا سے نہ ناپ !
جاوداں، پیہم رواں ہر دم جواں ہے زندگی

فانیؔ کا خیال کچھ اور ہی ہے۔ ؎

زندگی جبر ہے اور جبر کے آثار نہیں۔
ہائے اس قید کو زنجیر بھی درکار نہیں۔

زندگی ہنگاموں سے بھری، جذبات سے بھرپور، مسرت کی دھوپ اور غم کی چھاؤں سے مرکب ہے۔ کچھ لوگوں کا خیال ہے کہ زندگی نام ہے مسلسل چوٹوں کا۔

ہر انسان اپنے ماحول سے گہرا تعلق رکھتا ہے کیونکہ ماحول سے وابستگی زندگی کے لیے لازمی ہے: انسان اسی وقت تک انسان ہے جب تک کہ وہ انسانی برادری کا فرد ہے۔ اس کی زندگی اجتماعی پس منظر سے علیحدہ ہو کر کوئی معنی نہیں رکھتی۔ اس سماجی وابستگی کی بنا پر انسان میں مختلف جذبات پیدا ہوتے ہیں۔ حالات اور

شور سے ملتا ہے۔ ان کے کلام میں جہاں مسلمانوں کے مذہبی پیشواؤں سے عقیدت مندی کی جھلکیاں نظر آتی ہیں۔ وہیں ہندوؤں اور دوسرے مذاہب کے رہنماؤں کی شان میں بھی نظمیں ملتی ہیں۔ جہاں وہ عید شب برات کا تذکرہ کرتے ہیں وہیں ہولی اور دیوالی کیلئے بھی والہانہ اور پرجوش انداز بیان اختیار کرتے ہیں۔ نظیر ہندو مذہب سے گہری واقفیت رکھتے ہیں۔ کرشن کی عقیدت میں ڈوبی ہوئی نظمیں "جنم کنہیا جی" "بنسری کا بجیا" اور "کنہیا جی" کی شادی وغیرہ اس کی مثالیں ہیں۔ نظیر کے علاوہ سر محمد اقبال نے "گرو نانک" "سوامی رام تیرتھ" اور "رام" جیسی نظمیں بھی لکھی ہیں۔

اس کے علاوہ ہمارے شعراء نے بہت سے وطن کے ترانے بھی لکھے ہیں۔ انھیں بھی اپنے وطن سے عقیدت ہے۔ مولانا حالی، اسمٰعیل میرٹھی، نادر کاکوروی اور اقبال وغیرہ کے ترانے اس بات کے شاہد ہیں کہ اردو شاعری محض نقالی ہی نہیں ہے۔ بلکہ اس میں خالص ہندوستانی فضا بھی پائی جاتی ہے۔

ان مثالوں کو پیش کرنے کا مقصد یہ ہے کہ اردو شاعری پر جو تقلید اور نقالی کا الزام لگایا جاتا ہے اگر ہم اس مطالعہ کی روشنی میں حالات کا جائزہ لیں تو یہ اعتراض بالکل غلط معلوم ہوتا ہے۔

طلعت فاطمہ
بی اے آنرز، سال سوم، جامعہ کالج

اس دنیا میں کچھ چیزوں کو دیکھ کر ایک ہلکی سی خوشی، ایک مسرت کا احساس یا وقتی سرور حاصل ہوتا ہے۔ چند لمحات کی ذہنی تسکین کو انسان ابدی سمجھ بیٹھتا ہے۔ اور اس چیز کو حاصل کرنے کا غافل جذبہ بیدار ہونا شروع ہوتا ہے۔ یہ جانتے ہوئے کہ اس چیز کو حاصل نہ کر پائے گا۔ اس چیز تک پہنچنے کی غیر ارادی جد و جہد کی ابتداء، ذہنی کشمکش کی شروعات ہوتی ہے۔ اور وہ شخص ایک مسلسل گردش کی لپیٹ میں آجاتا ہے۔

اس مسلسل گردش سے اتنا تھک چکا ہوں کہ اب کسی چیز کی طرف دیکھتے ہوئے بھی ایک دھڑکا سا لگا رہتا ہے کہیں یہ وہ تو نہیں جسے دیکھ کر پھر ایک نامعلوم سفر کے لیے کمربستہ، ایک ان دیکھی منزل کی طرف پا بہ رکاب ہونا پڑے گا۔ اور اگر کسی چیز کی طرف سے آنکھیں چرا لیتا ہوں تو دل ڈوبتا ہوا محسوس ہوتا ہے، کہیں یہ وہ تو نہیں جس کی تلاش میں اب تک دیس بدیس کی خاک چھانتا رہا۔ اس آشفتہ سری کے ساتھ جس پر لوگوں نے آوارگی کی کیچڑ بھی اچھالنی چاہی۔ ایک گداگر سمجھ کر ملامت بھی کی لیکن صرف اس چیز سے انسان کی وقتی ضرورت پوری ہوتی ہے۔ ایک انجانا خوف بھی سایہ کی طرح پیچھا کرتا ہے کہ کہیں ایسا نہ ہو کہ اس چیز کو حاصل کرنے کے بعد اس میں کھوکھلا پن محسوس ہونے لگے، اس لئے کہ تجسس کی پیاس بجھ جانے کے بعد کون جانے کہ وہ چاہ بھی ختم ہو جائے

لیکن بات یہیں ختم نہیں ہوتی کون اس کا یقین کرے گا کہ جس کی تلاش میں زندگی کا اہم حصہ برباد کیا۔ وہ منٹ کی چوتھائی میں دل سے بھی اتر گئی، تو کیا عجب کہ میری ہر بات جھوٹ معلوم ہونے لگے اور لوگ مجھے دیوانہ سمجھ بیٹھیں۔ تو پھر آہ و زاری میں بھی جھجک محسوس ہوگی کہ لوگ اس کو پاگل پن اور جنون کا نام دے کر نظر انداز نہ کر دیں۔

دبی دبی تمنا، اضطراب، تمنا کی تکمیل کے لئے
حرکت، عمل، تسکین یا مایوسی

اور

پھر تمنا اور اضطراب.....
ایک ختم نہ ہونے والی گردش، گردش!

ترکش الینڈ سینہ عالم کا چھان مارا !
مژگاں نے تیرے پیارے ارجن کا بان مارا (سودا)

سانولی دیکھ کے صورت کسی متوالی کی
ہوں مسلمان مگر بول اٹھوں جے کالی کی (امیر)

اردو شاعروں نے ہندی تشبیہات اور استعارات کا استعمال بھی بکثرت کیا ہے اور ہندی شاعری کی شاید ہی کوئی تشبیہ ایسی ہوگی جو اردو شعراء نے استعمال نہ کی ہو۔ ملاحظہ کیجئے:

لٹک کر زلفیں جو آپڑی ہیں، کمر کسی کی لچک رہی ہے
بلا کی آئی ہیں دو گھٹائیں غضب کی بجلی چمک رہی ہے (امیر)

پھولے شفق تو زرد ہو گالوں کے سامنے
پانی بھرے گھٹا ترے بالوں کے سامنے (آتش)

دیدۂ تر میں مرے پھرتی ہیں زلفیں یار کی
دیکھ لو پانی میں لہراتا ہے جوڑا سانپ کا (امانت)

چھپا جو گیسوئے عنبریں کو، تو سانپ کھیلا فسوں سے گویا
لیا جو چشم سیہ کا بوسہ، شکار میں نے کیا ہرن کا (آتش)

زلف ہے تیری موج جمنا کی !
تل ہے نزدیک اس کے سنیاسی (ولی)

مانگ موتی بھری وہ دے ہے بہار
جیسے بگلوں کی بدلی میں ہو قطار (آثر)

آئینے میں عکس چشم یار کا عالم نہ پوچھ ——— !
دیکھئے، آتش کنول پھولے ہوئے تالاب میں (آتش)

آنکھ بھونروں کی طرح کالی
قد لوچ میں ناریوں کی ڈالی (مرزا شوق)

محمد خاں نثار نے خوں آلود مژگاں کی تشبیہ پھولے ہوئے ڈھاک سے دی ہے جو خالص ہندوستانی ہے:

خون جگر سے مژگاں یوں سرخ ہو رہے ہیں
جنگل میں جیسے یارو پھولا ہوا ہو ڈھاکا !

یا

لچک، اچپلاہٹ، شرارت، امنگ
دمکتا وہ کندن سا چہرے کا رنگ (آتش)

دور دورہ ہو ترا سانولی صورت والے
تجھ کو دیتے ہیں یہ دعائیں ترے متوالے (امیر)

اردو شاعری نے نہ صرف استعاروں اور تشبیہوں پر ہی اکتفا کیا ہے بلکہ ہندی بحریں اور اس کے اوزان بھی اخذ کئے ہیں اور عربی و فارسی سے مل کر کچھ نئی بحریں بھی ایجاد کیں۔ میر و سودا، انشاء و ذوق کے یہاں اس قسم کی بحریں ملتی ہیں۔ اردو شاعری نے جس وقت آنکھ کھولی اس کی فضا تصوف اور بھگتی کے رس سے چھلک رہی تھی۔ تصوف اس زمانے کی فکری اور اخلاقی زندگی کا معیار بن چکا تھا اور ویدانت کے اثرات کے ساتھ ہندو اور مسلمان دونوں میں عام تھا۔ خصوصاً ہندو صوفی شعراء کا کلام ویدانت کے مسائل سے بھرا پڑا ہے۔

اردو شاعری پر یہ بھی الزام لگایا جاتا ہے کہ اردو میں جو قصے کہانیاں بیان کی گئی ہیں وہ بھی ایرانی ہیں۔ اور اس میں لیلیٰ مجنوں شیریں فرہاد کا ذکر ہے لیکن بغور مطالعہ کرنے سے معلوم ہوتا ہے کہ ہماری مثنویوں اور قصوں میں ہندوستانی کہانیاں اور ہندوستانی تہذیب کی جھلک واضح طور پر نظر آتی ہے۔ میر نے ایک ہندو "پرسرام" کی داستان عشق لکھی ہے۔ نواب محبت خاں محبت نے سسی اور پنوں کی داستان میں مثنوی "اسرار محبت" لکھی اور دوسرے شعرا نے مختلف ہندی اور سنسکرت کتابوں کے منظوم اردو تراجم بھی کئے جن میں برج نرائن چکبست، تلوک چند محروم، اور ساحر دہلوی کے نام قابل ذکر ہیں۔ ان شعراء نے اردو شاعری کو ہندوانہ مضامین سے مالا مال کر دیا ہے۔

ہندو شعرا کی طرح مسلمان شعراء نے بھی ہندو مذہب کے بہت سے موضوعات پر نظمیں لکھی ہیں۔ اس کے علاوہ یہاں کے تہواروں، میلوں رسومات وغیرہ پر بھی نظمیں لکھی ہیں۔ نظیر اکبر آبادی کو ان میں خاص امتیاز حاصل ہے۔ ان کی شاعری میں ہمیں ہندوستانی خصوصیات ملکی رجحانات، ملکی مناظر اور روزمرہ کی زندگی، عوامی زندگی کے خد و خال، سماجی اور معاشرتی رسم و رواج کی جھلکیاں، حقیقت اور واقعیت کی تصویریں نظر آتی ہیں۔ مناظر قدرت کی عکاسی خالص ہندوستانی ہے اور ان کی پوری شاعری ہندوستانی زندگی کی آئینہ دار ہے اس میں تہواروں اور کھیل تماشوں کا بیان بھی بڑے کرو فر اور زور

نے ہندوستانی مناظر کی عکاسی کے قابل بنایا، اس کا محبوب ہندی ہے اور اس کے سارے رنگ روپ ہندوستانی۔

شمالی ہندوستان میں اردو شاعری کا باقاعدہ آغاز ولی کی کے کلام کے آنے سے ہوا جس وقت دہلی میں اردو شاعری کا آغاز ہوا یہاں کی سرکاری زبان فارسی تھی اور فارسی کے بہت سے ممتاز شعراء موجود تھے چونکہ حکمراں فارسی کے دلدادہ اور سرپرست تھے۔ اس لئے ظاہر ہے کہ جب برسر اقتدار طبقہ کی زبان فارسی ہوگی تو اس کا اثر عوام پر بھی پڑے گا۔ لہذا لوگ بلا تخصیص مذہب و ملت فارسی کی تحصیل کرنے لگے اور تہذیبی و فنی طور پر بھی فارسی ہی کو وسیلۂ اظہار بنانے لگے۔ فارسی میں جہاں ہمیں مسلمان شعراء کی غالب تعداد ملتی ہے۔ انہی کے ساتھ ایک خاصی تعداد ہندو فارسی گو شعراء کی بھی نظر آتی ہے۔ جو فارسی کے نہ صرف شاعر ہی تھے بلکہ انہوں نے فارسی کی ایسی لغات بھی تیار کیں ہیں جن کی مثالیں ایران میں بھی نہیں ملتیں۔

جیسا کہ ہم جانتے ہیں کہ مسلمانوں کی آمد سے لے کر ان کے زوال تک کوئی بھی خاندان ہندوستان میں رہا ہو اس کے سیاسی استحکام کے آغاز سے لے کر وہ دہلی ہو یا لکھنؤ تہذیب اور سیاست کی زبان فارسی ہی رہی اور یہ زبان تقریباً چھ سو سال تک تہذیب و تمدن اور شاہی مسند پر جلوہ افروز رہی۔ اس سے یہ اندازہ لگانا دشوار نہیں ہے کہ عوام پر اس کا کتنا گہرا اثر ہوا ہوگا۔ چنانچہ جب اردو زبان کی باقاعدہ ابتدا ہوئی اور اس میں ادب پیدا ہونے لگا تو اس

———————— پر فارسی زبان و ادب کی روایات کا اثر ہونا نہ صرف لازمی بلکہ فطری بھی تھا۔

اب سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ اردو نے فارسی ہی کی تقلید کیوں کی، اس نے کسی دوسرے ہندوستانی زبان کی تقلید کیوں نہیں کی! اس وقت شمالی ہندوستان میں زبان کے صرف دو نمونے تھے۔ ایک فارسی دوسرے برج بھاشا۔ برج بھاشا کو اب تک علمی زبان کا درجہ حاصل نہ ہو سکا تھا۔ ہاں یہ ایک مدت سے شاعری اور خاص کر گیتوں کی زبان تھی۔ دوسری طرف فارسی کا علمی خزانہ معمور تھا۔ اس کے پاس فصاحت و بلاغت کے اصول مقرر تھے۔ اور فارسی شاعری اور انشاء پردازی مستقل فن کی حیثیت رکھتی تھی۔ دوسرے جیسا کہ

اوپر بیان کیا جا چکا ہے کہ یہ حکومت وقت کی زبان تھی اور اس زبان کو جو وقار حاصل تھا وہ برج بھاشا کو نہیں تھا۔ اردو ہی نے یہ فارسی کی تقلید نہیں کی بلکہ اس زمانے میں اور بھی بہت سی زبانیں تھیں جنھوں نے فارسی سے استفادہ کیا جن میں سندھی، پنجابی اور کشمیری زبان قابل ذکر ہیں۔ سندھی زبان میں آج بھی عربی اور فارسی کے الفاظ بڑی تعداد میں ملتے ہیں۔ اس کے شعری اور نثری سانچے فارسی سے لیے گئے ہیں۔ اور یہی حالت پنجابی اور کشمیری کی بھی ہے

دوسری اہم وجہ یہ بھی تھی کہ فارسی جن لوگوں کی زبان تھی ان کی آنے والی نسلوں کی زبان فارسی ہی تھی اس لیے یہ تاثر بہت گہرا اور دیرپا ثابت ہوا۔ اس لیے یہ قدرتی بات تھی اور تہذیبی تقاضہ بھی تھا کہ اردو جو اثر قبول کرے صرف فارسی ہی سے کرے۔

لیکن کہنے کا مقصد یہ ہرگز نہیں ہے کہ اردو نے صرف فارسی کا ہی اثر قبول کیا ہے۔ بلکہ قدیم اردو اور دکنی اردو پر پنجابی برج بھاشا اور دکنی زبانوں کا نمایاں اثر موجود ہے اگر

ہم پورے اردو ادب کا جائزہ لیں تو یہ بخوبی واضح ہو جائے گا کہ اس پر فارسی اور عربی کے اثرات سے کہیں زیادہ ہندوستانیت کا اثر موجود ہے اس لئے ہم یہ نہیں کہہ سکتے کہ اردو ادب فارسی کی کورانہ تقلید ہے۔

جو لوگ اردو شاعری پر نقالی کا الزام لگاتے ہیں۔ وہ شاید یہ بھول جاتے ہیں کہ اردو ایرانی اور ہندوستانی تہذیب کے میل جول کا نتیجہ ہے اور اس لیے فطرت اور انصاف دونوں کا تقاضہ ہے کہ اس میں دونوں کا اثر پایا جائے۔ ہندو تہذیب کا کوئی پہلو ایسا نہیں ہے جس کے اثرات اردو شاعری میں نہ ملتے ہوں۔ ہندو مذہب و معاشرت، آداب و رسوم، زبان و خیالات وغیرہ بھی اردو۔۔ شاعری کے دامن میں موجود ہیں۔ مندرجہ ذیل اشعار کو دیکھئے جس سے ہندو مذہب کا رنگ اردو شاعری میں بھرپور نظر آتا ہے۔ ؎

سانولے پن پر غضب دھج ہے بسنتی شال کی
جی میں ہے کہہ بیٹھئے اب جے کنہیا لال کی (انشا)

سانولے پن پہ قبا ہے جو تری بھاری ہے
لال کہتا ہے جہاں میں کہ یہ گردھاری ہے (امانت)

اردو شاعری اور ہندوستانی تہذیب

عبدالغفار ارشد
متعلم بی ایڈ

اردو ادب پر جہاں بہت سے اعتراضات کئے گئے ہیں وہاں ایک اعتراض یہ بھی کیا جاتا ہے کہ اردو ادب کی کوئی اپنی انفرادیت نہیں ہے اس نے سب کچھ فارسی سے مستعار لیا ہے اردو ادب اور خاص طور پر اردو شاعری میں ہندوستانی عنصر نہیں ملتا اور فکر و فلسفہ میں اس کا عکس نظر نہیں آتا۔ آیئے دیکھیں کہ سیاسی ثقافتی اور ادبی روایات کی روشنی میں یہ اعتراض کس حد تک وزن رکھتا ہے؟

اگر ہم ہندوستان کی تاریخ و تہذیب کا مطالعہ کریں تو ہمیں معلوم ہوگا کہ ہندوستان کسی ایک تہذیب کا مسکن نہیں رہا بلکہ مختلف تہذیب و تمدن اور مختلف مذاہب اور اعتقادات کے ماننے والوں کا حسین سنگم رہا ہے۔ ہمارے ملک کی قدیم ترین تہذیب دراوڑی تھی۔ جب آریہ بہ حیثیت فاتح اس ملک میں داخل ہوئے تو انہوں نے اس قوم کو جنوب کی جانب دھکیل دیا لیکن انہوں نے اپنے طور طریقے، رسم و رواج اور اخلاق اور عمل کا ہندوستان کے تہذیب کے مرقع میں گہرا نقش چھوڑا ہے۔ جذب و تاثیر کے اس پیہم عمل نے ہندوستانی تہذیب کو ایک مخلوط تہذیب بنا دیا ہے۔ اس کے بعد مسلمان فاتح کی حیثیت سے ہندوستان میں داخل ہوئے تو وہ نہ صرف اپنے ساتھ مرتب اور ترقی یافتہ تہذیب ہی لائے تھے بلکہ ان کے جلو میں عربی، فارسی اور ترکی جیسی زبانیں بھی تھیں۔ مسلمانوں کی آمد سے پہلے جو قومیں ہندوستان میں آئیں وہ یا تو ابتدائی تہذیب کی حامل تھیں یا نیم تہذیبی حالت میں تھیں۔ اس لئے ہندوستان کی تہذیب میں ضم ہو کر رہ گئیں لیکن اسلام ایک مکمل اور ترقی یافتہ قوت تھی۔ ان دونوں تہذیبوں کے ملنے سے ایک مشترک تہذیب کی داغ بیل پڑ[ی]

شمالی ہندوستان میں اس وقت پراکرت کا دور دورہ تھا جو سنک[رت] کی بیٹی تھی جب فاتحین نے ہندوستان کو اپنا مسکن بنا لیا تو سب سے پہلی اور بنیادی ضرورت تھی کہ وہ اپنی "بے زبانی" کو ختم کریں اور ایک دوسرے کے الفاظ سیکھیں چونکہ فارسی اور سنس[کرت] کا قریبی رشتہ ہے۔ اس لئے ان زبانوں میں اجنبیت زیادہ محسوس نہیں ہوئی اس کے علاوہ صوفیائے کرام نے بھی ہندو اور مسلمانوں دونوں کو انسانی بنیادوں پر قریب لانے میں گراں قدر خدمات انج[ام] دیں۔

مسلم تہذیب کے اثر سے یہاں کے تمام فنون، آرٹ اور ادب میں تبدیلی پیدا ہوئی۔ دہلی کے قریب و جوار میں بولی جانے والی زبا[ن] کھڑی بولی کا منجھا ہوا روپ، انہیں کے سہارے منظر عام پر آیا اور وہی بعد میں اردو کا ماخذ ثابت ہوئی اور اس کے بعد یہی زبا[ن] دکن پہنچی جہاں اردو زبان پروان چڑھی اور دکن اردو کا ابتدائی گہوارہ ثابت ہوا۔

دکن میں سب سے پہلا صاحب دیوان شاعر سلطان مح[مد] قلی قطب شاہ ہے جس کے کلام میں فارسی الفاظ کی کثرت کے بجائے ہندی کے شیریں الفاظ کی بہتات ہے۔ اس کے شعر [و] ادب کی فضا ہندوستانی ہے ہندی استعارے، ترکیبیں، تشبیہ[یں] ہندو رسم و رواج اور ان کی مخصوص روایت کا ذکر اس شاعری میں ملتا ہے محمد قلی قطب شاہ نے اردو کو ادبی رنگ عطا کیا اور

کا تصور جرمنی فلاسفر نطشے سے مستعار ہے۔ ان لوگوں کی یہ رائے غلط اور بے بنیاد ہے۔ اقبال نے خود ہی اس بات کی تردید کردی تھی۔ تصوف کا "انسان کامل" ان کے پیش نظر رہا ہے یعنی اقبال نے اس سلسلہ میں محی الدین ابن عربی وغیرہ کیطرف رجوع کیا ہے۔ اور ان سے یہ خیال لیا ہے۔

اس سلسلہ میں دوسری یہ بات بھی ملحوظ خاطر ہے کہ نطشے کے "فوق البشر" اور اقبال کے "انسانِ کامل" میں بنیادی فرق بھی ہے فوق البشر کے لیے مصارف زندگی میں صرف قوت درکار ہے اور نیکی کی چنداں ضرورت نہیں (۲) فوق البشر کے نیئں اخلاقی خوبیاں کمزوری کا باعث ہوا کرتی ہیں۔ (۳) خیر و شر اضافی چیزیں ہیں (۴) فوق البشر غلبہ و اقتدار کو قسمت انسانی کا فیصل سمجھتا ہے۔ اور خدا کو (نعوذ باللہ) مردہ تاکہ فوق البشر کو غلبہ حاصل ہو۔

برخلاف اس کے اقبال کا "انسان کامل" اخلاق فاضلہ کا نمونہ بھی ہے اور نیکی کا مجسمہ بھی اخلاقی خوبیاں انسان میں سبب توانائی ہوتی ہیں نہ کہ سبب کمزوری کے۔ اور یہ اخلاق فاضلہ نبی کی ذات میں بہ تمام و کمال پائے جاتے ہیں۔ آپ کے علاوہ دیگر انبیائیں کہیں نرمی کی افراط ہے تو کہیں گرمی کی تفریط اور انسان کو اس دنیا میں دونوں قوتوں کی معتدل حالت میں ضرورت ہے اور یہ دونوں قوتیں (نرمی و گرمی) معتدل حالت میں صرف پیغمبر کی ذات میں پائی جاتی ہیں۔

الغرض ایک ایسی زندگی جو انسانی گروہ کی ہر حالت کے لئے آئیڈیل ہو وہ صرف محمد کی ذات اور سوانح ہے جو اپنے اندر تاریخیت بھی رکھتی ہے اور تمامیت بھی، کمالیت، بھی رکھتی ہے اور جامعیت بھی۔ نمونہ کے لیے چند مثالیں ملاحظہ ہوں:

انسانی گروہ میں تاجر شخص کے لیے مکہ کے تاجر اور بحرین کے خزینہ دار کی زندگی تقلید کے لیے کافی ہے۔ غریب کے لئے شعب ابی طالب کے قیدی اور مدینہ کے مہمان کی مثال نمونہ ہے۔ بادشاہ کے لئے سلطان عرب کا حال نمونہ ہے محکوم کے لئے قریش کے محکوم کی کیفیت کافی ہے۔ فاتح کے لئے بدر و حنین کے سپہ سالار کی کارکردگی مشعل راہ ہے۔ شکست خوردہ کے لئے احد کی لڑائی عبرت انگیز ہے معلم کے لیے صفہ کے معلم کا حال کافی ہے۔ شاگرد کے لیے جبرئیل کے سامنے بیٹھنے والے کی زندگی قابل عمل ہے کاروبار اور دنیاوی جدوجہد کا نظم و نسق کرنے والے کے لیے بنی نضیر، خیبر، فدک کی زمینوں کے مالک کا کاروبار اور نظم و نسق نمونہ ہے۔ یتیم ہو تو عبد اللہ و آمنہ کے جگر گوشہ کو نہ بھولے بچہ ہو تو حلیمہ کے لاڈلے بچے کو دیکھے جوان ہو تو مکہ کے چرواہے کی سیرت کو پڑھے۔ قاضی اور جج ہو تو کعبہ میں نور آفتاب سے قبل داخل ہونے والے کو دیکھے جو حجر اسود کو کعبہ میں نصب کر رہا ہے۔ شوہر کے لئے خدیجہؓ و عائشہؓ کے شوہر کی زندگی کافی ہے صاحب اولاد کے لئے فاطمہ کے باپ اور حسن حسین کے نانا کا حال نمونہ ہے غرض انسان کے لئے۔ اسکی ہر حالت کے لئے۔ اس کی زندگی کے لئے نمونہ ہے بسیرت کی درستی و اصلاح کے لئے سامان، اس کے ظلمت خانہ کے لئے ہدایت کی شمع اور رہنمائی محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی جامع زندگی میں مل سکتی ہے۔

اقبال جس قانون حیات اور آئین زندگی کو کامل سوسائٹی اور انسان کامل کے روپ میں پیش کرتا ہے وہ بقول اقبال کے مرشد کامل۔ رومی جن کو وہ غائبانہ اپنا استاد بھی مانتا ہے یہ ہے۔ ع

زندگی جہد ست استحقاق نیست

اور اسلام سرتاپا جہد ہے۔ اس کے اثبات میں محمدؐ کی زندگی ہمارے سامنے ہے۔ خلفاء راشدین اور دیگر صحابہ کی زندگی اس جدوجہد کی کھلی کتاب اور اس کا زندہ ثبوت ہے اس لئے علامہ اقبال نے اپنی قوم کے لیے ایسی ہی سوسائٹی کو پسند کیا ہے جس کے افراد میں یہ خوبی ہو:

در کفے جام شریعت در کفے سندان عشق

یہ سب جو اسلام کی اساس ہیں مگر انھیں سمجھنے اور پھیلنے کا موقع نہیں ملا۔
اقبال اس حقیقت کو اہل عالم تک پہنچانے سے پہلے بارگاہِ
ایزدی میں دست بدعا ہو کر اس سوسائٹی کے رہبر و قائد کی تمثیل
کا طالب ہوا اور اپنے اطراف و اکناف عالم کا گوشہ گوشہ چھان
مارا لیکن اس کی تمنا و آرزو شرمندۂ تعبیر نہ ہوئی۔ یہاں تک کہ
وہ تاریخ کے دور افتادہ دھندلکوں تک پہنچ گیا۔ بالآخر مجبور و
لاچار نا امیدی و پریشانی کی حالت میں لوٹنے ہی والا تھا کہ دفعتاً
الہام ربانی ہوا کہ جس مقصد کی تمہیں تلاش ہے وہ تمہارے ہی
دل میں جلوہ آرا ہے۔ اقبال نے اس خیال کو اس طرح بیان کیا ہے:

جنھیں میں ڈھونڈتا تھا آسمانوں میں زمینوں میں
وہ نکلے میرے ظلمت خانۂ دل کے مکینوں میں
سراپا حسن بن جاتا ہے جس کے حسن کا عاشق
بھلا اے دل کوئی ایسا حسیں بھی ہے حسینوں میں

اقبال جمال نبوت کے اس پرتو کے بعد جب بزم عالم میں
واپس آیا تو اسے شدت سے احساس ہوا کہ اس کی معرفت جس
مقصود کی تلاش میں ہے وہ ذات پیغمبر کی صورت میں اس کی متجسس
روح کو خود دعوت نظارہ دے رہی ہے۔ شاعر کے لئے سیرت رسول
میں عظمت انسانی کا احساس کوئی نیا احساس نہیں ہے ہاں اتنی
بات ضرور ہے کہ اس کے لئے یہ احساس جدید بھی ہے اور عظیم الشان
بھی جو فلسفۂ جدید اور قرآن حکیم کی روشنی میں انسانیت کاملہ کے
عرفان کے بعد ذات پیغمبر میں اس کی مکمل تمثیل و تشکیل سے حاصل
ہوا۔ اقبال کی نظر میں نبی کی ذات محض ایک پیکر لطیف ہی نہیں
تھی بلکہ خود انسانیت بھرپور روپ میں ابھر کر آپ کی ذات میں
جلوہ آرا ہو گئی تھی۔ آپ دوسرے شارعان ادیان کی طرح
محض پیغامبر ہی نہیں تھے اور صرف تلقین کے لئے ہی مبعوث
نہ ہوئے تھے۔ اور نہ ہی دوسرے فاتحین کی طرح دنیا کو مغلوب
اور تسخیر کرنے کے لئے بھیجے گئے تھے۔ بلکہ آپ کو خدا نے زمین پر
انسانیت کا اعلیٰ اور احسن نمونہ بنا کر بھیجا تھا۔ تاکہ آپ انسان
کو اس کی امکانی بلندیوں کا راستہ دکھلا دیں۔ آپ نے انسانی
معاشرہ میں عدل و انصاف، مساوات و برابری۔ الفت و
محبت صبر و شکر کے نئے نئے معیار قائم کئے۔ اور شجاعت و
بہادری کے بے مثال نمونے بھی چھوڑے عقل انسانی آج بھی
پر حیرت زدہ اور انگشت بدنداں ہے۔ اقبال نے نبی کی
ذات میں انسانیت کاملہ کے پرتو کو اس طرح بیان کیا ہے:

لیکن وہ بلال، وہ حبشی نژادہ حقیر
فطرت تھی جس کی نور نبوت سے مستنیر
جس کا امیں ازل سے ہوا سینۂ بلال
محکوم اس صدا کے ہیں شاہنشہ و فقیر
اقبال کس کے عشق کا یہ فیض عام ہے
رومی فنا ہوا حبشی کو دوام ہے

اقبالیات سے ذوق رکھنے والے صاحبان بخوبی واقف
ہیں کہ کلام اقبال میں عشق ایک خاص مقام رکھتا ہے اور ا
میں عشق محمدی کا مقام ممتاز بھی ہے اور اہم بھی۔ اقبال کی
رسائی خودی یا ایمان تک پہنچنے کا جو راستہ اختیار کیا ہے وہ
بخود اپنے منشاء کی تکمیل کے لیے نبی کی ذات تک پہنچ گیا۔ ۳۱
کا شاعری پر اس قدر اثر ہوا کہ وہ ان کی شخصیت اور اپنی تج
دونوں میں عشق محمدی کا داستان گو بن گیا۔ پھر ترفیع احسا
بعد انسانیت کاملہ کا وہ زندہ تصور پیش کیا جس کو مرد مومن کہتے
ہیں۔ مومن اس سرزمین پر اگر ایک طرف سنت رسول کا
وارث ہے تو دوسری طرف سیرت رسول کا اعلیٰ نمونہ بھی ہے
مومن ہی اس مشن کی تکمیل بھی کرتا ہے جس کی بنیاد قدرت
نے چودہ سو برس پہلے رسول اللہؐ کے ہاتھوں رکھوائی تھی۔
اقبال کے الفاظ میں مومن کی حقیقت ملاحظہ ہو:

بچتے نہیں کنجشک و حمام اس کی نظر میں
جبرئیل و سرافیل کا صیاد ہے مومن
ہو حلقۂ یاراں تو ہے ریشم کی طرح نرم
رزم حق و باطل ہو تو فولاد ہے مومن

الغرض اقبال اس مرد مومن کا شدت سے انتظار کرتے
ہیں ان کی آخری تصانیف میں بھی اس کا جابجا ذکر ملتا ہے۔
بعض ناقدین نے اقبال کے "انسان کامل" اور نطشے کے
"فوق البشر" کو خلط ملط کر دیا ہے یعنی وہ دونوں کو ایک ہی
قرار دے رہے ہیں اور کہتے ہیں کہ اقبال کے "انسان کامل"

محمد اخلاق قاسمی
متعلم بی ایڈ

اقبالؔ اور انسانِ کامل

اقبال قدرت سے ایک دانائے راز، مفکر اور عارف کا مقدر لے کر آئے تھے۔ وہ گوشہ نشین بھی تھے اور جہاں گرد بھی، فلسفی بھی تھے اور شاعر بھی۔ ان کی نگاہ فلسفی کی تھی اور زبان شاعر کی۔ وہ دین اور دنیا دونوں کو سنبھالتے ہیں وہ ماضی سے آگاہ بھی ہیں اور مستقبل سے باخبر بھی۔ ان کی شخصیت پہلودار اور رنگین ہے لیکن سادہ اور یک رنگ نہیں۔ وہ مذہبی فضا میں سانس لیتے ہیں لیکن پروان درویشی کے سایہ میں چڑھتے ہیں۔ انھیں ان کا مطالعہ اور ذہن رسا تصور جانان کے بجائے تقدیر امم پر غور و فکر کی طرف لے جاتا ہے۔ وہ انسان دوست بھی تھے اور انسانیت نواز بھی۔ اسی لئے ان کی شاعری انسانیت کی فلاح اور ہدایت کا فرض اپنے ذمہ لیتی ہے۔

شعرائے مشرق میں اقبال ہی وہ پہلا شاعر ہے جس نے انسانی عظمت کا اعتراف کر کے اسے کائنات کا مظہر بھی قرار دیا اور مرکز بھی ملاحظہ ہو:

نہ تو زمیں کے لئے ہے نہ آسماں کے لئے
جہاں ہے تیرے لئے تو نہیں جہاں کے لیے

دراصل اقبال کے اس خیال کی بنیاد وہی نظریہ ہے جو آج سے چودہ سو برس پہلے نبی امی نے صحرائے عرب کے جنگ جو اور غارتگر بدوؤں کے سامنے پیش کر کے ان میں حرارت و حرکت پیدا کر دی تھی اور انجام کار وہ عرب و عجم کے سردار بن گئے تھے۔

اقبال جو قوم کی سربلندی و رفعت کا حسین خواب دیکھتے رہے، داعی اجل کو لبیک کہنے سے قبل، قوم کے لئے ایک ٹھوس اور ناقابل تردید فلسفۂ حیات اور لائحہ عمل چھوڑ گئے ہیں۔ ان کی نگاہ دیگر رہنمایان قوم کی طرح، قوم کے روزمرہ کے کاموں پر نہ تھی، بلکہ ان امور پر تھی جو قوموں کے عروج و صعود تعمیر و ترقی اور سربلندی کے سبب ہوتے ہیں۔ یہ عظیم مشرقی شاعر اپنی قوم کے لئے ایک کامل سوسائٹی کا خواب دیکھتا ہے جس کی رہنمائی و قیادت ایک انسان کامل کریگا۔ اس انسان میں خدائی صفات ہونگی وہ محبت و اخوت کا اعلیٰ نمونہ ہوگا وہ عدل و انصاف و مساوات و برابری کا علمبردار ہو کر مادیت اور عقلیت سے پیدا شدہ خرابیوں کو دور کرنے کی سعی کریگا۔

اقبال نے اپنی زندہ اور کامل سوسائٹی کی بنیاد، اسلام کے اصولوں پر رکھی ہے۔ اس لئے کہ دنیا میں وسیع ترین برادری اور قوم کا جو تصور اسلام نے پیش کیا ہے وہ کسی اور نظام میں نہیں ملتا۔

اسلام کی حدود بہت وسیع ہیں۔ اسلام انما المومنون اخوۃ (مسلم آپس میں بھائی بھائی ہیں) کی تبلیغ بھی کرتا ہے اور اس پر عمل کرنے کی تلقین بھی۔ اسلام کا یہ تصور تمام قیود اور حدبندیوں سے آزاد ہے۔ اسلام کا یہ تصور سب والوں کو ایک ہی تسبیح میں پرونے کا قائل ہے، اسلام کے پیروکار خواہ وہ افریقہ کے کالی حبشی ہوں یا صحرائے عرب کے شجاع و بہادر۔ گنگا کی وادیوں کے آریہ ہوں یا چین کے باشندے سب برابر ہیں ان میں کوئی علاقائی قید تفریق اور رخنہ نہیں ڈال سکتی۔ اور نہ ہی نسلی و لسانی امتیاز ان میں جدائی ڈال سکتا ہے۔ انھیں خیالات کو اقبال نے "رموزِ بے خودی" میں اس طرح ادا کیا ہے:

جوہر ما با مقامے بستہ نیست   بادہ تندش بجامے بستہ نیست
ہندی و چینی سفال جام ماست   رومی و شامی گِل اندام ماست

اقبال اسی مثالی سوسائٹی کو اپنی قوم کے لئے پسند کرتا ہے اس کی نگاہ مذہب اسلام کے ان ممکن العمل اور ترقی پذیر عناصر

Shaikh ul Jamia

PROFESSOR M. MUJEEB

امیرِ جامعہ جناب جسٹس ایم ہدایت اللہ کا پیغام

اداریہ

تہذیب، جامعہ ملیہ اسلامیہ کے اعلیٰ تعلیمی اداروں کے طلباء کا رسالہ ہے۔ اس سے پہلے اس کے دو شمارے شائع ہو چکے ہیں۔ ۱۹۷۰-۱۹۷۱ کا تعلیمی سال کچھ اس طرح شروع ہوا کہ ع اڑنے سے پیشتر ہی مرا رنگ زرد تھا۔ ہڑتال اور ادارہ بند، نہ نغمۂ شادی نہ نوحۂ غم۔ مگر ہنگامہ بہرحال تھا۔ کیسا تھا، یہ ہنگامہ اور کیوں تھا؟ اس تفصیل میں جانے کی اس وقت ضرورت نہیں۔

مضامین اس شمارے کے لیے کس کس طرح جمع کیے گئے۔ اس کا ذکر بھی مناسب نہیں ع

سفینہ جب کہ کنارے پہ آلگا غالبؔ،
خدا سے کیا ستم و جورِ ناخدا کہیے۔

ساتھیوں میں سے اکثر نے قلم برداشتہ لکھنے کا اعجاز دکھایا۔ افسوس ہے کہ بعض شاہکار ایڈیٹوریل بورڈ کے اراکین کے کافر دلوں کو تسخیر نہ کر سکے اور انھیں اس شمارے میں جگہ نہ دی جا سکی۔ ایسے شاہکاروں کے قلم کاروں سے معذرت خواہی بہرحال کی جاتی ہے۔

جن ساتھیوں کے مضامین شامل ہیں ان کے تعاون کا شکریہ ادا کرنا بھی ضروری ہے۔ دیگر رفقائے کار کے تعاون اور اساتذہ صاحبان کی رہنمائی کا شکریہ بھی ادا کیا جاتا ہے۔ دو ایک ساتھیوں کی ایک سے زیادہ تخلیقات شامل کی گئی ہیں کیونکہ اصناف کے اعتبار سے وہ مختلف النوع تھیں۔ اور اپنی صنف کے اعتبار سے جو چیزیں موصول ہوئیں ان میں وہ ممتاز ٹھہریں۔ امید ہے کہ ساتھی اس شمارے کو دلچسپ اور اپنی امیدوں کے مطابق پائیں گے۔

فہرستِ مضامین

جامعہ کے اعلیٰ تعلیمی اداروں کے طلبا کا رسالہ

تیسرا شمارہ ——— سنہ ۱۹۷۲-۷۳ء

جامعہ ملیہ اسلامیہ، جامعہ نگر، نئی دہلی ۲۵

(جمال پرنٹنگ پریس دہلی)

'त ह ज़ी ब'

(जामिआ की उच्च शिक्षा सस्थाओ के विद्यार्थियो की पत्रिका)

द्वितीत अक — १९७०—७१

संरक्षक

प्रो० मुहम्मद मुजीब (शेख-उल-जामिआ)

सम्पादक मण्डल

(१) अब्दुल वाहिद अनसारी — (सिविल इन्जीनियरिंग तृतीय वर्ष)

(२) मोहम्मद अकरम फ़रशोरी — (बी० ए० ऑनर्स तृतीय वर्ष)

(३) राजेन्द्र प्रसाद राही —— (बी० ए० ऑनर्स सोशल वर्क तृतीय वर्ष)

(४) विजय कुमार आज़ाद — (बी० एड०)

परामर्शदाता

श्री अब्दुल्लाह वली बख्श क़ादरी — (लैक्चरार-टीचर्स कॉलेज)

जामिया मिल्लिया इसलामिया

जामिया नगर, नई दिल्ली-२५

विषय-सूची

इस पत्रिका का मुख पेज हमारे प्राध्यापक श्री रामचन्द्रन जी ने बनाया है, हम उनके आभारी हैं ।

सम्पादक

माँ सरस्वती के चरण कमलो मे यह तहज़ीब का दूसरा पुष्प समर्पित करता हूं। पचास वर्ष के इस लहलहाते बृक्ष पर यू तो अब तक न मालूम कितने पुष्प इसकी भिन्न-२ शाखाओ पर खिले है परन्तु इस पचासवें वर्ष के पुष्प का अपना अलग ही स्थान है।

जामिया मिल्लिया इस्लामिया की स्थापना अब से ठीक ५० वर्ष पूर्व २९ अक्टूबर १९२० को हुई थी। यह कोई नवोदित सस्था नही थी बल्कि अलीगढ मुस्लिम विश्व विद्यालय के प्रागण में उसी के एक रूप के आकार मे इसे प्रारम्भ किया गया। मौलाना मोहम्मद अली व हकीम अजमल खाँ जैसे महान नेता थे इस पौधे के माली, जिन्होने अपना खून पसीना एक करके इस पौधे को बडा किया और इन सब को सहयोग मिला राष्ट्रपिता महात्मा गान्धी का। जमाने की गर्म हवाओ ने इस पौधे को अनेकानेक परेशानियाँ पहुचाई लेकिन सच्चे काम की सच्ची लगन ने इस पौधे को बचा लिया। १९२५ मे यह पौधा अलीगढ से उठाकर देहली लाया गया। यहाँ आकर इसकी हालत और अधिक बिगड़ने लगी लेकिन इसी समय तीन नौजवान विद्यार्थियो ने आकर इस पौधे को सम्भाला। ये तीनों ही जर्मनी से शिक्षा प्राप्त करके ज्ञान, लगन और सच्ची भावना लेकर तन, मन, धन से जुट गये इसकी सेवा करने। ये थे डा० जाकिर साहब, और उनके दो साथी डा० आबिद हुसैन व प्रो० मुजीब। यू तो ज़ाकिर साहब अलीगढ़ छोडकर जामिया बनाने वाले विद्यार्थियो मे अग्रणी थे लेकिन अब वे ही उसके खेवन हार थे। उस समय से आज तक जामिया मे जो कुछ भी तरक्की हुई है इस सब का श्रेय इन्ही तीन व्यक्तियों को जाता है।

आज यह अपने पचास वर्ष पूरे कर चुका है तथा अपनी पचासवी वर्ष गाँठ के उपलक्ष में खूब लहलहा रहा है। इस समय यह भारत की मान्यता प्राप्त संस्थाओं में अपना विशिष्ट ही स्थान

ग्रहण किये हुये है ।

अगर पृथ्वी पर कोई स्थान देखना हो कि "हम एक है" कहा दिखाई देगा ? तो वह स्थान है जामिया । यहाँ विद्यार्थियो और अध्यापको का सम्बन्ध साधारण से कुछ परे ही है । सभी की सरस वाणी व उत्तम आचार विचार जामिया के वातावरण को मोहक बनाये हुये है । मैं अपने साथियो से तथा अन्य विद्यार्थियो से कहना चाहूंगा कि वे इन महान व्यक्तियो के व्यक्तित्व से शिक्षा ले । मैं आप सभी से आशा करता हू कि आप इस पावन भूमि की मान, मर्यादा एवं प्रतिष्ठा को कभी आंच न आने देंगे और यथा सामर्थ्य सहयोग देकर अपने को कृतार्थ समझेगे ।

विजय कुमार 'आजाद'

जामिया मिल्लिया इसलामिया

—बाबू खां

देहली की पुन्य भूमि में गौरव गरिमा की यह मूर्ति।
गौरवमय भविष्य करने को यह करता शिक्षा की पूर्ति ॥

जामिया मिल्लिया है इस महान योगी का नाम।
उच्च शिक्षा का प्रचार लक्ष है इस साधक का आठों याम ॥

भारत के विख्यात क्षेत्र में इसका है स्थान महान।
भव्य भवन कला ने इसकी सुन्दरता कर दी है स्वर्ग समान ॥

जगह जगह से आये छात्र हैं विद्यालय के प्रांगण में।
सर्व श्रेष्ठ गुरुओ की छाया मिलती है इसके आंगन में ॥

अनुशासन तो प्राण रहा है इस जामिया मिल्लिया का।
परीक्षाफल आदर्श रहा है सदैव इस विश्व-विद्यालय का ॥

आओ मिलकर विनय करें सब ईश्वर से इसकी गति की।
ध्वजा पाताका ऊंची रक्खें मिलकर हम सब इसके यश की ॥

— — ——

बेसिक शिक्षा का मनोवैज्ञानिक आधार

—सुदर्शन कौर

किसी भी शिक्षा प्रणाली को सफल बनाने के लिए उनका निर्माण मनोवैज्ञानिक आधार पर करना पड़ता है। आज कल की शिक्षा मे अनुशासन की समस्या दिन प्रतिदिन बढ़ती जा रही है शिक्षा की ऐसी संस्थाओं में कई बार बाहरी दबाव और डर के अनुभव पैदा करके शमशान भूमि की भाँति शांति पैदा करली जाती है परन्तु ऐसी शान्ति न तो बहुत देर तक रह सकती है और न ही इससे किसी तरह के विकास का लाभ हो सकता है।

देखने में आया है कि बेसिक स्कूलो में सामान और भवन साधारण होने से अनुशासन अच्छा होता है। बेसिक प्रणाली का सबसे बडा गुण यह है कि यह मनोविज्ञान के सिद्धान्तो पर आधारित है। सबसे पहले इस शिक्षा में मनुष्य के मन की मूल प्रवृतियो को आधार माना है' बालक का यवहार इन प्रवृतियों पर ही निर्भर होता है। इन प्रवृतियो का दमन करने से मानसिक, शारीरिक कठिनाईयां उत्पन्न हो जाती है। बेसिक स्कूलो में बालक की रचनात्मक प्रवृति को विशेष प्रोत्साहन उत्पन्न हो जाता हैं। मिट्टी के खिलौने बना कर सूत का कपडा तैयार करके फल फूल उगाकर बच्चे बहुत खुश होते हैं।

इसी प्रकार जिज्ञासा प्रवृति भी बाल्यावस्था में उत्तेजित होती है। अपने आस पास के वातावरण की जानकारी प्राप्त करने के लिए बालक कई एक प्रश्न पूछते हैं जिससे शिक्षक तथा माता पिता झुंझला जाते है। बेसिक शिक्षा मे बालक को अपने वास्तविक जीवन तथा प्रकृति को समझने का पूरा अवसर मिल जाता है।

ऐसी अवस्था मे सग्रह की प्रवृित भी बलवान होती है। बेसिक शिक्षा मे इस प्रवृित को सन्तुष्ट करने के उपाय किए जाते हैं, जिससे एक तो हाथ से उत्पादित वस्तुओं को सावधानी से एकत्रित करने का उत्साह पैदा होता है व दूसरी अनुचित प्रवृतियो से जैसे चोरी करना इत्यादि नष्ट हो जाते हैं।

बेसिक शिक्षा मे बालकों को परस्पर सहयोग से कार्य करना होता है। इस प्रकार उनकी बहुत सी सामाजिक प्रवृत्तियां जैसे सामूहिकता, आत्म गौरव आदि अपने आप सन्तुष्ट हो जाती हैं। और इनके शोधन द्वारा बालको का भली भांति विकास होता है। प्रतियोगिता के स्थान पर बालक क्रियात्मक कार्यों में एक दूसरे से सहायता लेते हैं' इस प्रकार उनमे सद्भावना, स्नेह,

सहनशीलता आदि गुणो के साथ-२ आज्ञाकारिता आदि गुणो का विकास होता है।

प्रायः विद्यालयो मे ज्ञान प्राप्ति पर बल दिया जाता है। शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक कारणों से अध्ययन में पिछडे हुए बालक जीवन भर के लिए आत्म हीनता का भाव उत्पन्न कर लेते हैं परन्तु बेसिक शिक्षा मे ऐसा नही होता ।

मस्तिष्क में विभिन्न मानसिक शक्तियाँ होती है जिनको व्यक्तित्व से विभिन्न करके सुधारने तथा विकसित करने में प्रयत्न किए जाते है। इनकी शिक्षा तथा वृद्धि के लिए अलग अलग विषय पढाये जाते है जिससे अलग अलग विषय शिक्षा के केन्द्र बन गये और बच्चो की रूचियो तथा आवश्यकताओ की ओर ध्यान न दिया गया परन्तु मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तो के अनुसार मस्तिष्क मे भिन्न भिन्न विचारो के लिए भिन्न-२ स्थान नही होता, वह तो पूर्वार्जित ज्ञान तथा समस्त व्यक्तित्व के साथ संगठित होता है। यदि सगठन न हो तो मस्तिष्क उस विचार को स्वीकार नही करता। यह भानमीत का पिटारा नही जिसमें भिन्न-२ विचार अलग-२ रूप मे पडे हो, परन्तु यह एक प्रकार का सगठन है जहां कोई भी ऐसा विचार किसी कोने में पडा नही रह सकता जिसका व्यक्तित्व तथा जीवन से कोई सम्बन्ध नही होता। बेसिक शिक्षा मे ज्ञान के साथ साथ बच्चो के सर्वांगीण विकास की ओर भी ध्यान दिया गया है। प्रत्येक विषय वास्तविक जीवन से सम्बन्धित होते हैं। बेसिक स्कूलो में पढ़ाये जाने वाले सभी विषयों का क्रियात्मक जीवन से सीधा सम्बन्ध होता है। सार्थक बातो मे बच्चे रूचि लेते हैं उनका ध्यान उसकी ओर खिच जाता है। वास्तव मे बेसिक शिक्षा मनोवैज्ञानिक आधारों पर स्थित है जो बालक के मस्तिष्क में समुचित गुणो का विकास कर उसे एक आदर्श व्यक्तित्व प्रदान करने के लिए उत्तरदायी है ।

"मैं देवता नहीं हूं"

—शीला रानी

सूर्य डूब चुका था। जोगी ने भूमि पर मृगछाला बिछाई और दीप जलाकर बैठ गया। किसान घर लौट रहे थे। चरवाहे भी गाते बजाते चले आ रहे थे। शाम के अन्धेरे में दूर कहीं जगंल में जलते हुए दीपक को देखकर वह ठहर गये। .... कौन है ?

"..... होगा,- 'कोई नगर वासी।"

लोग अपने अपने घर वापिस लौट गये। जोगी रात भर मस्ती मे बीन बजाता रहा। लोग घरों में लेटे लेटे सुन रहे थे। बडी सुरीली और मधुर आवाज थी। रात भर कोई भी न सो सका। प्रातः काल किसान खेत पर जाने की बजाय जगल की ओर मुडे, चरवाहे भी इसी ओर गये। गाँव का गाँव जोगी के छोटे मे खेमे की ओर मुड गया।

उसी दिन गाँव भर में शोर मच गया कोई बहुत पहुंचा हुआ साधु आया है। प्रसिद्ध जोगी है, बीन बडी सुन्दर बजाता है। ज्योतिषी भी है। सुनते हैं सप्ताह भर के लिये आया है फिर हिमालय की तराई में वापिस लौट जायेगा।

व्यक्ति प्रसन्न होकर एकत्र होने लगे। जमीदार गोपालसिंह का पुत्र बीमार हुआ। बचने की कोई आशा न रही, जोगी ने जडी दी, तुरन्त ठीक हो गया।

बूढी ताप्ती की पुत्री पागल हो गई थी, जोगी ने उसे मन्तर और झाडफूंक से ठीक कर दिया।

राधेनाथ की पत्नी के गहने भी जोगी ने तलाश कर दिये।

रात को गाँव वाले जोगी के पास जाते वह उन्हें आश्चर्यजनक बाते सुनाता। घाट घाट की बातें शहर की वारदाते, जीवन भर के अनुभव, सभी कुछ बताता। लोग सारा दिन रात्रि की प्रतीक्षा में कार्य मे लगे रहते। स्त्रियां भी सारा दिन काम करती और शाम होते ही निपट जाती। घरो में ताले रहते और सब जोगी के खेमे के सामने रहते।

जोगी का खेमा मकान में बदल गया खेत भी मिल गये। दो बैल भी आ गये। गाँव का सारा कार्य उसके सिर पर आ पडा। शादी, झगडे सभी कुछ उसे निपटाने पड़ते इस प्रकार सारा

गाँव प्रसन्न था ।

"इस बार सितारे बताते हैं कि फसल अच्छी रहेगी", वह कहते, "और गाँव गल्ले से भर जाएगा" ।

सितारे जो कहते वह उन्हें बता देता । उसका ज्ञान सच्चा था । लोगों का उस पर भरोसा था । यह गाव दूसरे गाँवों की अपेक्षा अधिक समृद्ध हो गया । शान्ति और सन्तोष छा गया । दूर दूर से व्यक्ति जोगी के दर्शनों के लिए आने लगे । "बाबा दुआ करो"— हर रोज यही आवाज थी । भगवान भी उसकी सब प्रार्थनायें सुन लेता । वह दिन भर प्रार्थना करता' दिन भर चिन्तन करता रहता । न अपने आराम का ख्याल न अपने दु:ख-सुख का । जिस हालत में गाँव में आया था ' उसी हालत मे पडा रहता वही जोगिया वस्त्र, वही मृगछाला, वही मिट्टी का दीया ।

एक दिन जमीदार ने गाँव मे सब को एकत्र किया और कहा, "जोगी को महल मिलना चाहिए । सुन्दर वस्त्र दिये जाने चाहिए, वह हमारे गाँव की शोभा है" । और फिर जोगी महल मे आ गया । उसने मना किया, जिद्द की, जंगल का हिरन शहर मे खुश नही रह सकता, मगर लोगो ने उसे जोगी की विनम्रता समझी । जोगी को सुन्दर वस्त्र दिये गये । मृगछाला की जगह चाँदी का आसन मिला' गले मे गेंदे के फूलों का हार डाला गया । अब वह एक साधारण जोगी नही अपितु अब गुरूदेव बन गया । लोग सुबहो शाम नियमित रूप मे दर्शनो के लिये आने लगे ।

जोगी बैठा रहता, परन्तु अन्दर ही अन्दर वह दुखी था । व्यक्ति समझते थे कि वह बहुत प्रसन्न है । वह अपने ऊपर चढाये हुए रंग को दूर करना चाहता था । वह उस शान्ति को ढूढना चाहता था जो उन चिथड़ो मे थी, रूखे सूखे भोजन मे थी । छत्तीस प्रकार के भोजन का बड़ा सा थाल और सुन्दर सुन्दर वस्त्र जब उसको दिये जाते तो वह परेशान होता था । लोग झुक कर उसके सामने बैठते, हाथ जोडने के बजाय पैरो पर सिर रखते तो वह सादा जीवन व्यतीत करने वाला जोगी उकता जाता । उसे तो सादा जीवन चाहिए था, वह अकेला पड़ापड़ा घबरा जाता था ।

"मैं साधु हू या राजा ?" वह झू झला कर पूछता । "नही स्वामी' देवता," उत्तर मिलता' और जोगी आश्चर्य में पड़ जाता, फिर धीरे धीरे जोगी भी बदलने लगा ।

वह सोचता कि वह दूसरे समस्त व्यक्तियों में उत्तम है । तभी तो व्यक्ति मेरी पूजा करते हैं, वह पत्थर का तो नही बन सकता, क्योंकि देवता चुप रहते हैं और वह पत्थर के हैं ।

दूसरे दिन व्यक्ति दर्शन को आये तो जोगी को खामोश और आँखे मूंदे हुए विचारो मे डूबा हुआ पाया । एक एक करके वे सब चले गये । सुबह और शाम को भी यही हुआ और फिर रोज यही

होने लगा। व्यक्ति जोगी की ग्राखे देखते, उसकी ग्रावाज सुनने को तरस गये, कुछ प्रसन्न थे कि जोगी ग्रब सचमुच देवता बन गया। कुछ परेशान थे कि जोगी को क्या हो गया है, परन्तु सभी चुप थे, कोई कुछ नही कह सकता था, ग्रौर जोगी के हाथ पैर बेकार होने लगे।

बूढी ताप्ती एक बार फिर ग्राई, उसकी पुत्री दूसरी बार पागल हो रही थी, जोगी ने बन्द ग्राखो से जडी उसे दे दी। दुखी की मारी ताप्ती वापिस चली गई, क्योकि इस बार वह सन्तोष न था जो पहले प्राप्त हुग्रा था। लडकी जडी खाते ही ग्रौर पागल हो गई' उसने कुएं में कूद कर जान देदी। ग्रब लोग ग्राश्चर्य से जोगी को देखते रहे।

जमीदार का पुत्र बीमार हुग्रा, जोगी के हाथ फिर हिले। जड़ी मिल गई पर लड़के की हालत खराब होने लगी ग्रौर वह मर गया। लोग चौक गये, जोगी की हर दवा पलट गई, हर प्रार्थना व्यर्थ रही। परन्तु वह चुप रहा, व्यक्ति उक्ता गये। उसके बारे में कई प्रकार की बातें हुईं लेकिन उस पर कोई प्रभाव न हुग्रा। गाव वालो ने भगवान से प्रार्थना की पर वह चुप रहा, सभी दुःखी घर लौट गये। प्रथम बार देवता ने उन की प्रार्थना ठुकराई थी।

बहुत दिन बीत गये। व्यक्तियो ने उसके पास ग्राना जाना कम कर दिया क्योंकि उसका मन्तर ग्रन्दर ही ग्रन्दर समाप्त हो गया था। ग्रब उस पर कोई वस्तु प्रभाव न डालती थी। व्यक्ति इशारे करते थे, हंसते थे, जोगी की ग्रांखे बन्द थी, वह देख न सकता था। बस मुस्कराता रहता था, कुछ ने उस के मुह पर उसे मुफ्तखोर भी कहा।

जोगी गलती पर गलती कर रहा था, उसकी एक एक वस्तु छिनती जा रही थी, वह चुप चाप उन्हे देख रहा था, भोजन का थाल छोटा होने लगा, वस्त्र दूसरे दिन, चौथे दिन फिर प्रति सप्ताह मिलने लगे। जोगी का हृदय टूट गया, लोग केवल एक समय दर्शन को ग्राने लगे, धीरे धीरे यह भी छूटने लगा।

"इस साल फसल कैसी होगी" ? लोगो ने पूछा। जोगी ने गेहू के दानो को छूकर वापिस कर दिया, चार महीने के ग्रन्दर ग्रन्दर वर्षा खूब हुई ग्रौर फसल नष्ट हो गई। लोग जोगी पर भरोसा रखते हुए घबराने लगे, उसे नाम मात्र का देवता मानने लगे। कोई बीमार होता तो वे जोगी के पास नही जाते। लोग उसे ग्रब बेकार समझते थे, वह केवल ध्यान मे मग्न रहता था।

एक शाम को कुछ व्यक्ति ग्राये, नाच गाना ग्रारम्भ कर दिया। देवता कभी कभी दर्शन देते हैं। सूरदास को कृष्ण ने एक बार दर्शन दिये थे, जोगी के सामने वह चित्र था, लोग हाथ बांधे खड़े होगे, कुछ पैरो पर झुके होगे। उसने धीरे धीरे ग्रांखे खोली, परन्तु जैसे उसे किसी ग्राकाश से पृथ्वी पर डाल दिया हो। जोगी की ग्रांखे खुल गईं, लोग जा चुके थे ग्रौर जोगी के सामने हंसी ग्रौर

नफरत पैदा करने वाली नजरे थी, लोग घरो को वापिस लौट गये। जोगी यथार्थ के ससार मे आ चुका था। उसने घबरा कर फिर आँखे बन्द कर ली।

दो दिन तक जोगी से कुछ न खाया गया। वह चुप चाप आँखे बन्द किये बैठा रहा। अब मुख पर परेशानी थी। तीसरे दिन जोगी महल से गायब था। लोग शाम को थके माँदे खेतों से घर वापिस लौटे तो जोगी के गायब होने की खबर मे उन्हे दु ख हुआ। गलती इनकी थी, कैसा भी था, इनके गाव का देवता था। पर अब देवता रूठ गया था, लाग अफसास कर रहे थे। रात हो गई लोग महल का कोना कोना देख कर वापिस लौट गये। सारा गाँव थक कर सोया हुआ था। अचानक नया जीवन सा मिला, लोग चौंक गये। बहुत दूर से जानी पहचानी वही प्यारी आवाज आ रही थी। लोग जगल की ओर भागे।

चिराग जल रहा था, मृगछाला बिछी थी और उस पर गाव वालो के मन मन्दिर का देवता बैठा हुआ था। बीन की आवाज जंगल में फैल रही थी। जगल गूंज रहा था। लोगों के मन भी गूंजने लगे, जैसे कोई खोया हुआ खज़ाना वापिस मिल गया।

...... 'देवता' देवता' ... लोग पूरी आवाज से चिल्लाये। बीन की आवाज के बीच में कुछ समय बाद जोगी की थरथराती हुई आवाज गूजी '
मैं·········देवता······नही······हू । ········· ·· ·····················मैं ······ ··देवता······
············नही············हू ·· ··········मैं······ ·····

प्रेम

—सुभाष चन्द्र राना

प्रेम अनुभूति का विषय है। प्रेम का पहला लक्षण है, अन्तर में कोमलता और स्निग्धता का उद्रेक होना। आकर्षण के जन्म लेते ही व्यक्ति के मुग्ध प्राणों को मधुरता मिश्रित बर्फ जैसी शीतल जलन की अनुभूति होने लगती है। उस समय कोमलतम, मधुरतम भावनाएं अन्तर्मन के किसी निगूढ कोने से निकल कर चुपके से होंठों पर आ बैठती हैं। मौन भाव से प्रेमास्पद के मधुर इंगितो को अपलक निहारती रहती हैं। परन्तु प्रेम कोमल अनुभूति ही नहीं बल्कि प्रेम में पीड़ा की विरह वेदना की एक तीव्र अनुभूति मिश्रित होती है। पीडा प्रेम का एक शाश्वत अग है।

प्रेम मानवता का दूसरा नाम है। प्रेम आँखों से नही, हृदय से देखता है इसलिए प्रेम के देवता को अन्धा कहा गया है। जिसके हृदय में प्रेम बल्लरी विकसित होती है' उस साधक की प्रेम साधना शिखर पर पहुच जाती है। प्रेम पूर्ण हृदय का पहला रूप है-दीपक की तरह जलने की भावना। विरह रात्रि को प्रकाशित करने तथा प्रिय का सामीप्य पाने के लिए उसका जीवन दीप तिल तिल कर जलता है। परन्तु वह यह चिता कब करता है कि मिलन कब होगा! प्रेम को क्या चिता। इसीलिये तो प्रेम को अन्धा कहा गया है।

प्रेम के दो लक्षण हैं। पहला बाहरी ससार को भूल जाना दूसरा स्वंय अपने आपको भी भूल जाना। प्रेम अनिर्वचनीय है। प्रेम मे सुख और दुख का अनुभव लुप्त हो जाता है। सच्चा प्रेम तो वही है जो सयोग मे भी वियोग की मधुर वेदना का अनुभव करता है। प्रेम को समझने वाले विरले ही होते है। प्रेम में क्या है यह तो केवल प्रेमी हृदय ही जानता है।

प्रेम बलिदान सिखाता है। आत्मविसर्जन की प्रेरणा देता है, आत्म सचय की नही। प्रेम तो बलिदान का ही एक रूप है। प्रेम ससार के कण कण में व्याप्त है। प्रेम से ही सृष्टि का जन्म होता है। प्रेम से ही उसकी व्यवस्था होती है और प्रेम में अन्त में विलीन हो जाती है।

"क्रोध को प्रेम से जीता जा सकता है"	—	बुद्ध।
"प्रेम क्रोध का शत्रु है"	—	महात्मा ज्ञान चद
"प्रेम संसार की ज्योति है"	—	बाईबल

"प्रेम ही संसार की सबसे बड़ी चीज है" — डब्ल्यु मिल

"प्रेम महान वस्तु है। यह कठोर, शुष्क और क्रूर हृदय को भी मोम की तरह मुलायम कर देता है"

जार्ज वाशिंगटन

"प्रेम ही जीवन का सार है"।

प्रेम से कहे गये शब्द अमृत की तरह है

—कार्लाइल
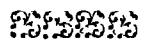
कविता

—विजय कुमार 'आज़ाद'

स्वयं मौत से मैं क्षणिक सास लेकर,
तुम्हे देखने को जिये जा रहा हूं।

ढलने लगे हैं विश्वास के क्षण,
आशा सजीली लजीली बनी है।

उड़ने चला है विहग आज जग से,
अन्तिम मिलन की पिपासा जगी है।

अभिशाप जग के मुझे छल रहे है,
वर्दान मेरे जग ले चुका है।

दुनिया ने अब तक मधुघट पिये हैं,
मुझे आज पीने को विष मिल चुका है।

स्वय आज विष को ही अमृत समझकर,
तुम्हारी कसम मैं पिये जा रहा हू।

स्वय मौत से ... ...

छिपाये रहा मैं हृदय आवरण में,
न मैंने ये आँसू किसी को दिखाये।

देखा तुम्हे दूर सरिता किनारे,
स्वय रोकते - २ छलछलाये।

अवसान है जिन्दगी के क्षणो का,
खुशियाँ मनालो दीपक जला लो।

बिदा हो रहा है प्रवासी तुम्हारा,
अरे प्रेयसी आज मातम मना लो।

सिसकियाँ भरोगी बहुत दूर पर तुम,
चिता से अलग उस नदी के किनारे।

सरिता की लहरें पूछेंगी तुमसे,
क्यों रो रही हो, ये क्या थे तुम्हारे ?

छिपा कर कहोगी सभी मन की बातें,
ये पागल था जिसकी चिता जल रही है।

तुमसे तो अच्छी मुझे मौत ही है,
मिला मौत से जिन्दगी मिल रही है।

जिन्दगी मौत से, मौत से जिन्दगी,
मौत को जिन्दगी मे किये जा रहा हू।

स्वयं मौत को ... ...

क्या आप जानते हैं ?

—योगेश माथुर

१. हमारे शरीर में इतनी चर्बी है कि उससे साबुन की सात टिकिया बन सकती है ।

२. हमारे शरीर में इतना लोहा है कि पौन इच की दो कीलें बन सकती है ।

३. हमारे शरीर मे इतना कार्बन है कि उसकी नौ सौ पैंसिलें बन मकती है ।

४. हमारे शरीर में इतना फास्फोरस है कि उससे दिया सलाई की २२०० डिबियाँ बन सकती हैं ।

५. बिना भोजन के मनुष्य दो महीने तक जीवित रह सकता है ।

६. हालैंड की एक औरत जेरथी ने दो साल के अन्दर २५ शादियाँ की ।

७. सूर्य का भार ५१ अरब और २० करोड मन है ।

८. विश्व मे सबसे छोटा राज्य वेटिकन है जो रोम मे है । इसका क्षेत्रफल १०९ एकड है । जिस ससार का सबसे बडा गिरजा घार 'सेट पीटर्स' है ।

९. संसार का सबसे बड़ा डाक टिकट चीन ने १९१३ मे छापा, जिसकी लम्बाई पौने दस इच चौडाई पौने तीन इच हैं ।

१०. एक ग्राम पानी मे ३३ $\times 10^{21}$ अणु होते हैं । यदि इन्हे गिनना चाहे तो, अगर १००० अ प्रति मिनट के हिसाब से भी हमे लगभग ६० लाख करोड वर्ष लग जायेगे ।
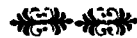
चाक और शिक्षक

—सुन्दर शाम सचदेवा

कहा जाता है कि इन्सान ख़ाक से बना है। आप माने या न माने, यदि मुझे कहना हो तो मैं अवश्य कहूँगा कि शिक्षक चाक का बना है। इस लिए नही कि चाक से श्याम-पट पर लिखते-२ खड़िया की धूल से वह अपने हाथो, कपडो और मुंह को सान लेता है, वरन् इस लिए कि चाक शिक्षक के कर्म, विचार और चरित्र का प्रतीक है। आग्ल भाषा का चाक (Chalk) शुद्ध श्वेत पदार्थ है। शिक्षक का चरित्र भी साधारणत. शुद्ध होता है क्योंकि सीना जोरी की चोरी अर्थात रिश्वत खोरी के अवसर, जिनके लिए अन्य विभाग बदनाम हैं उसे प्राप्त नही है कार्य के कुशल सम्पादन मे भी चाक शिक्षक का प्रभावकारी अस्त्र है जिसके उपयोग से वह पाठ को अधिक स्पष्ट और सुगम बनाने में समर्थ होता है।

हिन्दी में कुम्हार के चाक की तरह शिक्षक गतिशील होना है। ठीक ही कहा गया है कि शिक्षक आजन्म विद्यार्थी रहता है। भगवान विष्णु का सुर्दशन चक्र उनकी अगुली पर चक्कर लगाता हुआ यह देखकर चक्कर खा जाता है कि शिक्षक का विद्या चक्र उससे कही ऊंची और अच्छी स्थिति लोगो के मस्तिष्क मे पाए हुए है। चाक की तरह गतिमान रह कर शिक्षक रूपी कुम्भकार छात्र रूपी बर्तन ढालता है। ऊपर से कठोर बाग्य तथा डडो की हलकी ताडना दे और अन्दर से सहानुभूति और प्रेम का सहारा दे वह उन्हे बढाता और सुडौल बनाता है फिर अपनी ज्ञानाग्नि से उन्हे पकाता है।

समाज के दूषित वातावरण की बूंदे कुसमय में जिन अभागे बरतनो पर पडजाती है वे गल जाते हैं, अधपके रह जाते है, चटक जाते है। घर में माता पिता के असयत व्यवहार चित्तपट पर अश्लील अभिनय, फिल्मी राग और बाजार मे अवाछित वेष भूषाऐ दिन में अठारह घन्टो के लिए बालक के मन को विषाक्त करते है। शेष छ घन्टो में शिक्षक को जर्राह, सर्जन या शल्य चिकित्सक के रूप मे बालक के हृदय की कालिमा को भी फारसी में 'चाक' करना (चीरना) पडता है।

इतना होते हुए भी अर्थ व्यवस्था ने उसे लाचार कर रखा है, आर्थिक जगत मे वह गुरू न रह कर हल्का हो गया है, समाज में वह न तीन में है न तेरह मे। उस पर भी वह अपने को तीन तेरह किए हुए है।

उसके जी में बीस बिस्वा यही आता है कि बीस की गिनती को दाब, उससे निकले 'बिस' को पी सदैव के लिए एक से एक हो जाय '

ऐसा अनूठा है शिक्षक का चरित्र 'तस्मै श्री गुरुवे नमः'।

अधूरी आस

—मंजु गोयल

चातक की प्यास बुझाने
स्वाति बूंद उमड़ आए है।
वसुधा के आंचल लहलहाने
काले मेघ उमड़ आए है ।।

काश अपना भी कोई होता
मन के छाले सहला देता।
इस क्षण भर जीवन में केवल
क्षण भर ही मन बहला देता ।।

लेकिन यहा कौन है अपना
झूठे निकले सपने सारे।
भग्न हृदय लिए बैठा हू।
जीवन की बाजी हारे।।

जीवन सुमन बिखर गए है
बटोर सका ना राही उनको।
अब तो मौत निकट खड़ी है
अंतिम बार बिदाई तुमको।।

केवल खेद यही है मन में
उतर सका ना आभार तुम्हारा।
तुमको हृदय दिखा ना पाया
मैं देख चुका हू प्यार तुम्हारा।।

बदलते चेहरे

—राजेन्द्र राही

आज अट्ठाईस वर्ष के बाद तुम्हे पत्र लिखते हुए बहुत अजीब सा लग रहा है। कह नहीं सकता इसे देखकर तुम्हारे उपर क्या प्रतिक्रिया हो, जब कि हम जवानी और लड़कपन की सीढियां छलागकर बुढापे की ओर बढ रहे हैं। कई बार मैंने स्वयं से पूछा कि मैं अपने अंतिम पत्र को जिसे मैं भुवाली सैनीटेरियम से लिख रहा हू, क्यो लिख रहा हू।

आलोक ! ज्यो ज्यो मैं लिख रहा हू मेरी आखो में पुरानी यादे सिमटती हुई चली आ रही है। काश ! वह लड़कपन के दिन फिर कभी लौट कर आ जाए और हम बेफिक्र होकर झूले झूला करे। काश ! हम कभी बडे न होते, यह ज्ञान न आता, जिमसे सभी दु:ख और चिन्ताएं पैदा होती हैं और इन्सान को खाने लगती है।

दोस्त ! दैनिक पत्रो में तुमने मेरी बीमारी के बारे में पढ़ा होगा। लगता है यह मेरा अंतिम समय है, और मैं चाहता हू कि अपने जीवन की कुछ रहस्यमय बाते लिख डालू। कहते हैं अपना अपराध स्वीकार कर लेने से मन की पीडा हलकी हो जाती है। ससार की भाति तुम मेरे, एक ही रूप, से परिचित हो कि मैं एक उच्च कोटि का समाज सुधारक, राजनीतिज्ञ और न जाने लोगो ने मुझे क्या क्या उपाधिया दे रक्खी है। लेकिन, यह केवल मैं ही जानता हू किस चतुराई से मैंने अपने जीवन की स्टेज पर अभिनय किया है और मेरे दूसरे रूप को कोई नही जानता। सम्भव है जिसे पढ़कर तुम्हे भी यकीन न आए, लेकिन यह सच है।

दोस्त ! याद है वह नीरु, जिसे मैने बचपन से प्यार किया, अपनी आत्मा की गहराइयों से चाहा कभी सोचा था, एक दिन वह मेरे जीवन की वीरान राहो मे मुस्कराहटों के फूल बिखेरदेगी और रे जीवन की अधूरी पेन्टिग को अपनी मुहब्बत के रग मे साकार बना देगी। लेकिन यह सब स्वप्न ही बन कर रह गया और समाज ने हमारे बोच दौलत की दीवार खडी कर दी और जब दौलत मेरे पास आई बहुत देर हो चुकी थी।

आलोक ! तुम्हे तो याद होगी, नीरु की शादी मे दो दिन पहले की वह रात, जब वह रात के अंधेरे मे मुझसे मिलने आई थी। उसे करीब पाकर मैं उसकी आँखों मे देखता रहा, -- नीहारता ही रहा उन ओस की बूदो को जो उसकी झील सी गहरी आँखों में चमक रहे थे। मैंने शीघ्रता से उन्हे अपनी हथेलियों मे बन्द कर लिया। हमारे बीच एक गहरी खामोशी थी, जिसे हम दोनो तोड़ना चाहते थे।

उन आंसुओं उन सिसकियो को मैं सहन न कर सका, जैसे मेरा दृढ़ संकल्प उन आंसुओ की गर्मियों में पिघल गया हो, जैसे मैं एक ऊची चट्टान से फिसल रहा हू और मेरे हाथ पाव कोई सहारा न पाकर गिरते चले जा रहे हो। एक विचित्र सा अनुभव, जैसे मैं पुनः बालक बनता जा रहा हूं मैं अपने आपको रोकना चाहता था लेकिन मेरी आखे भल भला उठी। हमने एक दूसरे के गले में बाहें डाल लीं।

एकाएक नीरू ने कहा,-- पाल, कब तक इस आग में जलते रहोगे, ... मैं ...... तुम्हारा ...... दुःख . देख ... नही ... पानी ...... यह .. ... शादी ...... कभी ...... नही ... होगी ...... कभी ...... नही .... ।"

वह मेरे बालो को सहलाती रही और मैंने कहा --" नीरू देखते ही देखते तुम एक अन्जान व्यक्ति के साथ पालकी मे चली जाओगी, और मैं कायरो की तरह देखता रहूंगा, शायद मेरे भाग्य में यही कुछ है ... ।"

उसके कोमल हाथ का स्पर्श एक सुनहले प्रकाश की तरह मेरी आत्मा में फैलता चला गया मानो मेरे समस्त भाव उसी प्रकाश में घुल गए हो, दोनो हाथ एक दूसरे के साथ जुडे हुए प्रतीत होते थे जैसे दो सितारे भिन्न भिन्न केन्द्रो पर घूमते हुए एकाएक एक दूसरे पर आ टिके हो और कोई यह न बता सकता था, वह सितारा यह है। और वह यह। काश ! ऐसा ही पाता और हमारे हाथ कभी अलग न होते।

इसके बाद नीरू ने जो कुछ कहा, उसे सुन कर मेरा अंग अंग काप उठा। वो घर से भागने की जिद करने लगी और मैं उसे समझाता रहा। मेरे सामने एक तरफ पार्टी के नियम थे मेरा भविष्य था और दूसरी तरफ मेरी मुहब्बत थी, जिसे बदनामी का डर नही था, जिसे समाज, माँ-बाप किसी का भी खौफ नही था।

मैने अस्वस्थ मन से कहा, " क्या प्रेम की अंतिम मंजिल शादी ही है। शादी एक सयोग है और प्रेम एक पवित्र भावना है जो शरीर की तरह बुढापे मे नही ढलता। हर प्रेम में वियोग होता है ताकि इन्सान बुढापे में उसे याद कर सके। क्या भागकर तुम पवित्र प्रेम को भी बदनाम करना चाहती हो।"

वह बोली, "पाल मेरी गोद मे किसी और का बच्चा देख कर तुम्हे ईर्ष्या न होगी ? क्या तुम यह नही सोचोगे कि काश ! यह बच्चा तुम्हारा होता ?"

मैंने कहा, "तुम एक क्या सारे ससार के बच्चो की भी मां क्यू न बन जाओ, पाल की बाहे सदा तुम्हारे लिए खुली रहेगी।"

" मैं तुमसे एक चीज मागती हू, वचन दो इन्कार तो नही करोगे, मेरी मोहब्बत की कसम

......।" नीरु ने कहा।

मैंने उसे वचन दे दिया और मेरे पास सटती हुई बोली "मुझे जहर ला दोगे ?"

यह सुन कर मैं बर्फ की सिल्ली की तरह सुन्न हो गया मेरा हलक सूखने लगा। इससे पूर्व कि मैं कुछ सोच सकता वह जाते हुए बोली, "पाल, तुम वचन दे चुके हो मैं कल इसी वक्त आऊंगी।"

मैं उसे जाते हुए देखता रहा, निहारता रहा—सोचा, बढ़कर उसे रोक लू लेकिन एक जिन्दा लाश बिना हिले-डुले, एक शिला की भाँति शून्य मे घूरती रही।

उसके बाद मैं सोचता रहा, मेरा मानसिक सन्तुलन डगमगा चुका था और मैं शराब का सहारा लेकर रात की प्रतीक्षा कर रहा था। रात की कालिमा में मैंने उसकी पराध्वनि सुनी। कितने ही प्रश्नचिन्ह हमारी खामोशी के बीच नृत्य कर रहे थे।

मैंने उसे दुल्हन का लाल जोडा और गहने पहनाए जो मेरी माँ ने अपनी बहू के लिए बनाए हुए थे। अपने हाथो से उसका शृंगार करके उसकी सूनी माँग में सिन्दूर भरा और देखता ही रहा उस नई नवेली दुल्हन की ओर, उसकी आखो में एक अजीब चमक थी, खुशी की चमक।

धीरे-धीरे शशि अपनी प्रेमिका रजनी को बाहो मे समेटे बदलियों में छिपने लगा। धीरे से मैंने अपनी जेब से जहर की शीशी निकाली, अभी वह मेरे होंठो तक पहुच भी न पाई थी, कि फुर्ती से नीरु ने छीन लिया और देखते ही देखते वह जहर उसके हलक मे पहुच गया। मैंने कोई प्रयत्न भी न किया, सिर्फ देखता रहा और चीख उठा, -"नीरु, ...यह ...क्या...किया तुमने,...जिस...कार्य...को .. मैं ... करना ... चाहता ... था ... वो ... ।"

उसने अपनी नर्म नर्म बाहे जिनमें शिशु जैसी अबोधता थी, मेरी ओर फैला दी और बोली, ...पाल,.. हिन्दू ..समाज ..में...विधवा.. होना ..एक...अभिषाप है । ...अब...मैं...सुहागिन... होकर...मर ..सकूगी...।.. काश '.. मैं ..तुम्हारे .बच्चे...की ..माँ...बन.. पाती ......।"

समुद्र की लहरो में ज्वार भाटा उतर चढ रहा था। अकस्मात् किसी मन्दिर के घंटो ने हमें चौंका दिया जिसे सुनकर हमारे हृदय की घटियों का शोर बढता चला गया। मुझे लगा मेरी मस्तिष्क शक्ति शून्य हो चुकी है। न जाने वह कब उठ कर चल दी, न जाने जाते जाते उसने क्या कहा, वह चली गई, मैं प्रतिमा की भाँति बैठा रहा।

आलोक ! मैं सदा अपने आपको अपराधी मानता आया हू और आज तक उस का खूनी समझता हूं। मैं चाहता तो उसे बचा सकता था, उससे जहर की शीशी छीन सकता था। अगर मुझे आत्महत्या करनी होती, उसके आने से पूर्व कर चुका होता। लगता है मेरी अचेतन इच्छा यही थी कि नीरु पाल के अतिरिक्त किसी की न बने।

मेरे अच्छे दोस्त ! उस दिन से मुझे लगता है मैं किसी मन्दिर के किनारे, ऊंची चट्टान पर पत्थर बन गया हू । जीवन और मृत्यु के बीच मिट्टी की आड़ में लटकता आ रहा हूं, जिसे कोई हिला नही सकता । लगता है नदी का पानी तपते हुए सूखे नीले नीले पत्थरो पर प्रतिमा बना बैठा हू आंखें झपकाना चाहता हूं, झपका नही सकता, क्योकि मेरी आखें उबल कर पत्थर बन चुकी हैं, तभी मै अन्दर ही अन्दर खोखला होता जा रहा हू, टूटता जा रहा हू, और टी० बी० का रोग बढता ही जा रहा है । लगता है, समाज के कानून मे तो बच गया, लेकिन प्राकृति का कानून मुझे अभी भी सजा दे रहा है ।

दोस्त ! तुम कल्पना भी नही कर सकते कि यह लम्बा सफर अकेले ही कैसे काट दिया । यह महानता, सम्मान, प्रतिष्ठा की चादर न होती, समाज से कहता—मुझे भी वह सुख दो । जब थका-मांदा व्यक्ति थककर घर लौटता है, तो उसका बच्चा उसके पाव से लिपट जाता है और उसकी हमसफर उसकी प्रतिक्षा करती रहती है ।

आलोक ! मेरी आखिरी इच्छा है कि मेरी मृत्यु की खबर सुनकर रोना नही, एक भी आंसू तुम्हारी आखो से गिरा तो मुझे दुःख होगा । इस बहरूपिये को रोने वाले बहुत होगे । लगता है बुलावा आने वाल है । अच्छा ...... विदा ।

तुम्हारा ही,
"पाल"

पशुता और मनुष्यता

—अजमत उल्लाह

पशुता क्या है ?

जिस्म की खोल हो
अन्दर से पोल हो
मिर दर्द बोल हो
बात गोलमोल हो

राह पर रोता हो
दुख मे डरता हो
पेट पर झुकता हो
जी हुजूरी करता हो।

दिन में चिकनाई हो
माया की फसाई हो
दूसरो की बुराई हो
आपस में लड़ाई हो।

बन्दर घुडकान हो
शान पान दान हो
भावना सुनसान हो
समझ मे नादान हो।

यही पशुता है।

मनुष्यता क्या है ?

जिस्म की खोल हो
कुटुम्ब पूरा गोल हो

जानता कई बोल हो
बातों में तोल हो ।

दिल में गहराई हो
जिसमे सफाई हो
दूसरो की भलाई हो
दूर लडाई हो ।

राह पर बढता हो
दुखो से लड़ता हो
आन पे मरता हो
शान से हंसता हो ।

हिम्मत की दौडान हो
भावना ही जान हो
ज्ञान का दान हो
मान और सम्मान हो ।

यही मनुष्यता है

एक

—चन्द रूप गहलोट

एक में बड़ी शक्ति है, एक और एक मिलकर ग्यारह होते है। एक पेट के लिये क्या नही करना पडता, एक एक पल से शताब्दियाँ बन जाती है। एक एक घटना लिखने से इतिहास बन जाता है। एक एक बून्द मिलकर महासागर का रूप धारण कर लेती है। एक एक कण मिलकर महाद्वीप बनता है। एक एक फूल चुन कर माला बन जाती है। एक आँख का आदमी काना होता है। एक एक पैसा जोडने से अपूर्व धन एकत्रित हो जाता है।

एक ने क्या नही किया ? एक परशु राम ने तीन बार क्षत्रियो को हराया। एक गान्धी ने भारत से अंग्रेजो को भगाया, एक जिन्ना ने पाकिस्तान बनाया। एक कृष्ण ने कस के छक्के छुडा दिये।

"एक अनार सौ बीमार" की कहावत तो आपने सुनी ही होगी। सूर्य एक, चन्द्रमा एक, आकाश एक हैं, और पृथ्वी भी एक ही है। एक मिनट बाद स्टेशन पहुँचने से गाडी छुट जाती है। एक नजर बची की सामान ... .. । एक वोट से उम्मीदवार चुनाव हार जाता है। एक बन्दूक कई मनुष्यो को मौत के घाट उतार देती है। एक ही मछली सारे तालाब को गन्दा कर देती है। (एक ही लक्ष्मण ने परशुराम का धनुषबाण तोडा)

एकान्त स्थान किसे प्रिय नही। इकलौती सन्तान किसे प्यारी नही लगती। एकता कौन नही चाहता। एकाकी नाटक तो पढे ही होगे। प्रत्येक राष्ट्र का एक ही राष्ट्रपति होता है।

अन्त में हमारा सृष्टि रचयिता परम ब्रह्म परमेश्वर भी एक है। परन्तु अफसोस सिर्फ इस बात का है कि हम सभी अभी तक एक न हो सके।

सच्चे बोल

—(सकलित-ओम दत्त सिंह पवार

कायर मनुष्य मृत्यु से पहले दिन मे कई बार मरता है। परन्तु वीर पुरुष अपने जीवन में केवल एक ही बार मृत्यु का स्वाद चखता है। — शैक्सपीयर

परोपकार करना, दूसरों की सेवा करना और तनिक सा भी अहकार न करना यही सच्ची शिक्षा हैं। — गाँधी

एकाग्रता की शक्ति ही, ज्ञान के खजाने की एक मात्र कुंजी है। — विवेकानन्द

सब प्राणियो के कल्याण की भावना ही सच्चा धर्म है। — महात्मा बुद्ध

अपवित्र कल्पना भी उतनी घातक है जितना अपवित्र कर्म। — विवेकानन्द

जामिया

—नियाज फातमा फारूकी

जामिया,
एक नाम, एक गुण, एक सौन्दर्य, एक सफर।

जामिया,
एक निष्ठा, एक विश्वास, एक स्वभाव, एक नजर।

जामिया,
एक संस्था, एक साधना, एक इतिहास, एक खबर।

जामिया,
एक सवाल, एक कश्ती, जा रही है किधर।

जामिया,
आत्मीयता, सहिष्णुता, सादगी, का सलाम।

जामिया,
एक ख्वाब, एक महक, एक रंग, एक कलाम।

जामिया,
एक जादू, एक करिश्मा, एक इबादत, एक प्रणाम।

जामिया,
एक गजल, एक गीत, एक साज, एक जान।

विद्यार्थी और समाज सेवा

—रश्मि पोपली

समाज सेवा का अर्थ है एक दूसरे की निःस्वार्थ सहायता करना चाहे वह तुम्हारा रिश्तेदार है, पडौसी है या अनजाना। समाज सेवा का सच्चा अर्थ यह है कि हम सब एक समान हैं। भाइ बहन हैं। इसलिये हम एक दूसरे के दुःख सुख को बाटे। इसके लिये पैसा या मतलब पूरा करने की आशा नही रखी जाती, इसमें केवल आत्मा को शान्ति मिलती है। इससे आत्मसम्मान, आत्मा सन्तोष की भावना उत्पन्न होती है।

समाज सेवा को अनिवार्य नही किया जा सकता। इस प्रकार का कार्य केवल आत्मा की प्रेरणा द्वारा ही सफल हो सकता है। समाज सेवा का कार्य विद्यार्थी भी कर सकते है और अन्य भी। यह कार्य शिविर लगाकर भी हो सकता है और बगैर शिविर के भी।

गाधी जी चाहते थे कि विद्यार्थी गावो में जाकर अपनी छुट्टिया बिताये। इस समय ये गाव वालों को अच्छी २ बाते सिखाये ताकि एक ओर तो उनके समय का सदुपयोग हो, दूसरी ओर हमारे गावो का स्तर सुधारने में सहायता मिले। समाज सेवा का क्षेत्र अत्यन्त ही विस्तृत है किन्तु हमारा देश कृषि प्रधान देश है, हमारी अधिकतर जनता गावो में निवास करती है, इसलिये गावो की ओर ध्यान देना आवश्यक है। उनकी दीन हीन अवस्था में उनकी सहायता करना प्रत्येक मनुष्य का कर्त्तव्य हो जाता है। विद्यार्थियो को अध्ययन काल मे बहुत सी छुट्टिया मिलती है जिसमें बहुत लोग मिल कर पढते है, दूसरा बुरे कामो की ओर अग्रसर होता है, तीसरा, इस कार्य के द्वारा उनके नित्य के कार्य क्रम में कुछ बदलाव आता है, चौथा वे सेवा के द्वारा बहुत कुछ सीखते हैं। समाज सेवा तो घर में रहते हुए, पढते हुए, बैठे ते हुए किसी भी क्षण की जा सकती है किन्तु समाज का महान अंग अर्थात् विद्यार्थी इस कार्य को छुट्टियो में बहुत ही आराम से कर सकते है। किसी को शुभ कार्य के लिये प्रोत्साहित करना, दुखी के दुःख को सुनना, किसी को प्रसन्न रखने का प्रयत्न करना, भाइ चारे के नाते दूसरे से हमदर्दी करना शिष्टाचार सिखाना आदि सभी बाते भी समाज सेवा के अन्तर्गत आती हैं। समाज सेवा शारीरिक श्रम द्वारा, भूले भटके का राह दिखाकर भी की जा सकती है। समाज की कुरीतियो का विद्रोह करना, उनका कुछ हल ढूढना भी समाज सेवा है। किसी के व्यक्तित्व को सुधारना, व्यक्ति में सामाजिक तत्व लाना, समाज में रहने के नियमो से परिचित कराना, समाज

को ऊंचा उठाने के लिये पहले उनकी समस्याओ की जानकारी करना और फिर उनका समाधान करना आदि सेवा समाज सेवा है। एक तो हुई नित्य प्रतिदिन की सेवा और उसकी विद्यार्थियो के शिबिरो मे होने वाली समाज सेवा।

यह बहुत ही हर्ष की बात है कि ज्यो ज्यो अधिक से अधिक गावो में समाज सेवा के लिये विद्यार्थियो के शिविर लगने लगे हैं विद्यार्थी इसमे बहुत ही उत्साहपूर्ण भाग ले रहे है। वे चाहे तो समाज को उठाने मे अत्यन्त सहायता कर सकते है।

समाज सेवा मे शारीरिक, मानसिक कष्ट सम्मिलित रहता है। उसके लिये बलिदान की आवश्यकता होती है। शिविर मे भेजे जाने वाले छात्रो का चुनाव भी एक समस्या है। उनका चुनाव इस प्रकार हो कि वे गावो में जाकर उन लोगो के साथ मिल जुल कर रह सकें, तभी वे उनका कुछ उद्धार कर सकते है। उनमे अभिमान, फैशन, भेद भाव, ऊंच नीच का भाव न हो। आजकल दिल्ली विश्वविद्यालय और अन्य स्थानो से बहुत से शिविर विभिन्न स्थानो पर लगते है। यह पैसा इतना होना चाहिए कि विद्यार्थी सादा खाना खा सके और रह सके। आराम, साहबी के लिये पैसा खर्चने की कोई आवश्यकता नही। विद्यार्थी जो इस कार्य के लिये जाये उसका उद्देश्य समाज सेवा ही होना चाहिये न कि भ्रमण और मनोरजन। समाज सेवक को यह सोचकर गाँव में नही जाना चाहिये कि वह कुछ सिखाने जारहा है बल्कि यह सोचे कि वह सीखने जा रहा है। यह सत्य है कि प्रत्येक व्यक्ति किसी भी बुरे से बुरे व्यक्ति से भी उसका कोई गुण ले सकता है। शिविर जो कि विभिन्न स्थानो पर लगाये जाते हैं, उनके सदस्यो की सख्या १०—१५ के लग भग होना चाहिये ताकि उसमें झगडे या समय का दुरुपयोग न हो। उसमे लड़के लडकिया दोनो ही हो ताकि किसी स्थान की सभी प्रकार की समस्याओ को सुलझाया जा सके। जो काम लडकी भली भाँति कर सके वे काम लड़की करे, जो लडका कर सके वह लडका करे। इससे आपसी झगडे कम होंगे। इसके साथ जो अध्यापक जाये। वह स्वय भी कार्य करे और उसका कार्य डाटना या रोब चलाना न होकर प्रोत्सा-हित करना तथा मेल जोल बढाना हो। इसमे सभी प्रकार के कार्यक्रमो को रखा जाए जैसे शारीरिक श्रम, खेल, वाद विवाद, मनोरजन, गाव के लोगो से सम्पर्क आदि। इससे न केवल इस स्थान के लोगो का लाभ होगा बल्कि विद्यार्थियो का भी शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक विकास होगा। वे श्रम के महत्व को जानेगे, आत्म सन्तोष और आत्म साक्षात्कार होगा। वे मिल जुल कर काम करना, रहना, सादा जीवन व्यतीत करना सीखेंगे। किताबो मे देश समाज की समस्याये लिखी रहती है, विद्यार्थियो के लिये वे केवल किताबी शिक्षा नही रहेगी। वे गावो के लोगो की समस्याओ को अपनी आखों से देखेंगे और समझेंगे। इनमे अभिमान, ऊच नीच का भाव कम हो जायेगा। सादगी के महत्व को पहचानेंगे।

जब विद्यार्थी गाव के लोगो के सम्पर्क मे आये तो उसकी वेश भूषा सादी होनी चाहिये।

मैं आज मा बनूंगी । वह इसी आवेश मे हाल की ओर बढ गई परन्तु द्वार तक आते आते उसके पाव ठिठक गये । वह उनकी बाते सुनने लगी । "नही वीरेन्द्र, मे तुम्हारा मित्र हू, मैं सब कुछ त्याग सकता हू परन्तु "

"प्रवेश, मेरी बात समझने की कोशिश करो, मेरे दर्द को समझो, अलका के दर्द को समझो। उसके मा का स्वप्न न तोड़ो।"

"लेकिन यह मैं कैसे कर सकूगा" प्रवेश ने कहा " तुम्हे मेरे लिए, अलका के लिए यह करना ही होगा। तुम्हारे उपकार से अगर अलका का जीवन सुगन्ध पूर्ण हो सकता है तो तुम इन्कार नही कर सकते। मैंने इसीलिए बाहर जाने का प्रोग्राम बनाया है' इसे मैं कभी पाप नही बल्कि वरदान समझूंगा।"

अलका का मन डोलने लगा। उसे पसीना आ गया। उसने वीरेन्द्र की ओर बढ़ते हुए कहा "गाड़ी का समय हो गया है।"

वीरेन्द्र ने चलते हुए कहा "हा अलका, मैंने प्रवेश से कह दिया है कि वह रात में आज अपने मकान के बदले यही आकर सो जाए क्योंकि इतने बड़े मकान में अकेले तुम्हे डर लगेगा।

वे तीनो मोटर मे बैठ गये। जब तक वे प्लेट फार्म तक नही पहुंचे वे खामोश ही रहे जैसे तीनो एक तिकोन के अलग अलग कोण हो जो एक दूसरे से बहुत दूर हो और एक दूसरे को पहचानने की कोशिश कर रहे हो।

प्रवेश की गाड़ी चली गई। तथा प्रवेश और अलका फिर से मोटर में आकर बैठ गये। और कार चल पड़ी।

"हरी नगर होकर चलो" अलका ने ड्राईवर से कहा। प्रवेश की समझ में नही आ रहा था कि अलका गाडी हरी नगर क्यो लिए जा रही है।

सहसा ड्राईवर को गाडी रोकने का आदेश देती हुई अलका प्यार से बोली "प्रवेश बाबू, आपका मकान आ गया है। ड्राईवर फाटक खोल दो। प्रवेश कुछ हक्का बक्का सा गाड़ी से उतर पड़ा।

"ड्राईवर गाडी आगे बढ़ाओ" ड्राईवर को आदेश देकर प्रवेश की ओर देखती हुई बोली "नमस्ते।"

देश के लिए नेता

— महक सिह दाहमा

देश के लिये नेता
नेता के लिये अक्ल
अक्ल के लिये घी
घी के लिये मक्खन
मक्खन के लिये दूध
दूध के लिये गाय
गाय के लिये नोट
नोट के लिये वोट
वोट के लिये वोटर
वोटर के लिये मोटर
मोटर के लिये दौरा
दौरा के लिये भत्ता
भत्ते के लिये भाषण
भाषण के लिये जनता
जनता के लिये वादे
वादे के लिये माग
माग के लिये सिदूर
सिंदूर के लिये नारी
नारी के लिये परिवार
परिवार के लिये बगला
बगले के लिये नगर
नगर के लिये जिला
जिला के लिये प्रात
प्रान्त के लिये देश
देश के लिये नेता ।

भादों बीता

---कु० गीता

भादो बीता, आया क्वार ।
शरद लुटाता अपना प्यार ।

काले कजरोर बादल
चले गये बरसा कर जल
अब न दमकती है दामिनि
वर्षा नही मूसलाधार ।
भादो बीता आया क्वार ।

वर्षा मे आराम किया
कभी न कोई काम किया
खाया पिया और सोये
समय गवाया बस बेकार ।
भादो बीता आया क्वार ।

अब निकली है प्यारी धूप
निखरा प्रकृति परी का रुप
नही भीगने का है डर
घर से बाहर निकलो यार ।
भादो बीता आया क्वार ।

यह मौसम कुछ करने का
बनने और निखरने का
आलम त्याग, बढो आगे
खुला हुआ उन्नति का द्वार ।
भादो बीता आया क्वार ।

तिकोन

अलका की आखे पास ही उगे हुए लाल लाल फूलों को देख रही थी। उसे किसी की प्रतीक्षा थी। आज अलका अपने भविष्य की भीख मागने के लिए सीढियों के पास टहलती प्रवेश के आने के क्षणो की प्रतिक्षा में बैठी थी, बार बार उसके दिमाग में एक ही प्रश्न उठता था, क्या उसका भाग्य मुस्करा सकेगा ? वह लाल फूलो के पास आकर उन्हे मसल देना चाहती थी मगर उसे लगा कि लाल फूल उसके सिन्दूर मे समा जाना चाहते है। वह प्रवेश के पाव जकड़ने तथा अपने भाग्य का फैसला सुनने के लिए उत्तेजित हो रही थी।

"प्रवेश, तुम कल अवश्य आना तुम्हे मेरी मित्रता की सौगन्ध है। कल मेरा जन्म दिन है न। इसलिए मैं तुम से कुछ माँगूगा।" वीरेन्द्र ने सीढियो से उतरते हुए कहा।

"जरूर आऊगा" प्रवेश ने हाथ मिलाते हुए कहा और गेट की ओर बढ़ गया।

अलका को लगा जैसे उसकी सासो की रफ्तार धीमी पड गई हो जैसे उसे किसी ने कस के भीच लिया हो।

"मेरी अलका" वीरेन्द्र ने अलका के निकट आकर, उसके कन्धे पर हाथ रखकर उसकी आखो में आखे डालते हुए कहा।

अलका ने शर्म से आखे झुकाली जैसे कोई मजबूर हिरनी किसी शिकारी के पंजे में हो।

वीरेन्द्र ने अलका की ठुड्डी को उठाकर उसकी आखो में आखे डालकर खामोशी मे भी कुछ कह देना चाहा परन्तु एक ही क्षण मे वह तेजी से सीढियों को पार कर अपने कमरे मे चला गया। अलका स्तब्ध रह गयी तथा लडखडाते कदमो से चलती हुई अपने सोने के कमरे मे जाकर पलग पर गिर पडी कुछ क्षणो तक उसी तरह पडी रही और उसकी आखो मे लाल फूल तैरते रहे। जब उसने करवट लेकर विचारो की लडियो को तोडना चाहा तो उसकी आखे दीवार पर टगी वीरेन्द्र की तस्वीर पर अटक गई। उसकी इच्छा हुई वह उठकर प्यार के फूलो को वीरेन्द्र के चरणो पर चढाकर अपना सुख वापस माग ले। परन्तु कुछ ही क्षणो में उसका हृदय तेजी से धडकने लगा और वह उठकर बैठ गई। उसके सामने असंख्य प्रश्न नाचने लगे। वह प्रवेश को प्यार करने लगी थी। प्रवेश तन का ही नही मन का भी सुन्दर है तथा चरित्रवान भी है। काश! उसकी गोद मे प्रवेश की तरह सुन्दर बच्चा खेल पाता। इसलिए उसने अपने मन मे तय कर लिया कि वह प्रवेश से भीख मागेगी। लेकिन वह सोचने लगी। क्या मैं अपने पति वीरेन्द्र के प्रति न्याय कर सकूंगी। वे मुझे कितना प्यार करते

हैं। मेरे लिए अपनी जान भी देने के लिए तैयार है। लेकिन उनका प्यार तो बिल्कुल बंजर है और मैं बंजर रेगिस्तान में रहकर मर जाऊंगी मैं क्या करू ? कैसे जीवित रहू। तथा वह सिसकने लगी। मगर वह किसी की पदचाप सुनकर चौकन्नी हो गयी। उसने देखा कि वीरेन्द्र उसके कमरे से बिना कुछ बोले लौटा जा रहा है।

अलका जब दर्पण में देखने लगी तो कुछ क्षण उसी तरह देखती रही। अलका के गोरे शरीर में काली कजरारी आंखें उसी प्रकार लग रही थी जैसे सुन्दर सफेद फूल पर दो भौरे बैठे हों। अलका इस रूप को इसी कमरे में और इसी दर्पण में दस वर्षों से देख रही है। लेकिन दर्पण में देखने की इच्छा अभी तक शान्त नहीं हुई। अलका अभी भी वह समय नहीं भूली है जब वीरेन्द्र उसे ब्याह कर यहां लाया था। मोटर में उतारते समय उसकी सास उसे देख कई मिनट तक खोई सी रह गई थी। और उसने बड़े प्यार से उसे गले लगाते हुए कहा 'मेरी बहू मनुष्य नहीं परी है।' अलका जब वीरेन्द्र के निकट गई थी तो उसने भी अलका की ठुड्डी को उठाते हुए कहा था "चांद को छूते हुए डर लगता है कि कहीं मेरे हाथ की गंदगी उसमें न लग जाए।" और आज दस वर्षों का समय उड़ता हुआ आगे निकल गया है। अलका उसी जगह खड़ी है और उसकी सास अलका की गोद में सन्तान खेलने की इच्छा लिए मर गई। मगर अलका तो जिन्दा रह कर भी मर गई है। अचानक उसके कानों में कवि प्रवेश की वह कहकहे से भरी बात गूंजने लगी थी "वीरेन्द्र डाली निसन्तान रूपवती नारी के समान है जिसमे सुन्दरता है परन्तु सुगन्ध नहीं है।" अलका बेचैन हो गई। बाहर कार के हार्न की आवाज से अलका सजग हो गई और दरवाजे की ओर बढ़ गई।

आज अलका के पति का जन्म दिन था। घर पर काफी भीड़ थी और वह भीड़ में इस तरह व्यस्त रही कि उसे पता ही न चला कि कैसे मेहमान आए, खुशियां मनाई गई पार्टी हुई और वे चले गए। अब हाल में प्रवेश, वीरेन्द्र और अलका तीन व्यक्ति ही रह गये थे।

"अलका, आज मुझे कम्पनी के काम से बम्बई जाना है ट्रेन का समय रात के १० बजे है। वीरेन्द्र ने कलाई पर लगी घड़ी देखते हुए कहा।

"क्या आज ही जाना जरूरी है ? भाई आज तो जन्म दिन की खुशियां मना लो, कल चले जाना।" प्रवेश ने कुर्सी से उठते हुए कहा।

'ऐसा भी क्या जरूरी काम आ पड़ा है।' अलका ने आग्रह से कहा परन्तु ऐसा कहते ही उसका मन हिल गया।

"हां मुझे बहुत जरूरी काम से जाना है" वीरेन्द्र ने मुस्कुराते हुए कहा "अलका तुम जाकर जल्दी तैयार हो जाओ मुझे स्टेशन तक तुम दोनों पहुंचा देना। प्रवेश तुम्हे यहां तक पहुंचा देगा"

अलका उठकर बगल वाले कमरे में चली गई। उसने अलमारी से अपनी पसंद की साड़ी निकालकर पहनी आज वह अति प्रसन्न थी। आज वह प्रवेश से वरदान मांग कर ही रहेगी, प्रवेश उनका दोस्त है, सज्जन है तथा मुझे प्यार करते हैं। वे मेरी चाह को नहीं टालेंगे। मुझे विश्वास है

प्रायः शिविर के सदस्यों की यही शिकायत रही है कि वहा के लोग उनसे खुल कर बात नही करते। यह तभी हो सकता है जब पढे लिखे लोग जो उनके पास जाते हैं, वे सीखने के उद्देश्य को लेकर जायें, सादे वेश मे हो, प्यार से बात करे, उनके बारे में जानने के इच्छुक हो, जो समझायें वह भी बातो बातों मे न कि उपदेश की तरह।

विश्वविद्यालय के शिविरो मे सब कालेजो के विद्यार्थी मिले जुले होने चाहियें जिससे एकता सहनशक्ति, मेल जोल की भावना उत्पन्न होती है। इसकी अवधि एक महीने के लगभग होनी चाहिये और श्रम इतना हो जिससे न तो सरकार का पैसा बेकार हो, न गाव के लोग निराश हो और न ही उनके स्वास्थ्य पर ही बुरा असर पडे।

शिविरो का लाभ तभी होगा जब कि जिस कार्य को उन्होने आरम्भ किया है, उसे चालू रखने वाला भी कोई हो जैसे महिला सम्मेलन की स्थापना। महिलाये एक या दो सप्ताह मे एक दिन मिलकर एक दूसरे से कुछ सीख सकती है, एक दूसरे की समस्याये जानकर हल कर सकती हैं, महिला समाज के उत्थान के लिये कुछ कार्य कर सकती हैं। ऐसे गावो में जहा महिलाये अकेली नही घूम सकतीं, वहां ऐसे सम्मेलन बहुत ही लाभदायक रहेगे।

जो कार्य भी किया जाये, जैसे कुआ खोदना गाव की सफाई, उनमे वहा के लोगो को भी बुलाया जाए, उनका सहयोग लिया जाए ताकि वे यह जानें कि उनमे और हममे कोई भेद नही है, श्रम करना नीचा काम नही और शिविर समाप्त होने पर भी करते रहे। उन्हे यह न लगे कि ये सरकारी नौकर है। सरकारी नौकर अपने काम को केवल पैसा कमाने के लिये करते हैं। गाव वालो पर प्राय उनका गलत प्रभाव पडता है। उसमे भावना की कमी होती है लेकिन निःस्वार्थ कार्य में भावना प्रधान होती है, इसलिये उसका परिणाम भी श्रेष्ठ होता है।

सेवा को हमारे नेताओ द्वारा बहुत ऊचा स्थान दिया गया है। विशेषत जब हमारे देश को महा कठिनाइयों का सामना करना पड रहा है, हमारे जवान भाइ बहन इसमे बहुत सहायता कर सकते है। इससे पढे लिखे लोगो का वैसा व्यक्तित्व नही होगा जैसा ब्रिटिश राज्य मे अग्रेजी पढे हुए लोगो का था। गाधी जी के अनुसार वास्तविक शिक्षा मे शारीरिक अगो का--आख, कान, नाक, हाथ, पैर का व्यायाम भी आवश्यक है। आज ऐसी दशा हो रही है कि किसान का बच्चा पढने पर खेती करना नीचा काम समझता है। ऐसी अवस्था मे विद्यार्थी जो कि देश और समाज का भविष्य है बहुत योग दान दे सकते हैं। इसे शिक्षा का स्कूल तथा कालेज के स्तर पर अग भी बनाया जा सकता है।

आओ कुछ हंसे

—राम प्रसाद

(१) एक देहाती आदमी की एक बनिये से दोस्ती थी। एक बार बनिया उसे अपने साथ कही बाहर ले गया। शाम को जब वे भोजन खा रहे थे एक बनिए ने सब साथियो को कहा कि जल्दी-२ रोटी खा लो फिर हवा खाने भी चलना है। देहाती बेचारा ये नही समझ पाया कि क्या कह रहे हैं। उसने समझा कि हवा भी कोई खाने की वस्तु होगी जिसके लिए कह रहे है। तथा उनके साथ भूखा ही उठ आया। वे सब बाहर गए तथा इधर उधर टहलने लगे। कुछ देर बाद देहाती आदमी (जो कि भूखा था) ने हवा खाने के बारे मे कहा। तो वे सब कहने लगे अब हम क्या खा रहे हैं। हवा ही खा रहे है। जब वह समझा की ये तो घूमने के लिए कह रहे थे। बेचारा रात को भूखा ही सोया।

(२) लडका —(मम्मी से) — रेणु (उसकी बहन) तो लिपिस्टिक नही लगाती। मम्मी तुम क्यो लगाती हो।

मम्मी—बेटे। लिपिस्टिक वो ही लगाती हैं जिनकी शादी हो जाती है।

लडका — तो पापा जी क्यो नही लगाते। उनकी भी तो शादी हो चुकी है।

(३) एक स्कूटर फर्म मे एक आदमी का दोस्त नौकरी करता था। आदमी ने अपने दोस्त को स्कूटर दिलाने को कहा। उसने उसे स्कूटर दिला दिया और उससे कहा कि ड्राइवर का ध्यान रखना वो कोई न कोई चीज बदल लेते है।

एक बार जब वह अपने ड्राइवर के साथ स्कूटर में जा रहा था। ड्राइवर ने जब गेयर बदला तो 'खडक' आवाज आई। मालिक चौका और ड्राइवर से पूछा कि क्या हुआ है।
ड्राइवर— गेयर बदला है।

मालिक — मुझे तो पहले ही बताया जा चुका है। इसलिए मैं सावधान हूँ। तुम मेरे सामने कुछ भी नही बदल सकते।
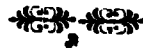
शराब एक आदत

—कुलवन्त कौर

बस स्टाप पर खडे खड़े अचानक मेरा ध्यान एक बुरी तरह से लड़खड़ाती हुई कार की ओर आकर्षित हो गया। पहले तो मैं समझा कि चालक कोई नया है, परन्तु दूसरे ही क्षण जब कार बिल्कुल स्टाप के सामने रुकी और चालक उसमें से उतरा तो वह एक बडा ही अजीब सा व्यक्ति मालूम होने लगा। बुरी तरह से झूमता पैरो को पटकता वह एक अजनबी व्यक्ति की पीठ थपथपा कर कहने लगा, ओ .. मरि ... यल ... बा ... बू तुम ... मे ... तो ... जान ... ही ... नहीं। मेरी ओर देखो ये लाल आखे, चौडी छाती और भुजाओ की शक्ति। और हम शराब के कारण इतने मजबूत हैं। यह हमारी बड़ी पुरानी और अच्छी आदत है।

चालक को इन बातो से कुछ कुछ प्रतीत होने लगा कि ये व्यक्ति शराबी है। पर मैं तो शराब नही पीती। मेरे अन्य साथी भी शराब नही पीते। तो क्या मुझे और मेरे अन्य साथियो को भी इसके पीने की आदत डालनी होगी। क्या मुझे भी इन महाशय का और उस शराबी दुनिया का अनुकरण करना होगा, जो खाते पीते उठते बैठते शराब का नाम ही जपते और उसकी प्रशसा का पुल बाँधते हैं।

सचमुच ही शराब मे वह शक्ति है जो भोले मनुष्यो को चंचल शात मनुष्यो को झग-डालू और मनुष्य की काली और सफेद आखो को लाल बना देती है। शराबी शराब की बोतल से केवल एक घू ट पीने की इच्छा रखता हुआ भी गुट गुट सारी बोतल अन्दर कर जाता है। क्यो यह भूत इच्छा न होते हुए भी जबरदस्ती उसके अन्दर घुस गया? अरे! समझते नही यही तो शराब मे शक्ति है। अरे! मैं तो शराब की शक्तियो के ही पुल बाधने लग गई इसलिए कि मैं भी इस आदत का अनुकरण कर लूं और अपने साथ साथ अपने साथियों को भी शराबी बना लू ? पर सुनिए तो सही इस शक्ति की करामाते। एक शक्ति की दो विपरीत करामाते हैरान मत होइए। हां, हां एक ही चीज के उपयोग के दो विपरीत परिणाम। अब तो अवश्य समझ गए होंगे। पर अभी भी नही। तो सुनो मैं तुम्हें समझाऊ रिझू महाशय शराब पीते हैं तो शराब के गिलासों को ही पी जाते है। और फिर उसकी तो खैर ही नही जो उन्हें बुला भी दे उस पर तो गालियो की वर्षा ही नही बल्कि पिटाई भी शुरु कर दें तो कोई बडी बात नही।

इन्ही गर्मियो की मुझे एक बात याद आई। सब लोग अपने अपने घरों के बाहर सो रहे थे मुझे इन दिनो ज्वर हो रहा था जिसके कारण सारी रात पासे पलटने मे ही गुजर रही थी। कोई

आवाज सुनाई दी टन-टन-टन । एक-एक कर बारह घंटे सुनाई दिए । शायद पुलिस चौकी से टाइम-सूचक घंटा बजाया गया हो । मैंने फिर एक पासा पलटा । फिर कुछ आहट । लेटे-लेटे सिर उठाकर देखा तो पडौसी पेशाब करने उठा था, दूसरे ही क्षण उसने चिल्लाना शुरु किया, चोर चोर पकडो पकडो' मैं तो जाग ही रही थी । साथ ही क्या मम्मी क्या पिताजी यहाँ तक कि सारी गली उठकर उसी तरफ भागने लगी जिधर 'सिध्धू' पडोसी शोर मचाता भाग रहा था । कुछ खाली हाथ और कुछ तो मच्छरदानियों की छडे ही उखाडे लिए भागने लगे । धीरे-धीरे कोई पच्चीस बीस आदमी उसके पीछे शोर मचाते हो लिये । आखिर सब अपने लक्ष्य चोर के समीप तक पहुचे और उसे गले से पकड कर उसकी खूब पिटाई कर बेहोश कर दिया । फिर सब उसे घसीटते हुए पुलिस चौकी ले गये । सुबह जब उसे होश आया तो पता चला कि महाशय चोर नही बल्कि रात के ग्यारह बजे तक मित्रो के साथ शराब उडाकर एक घंटे मे गली-गली लड़खडाते बडबडाते घूम रहे थे । तो सुनी न आपने शराब की पहली करामात' पर ये मत समझिए कि अब दूसरी करामात शुरु हुई । अभी कुछ और सुन लीजिए । कल मेरी एक सहपाठिनी एक अध्यापक महोदय के विषय में कह रही थी, अरे ! उन 'सर' से तो सदा शराब की बदबू ही आती रहती है और देखती हो उनकी लाल लाल आखो में कितना जोश दिखाई दे रहा है ।

पर ये शराबी भी क्या अजीब लोग है । अपने जीवन का कितना कीमती समय खून पसीने की कमाई को इस पहली करामात को व्यक्त करने मे प्रयुक्त करते हैं ।

पर जरा ऊपर तो देखो । ऊपर कहाँ ? आसमान की ओर । अरे नही उन उत्तरी सीमावर्ती सैनिकों को जो इतनी कडकती सर्दी पानी को जमा देने वाली ठंड में किस तरह जीवन बिताते होगे अरे । गरम पानी पीते रहते होगे । सारा दिन चूल्हो के पास बैठे रहते होगे । अच्छा तो तुम समझते हो कि ये वीर अपनी माँ बहनो को चूल्हो च्योड से मजे लूटने के लिए सीमावर्ती क्षेत्रो मे गए हुए है । अरे वे अपने को सर्दी से बचाने के लिए एक दवाई प्रयुक्त करते हैं । तो क्या शरीर को गर्म रखने और सर्दी से बचाने के लिए भी कोई दवाई होती है ? अरे । क्यो नही । जिसका प्रयोग ये सैनिक सुबह और शाम एक औस नमकीन चीज के साथ करते हैं । पर इससे ज्यादा एक बूद भी नही । पर इतनी ही क्यो । क्या तुम्हे नही पता कि उन्हे तो इससे ठड से बचने और देश की रक्षा की जरूरत पूरी करनी है ।

अच्छा अब तो बहुत हो चुका है भाषण, और हम चले' पर जरा ठहरिये । पर आप कुछ बताइए भी । जरा चलते चलते इस कीमती दवाई का नाम बताते जाइए ताकि हम भी शरीर को गर्म रखकर देश के ठडे इलाके मे रहकर शत्रुओ से रक्षा कर सकें । तो क्या अभी तुम समझे नही ? अरे यह दूसरी करामात दिखाने वाली दवा है, 'दवा' और इस दवा का नाम है 'शराब' ।

एक छात्र की अभिलाषा

—मनीमाला शर्मा

हे प्रभो ! इस दास की इतनी विनय सुन लीजिए,
मार ठोकर नाव मेरी पार ही कर दीजिए।
मैं नहीं डरता प्रलय से, मौत या तूफान मे,
रूह मेरी कांपती है, बस सदा इम्तिहान से।

पाठ पढना, याद करना, याद करके, सोचना,
सोच कर लिखना उसे, लिखकरके, फिर घोखना।
टॉय टॉ टॉ, टॉय टॉ टॉ, रोज रटता हू प्रभो,
पुस्तकों के रात दिन पन्ने उलटता हूँ प्रभो।

भाग्य मे लेकिन न जाने कौन सा अभिशाप है,
रात भर रटता, सुबह मिलता मैदान साफ है।
पी गई 'इंग्लिश' हमारे खोपडी के खून को,
मैं समझ पाया नही इस बेतुके मजमून को।

क्या करूं ? हर शब्द के हिज्जे सताते है मुझे,
स्वप्न मे भी "कीट्स" "शैली" दीख जाते हैं मुझे।
गणित के अतिरिक्त मुझको और कुछ भाता नही,
क्या करू लेकिन मुझे, गुणा करना आता नही।

शाह जहा, बाबर, हुमायूं और अकबर आप थे।
कौन थे बेटे न जाने, कौन किसके बाप थे।
तारीख की नदियाँ बहे सन् के समन्दर बह गए,
मर गए वे लोग, रोने के लिए हम रह गए,

भूगोल मे था प्रश्न आया, "गोल है कैसे धरा ?"
और मैंने लिख दिया, पल भर में ये उत्तर खरा।
गोल है पूडी कचौडी, और लड्डू गोल है।
गोल रसगुल्ला जलेबी और पापड गोल है।

गोल गप्पा गोल है मुंह भी हमारा गोल है,
इस लिए है मास्टर जी यह धरा भी गोल है।

झूम उठे मास्टर जी इस अनोखे ज्ञान से,
और पेपर पर लिखा उन्होंने बड़ी शान से।
ठीक– है बेटी, हमारी लेखनी भी गोल है,
गोल है दावात, नम्बर भी तुम्हारा गोल है।

राम रामौ, राम रामौ, हाय प्यारी संस्कृतम्,
तुम न आई, मर गए हम रच्छ गच्छ कचू मरम्।

रोज मच्छर रात को कहता यही है कान में,
होश करके बैठना इस बार तुम इम्तिहान में।
आ गया तेरी शरण-मे जिन्दगी से हार कर,
मार थप्पड, लात, घूंसा, पर मुझे तू पार कर।

*** *** ***

अपना जन्म दिन पता चलाइए

—वीरू शर्मा

तालिका १

	जनवरी	फरवरी	मार्च	अप्रैल	मई	जून	जुलाई	अगस्त	सितम्बर	अक्टूबर	नवम्बर	दिसम्बर
यदि फरवरी २८ की हो	०	३	३	६	१	४	६	२	५	०	३	५
,, २९ ,,	०	३	४	०	२	५	०	३	६	१	४	६

तालिका २

रविवार	सोमवार	मंगलवार	बुधवार	बृहस्पतिवार	शुक्रवार	शनिवार
१	२	३	४	५	६	७

उदाहरणार्थ २२ सितम्बर १९६६

सन् में से एक घटाओ = १९६६ — १ = १९६५

इसे चार से भाग दो = $\frac{१९६५}{४}$ — ४९१

माह के दिन = २२

तालिका नं० १ से माह की संख्या = ५

योग = २४८३

इसे ७ से भाग दो = $\frac{२४८३}{७}$

७) २४८३
३५४
५

तालिका नं २ से ५ = ब्रहस्पतिवार
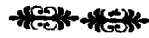
प्यार का बन्धन

—तृप्ता अराड़ा

प्रकृति का चक्र निरन्तर चलता रहता है। समय की गति के साथ साथ इस संसार के प्राणी अपना-अपना जीवन-यापन करते है और जीवन मे होने वाली विभिन्न घटनाओं के द्वारा अनेक नए नए अनुभव करते हैं। समय चक्र के साथ साथ मानव का पारस्परिक सम्बन्ध का सूत्र इस प्रकार जुड़ जाता है कि भविष्य मे लाख भुलाने पर भी वह नही भूलता और तोड़ने के असख्य प्रयत्न करने पर भी वह नही टूटता।

"छि, छि तुम्हे इस तरह रोना चाहिए क्या ?" "नही ! तुम मुझे छोड़ कर मत जाओ। मैं तुम्हारे बिना कैसे रहूगी ?" सारिका फूट फूट कर रो पड़ी। सुरेश ने उसके आसू पोंछते हुए कहा "सारिका तुम्हे तो गर्व होना चाहिए कि मुझे देश सेवा करने का ऐसा सुन्दर अवसर मिल रहा है। तुम मेरी प्रेरणा हो। तुम्हारा प्यार मेरे साथ है तो मुझे विश्व की कोई भी शक्ति हरा नहीं सकती। तुम मेरी प्रतीक्षा करना, मैं अवश्य लौट कर आऊगा। लौटने के बाद तुम और मैं विवाह बन्धन मे बंध जाएगे। फिर हम दोनो मा और पिता जी का आशीर्वाद लेने जाएंगे। बस अब जल्दी से मुस्कुरा दो और मुझे विदा करो।"

सारिका ने जबरदस्ती होंटो पर मुस्कुराहट लाते हुए कहा "मै तुम्हारे लौटने की प्रतीक्षा करूगी। मेरा प्यार सदा तुम्हारे साथ रहेगा। ईश्वर तुम्हारी रक्षा करे।"

"चलिए, मेजर साहब ! देर हो रही है। हवाई जहाज के उडने का समय हो गया है।"
"अच्छा, सारिका ! बाय बाय !"

"बाय,बाय !" सारिका ने मुस्कुराते हुए हाथ हिला दिया और मेजर सुरेश गुनगुनाता हुआ हृदय में सारका का प्यार समेटे और हृदय मे जवान उमंगे लिए देश की रक्षा हेतु हवाई जहाज में बैठ सीमा की ओर रवाना हो गया। सारिका बडी देर तक खडी उसी तरफ निहारती रही जिधर से जहाज उड़ रहा था। भारी एवं दुःखी हृदय से वह घर पहुची।

क्षण, घन्टे, और घन्टे दिनो मे, परिवर्तित होने लगे। प्रतिदिन समाचार पत्र मे नए नए समाचार आते। भारत-पाक युद्ध अपनी चरम सीमा पर था। दोनो ओर से भीषण बम-बारी हो रही थी। भारतीय जवानो ने तो कमाल ही कर दिखाया था। देश के नागरिक अपनी

बढ़ती हुई फौजों की सफलता देख उमग से प्रफुल्लित हो उठते किन्तु एक दिन समाचार आया कि हमारी एक महत्वपूर्ण चौकी पर जो कि हुसैनी वाला मे था, उस पर शत्रुओ ने अधिकार कर लिया है । इससे निकटवर्ती अन्य चौकियों को भी खतरा पैदा हो गया है । और उधर एक दिन सारिका को एक पत्र मिला —

" प्रिय सारिका मै हिम्मत के साथ अपने कर्तव्य का पालन कर रहा हू लेकिन लड़ाई के वातावरण मे भी तुम्हारी याद मुझे सताती है । ऐसे लगता है जैसे अब भी तुम कही मेरे पास ही हो । ये गरजती हुई बन्दूकें और तोपे भी मुझे तुम से दूर करने में असमर्थ हैं । एक बात और बताऊ, मुझे अभी अभी पिता जी का पत्र मिला है । लिखते हैं कि तुम बेहद जोश से लडो । भारत माँ का नाम ऊचा कर लौटो तो हम एक चाँद सी बहू घर में लाएगे ।"

"कहो सारिका ! वापिस लौटने पर तुम उनका यह स्वप्न साकार कर दोगी न ।"

"अच्छा मुझे बॉस ने शीघ्र बुलाया है । शेष अगले पत्र में... । इसलिए बॉय......।

तुम्हारा ही,
सुरेश ।

सारिका पत्र पढकर लजा गई, उन मधुर क्षणो की कामना कर उसके हृदय मे गुदगुदी सी हुई । अनायास ही उसने पत्र को चूम लिया ।

दूसरे दिन सुबह ही अखबार वाले की पुकार सारिका के कान मे पडी—"आज का ताजा अखबार ।" उसने भाग कर समाचार पत्र उसके हाथ से ले लिया । मुख पृष्ठ पर बडे बडे अक्षरों मे छपा था "हुसैनी वाला की महत्वपूर्ण चौकी फिर से हमारे अधिकार में ।" सारिका की निगाह अचानक सुरेश के चित्र पर चली गई । उसके नेत्र शीघ्रता से समाचार पत्र पर फिसलने लगे । उसके हृदय मे एक कपन सा उत्पन्न हो गया ।

"हमारी सीमा के चार मील निकट हुसैनी वाला मे स्थित चौकी फिर हमारे अधिकार में आ गई है । इसे दो दिन पूर्व शत्रुओं ने हथिया लिया था । हमारे मेजर सुरेश कुमार अपने दस वीर सैनिको के साथ बडी वीरता से लडे । वे निधडक होकर दुश्मनो के बीच फायर करते रहे । उन्हे कई जगह गोलिया लगी और वे युद्ध के एक घण्टा पश्चात वीरगति को प्राप्त हुए । भारत माँ के ऐसे लाल पर सम्पूर्ण राष्ट्र को गर्व है । राष्ट्र की ओर से उस दिवंगत आत्मा को शत-शत प्रणाम ।

सारिका समाचार पढ कर स्तम्भित सी खड़ी रह गई । उसके पैरो के तले की धरती खिसक गई । वह न रो सकी न बोल सकी बस अवाक सी खड़ी, शून्य में न जाने क्या सोचती रही न जाने क्या खोजती रही । शायद अपने प्यार को जो यही कही अतरिक्ष मे विलीन हो गया था । भारत माँ

की रक्षा के हेतु उसे यह भी ज्ञात नही रहा कि उसे तैयार होकर स्कूल मे पाढने के लिए भी पहुँचना है। इस समूचे विश्व मे कोई ऐसा नही था जिसे वह अपना कह सकती। अचानक उसे सुरेश के माता पिता की याद हो आई। सुरेश के पिता जो चार वर्षों से तपेदिक की लपेट मे आ चुके थे और माँ के नेत्रो की ज्योति भी अब विलीन हो गई थी जिन्होने अपने एक मात्र पुत्र सुरेश को भी भारत माँ के चरणों में अर्पित कर दिया था 'अब उनका क्या होगा' ? और इसी प्रश्न पर आकर उसकी विचार धाराएं टँकराने लगी। उसे लगा कि वे सुरेश का ही प्रतिरूप हैं तो अचानक वह चिल्ला उठी ''नही' नही मैं उन्हे असहाय नही होने दूगी। कभी भी नही। मैं उनकी बहू हूं शहीद सुरेश की भावी पत्नी हूँ। इस जन्म मे न सही अगले जन्म में अवश्य मेरा सम्बन्ध उससे स्थापित होगा।''

इस प्रकार की विचार धारा के ताने बाने बुनते हुए प्यार के बन्धन के कारण ही कुछ क्षण पश्चात् वह विधवा दुल्हन का रूप धारण कर श्वेत वस्त्र पहन कर अकेली ही अपने सास श्वसुर का आशीर्वाद लेने चल पडी।

यद्यपि सुरेश अब इस दुनिया में नही था लेकिन उसका प्यार का बधन इतना सुदृढ था कि वह उसको तोडने मे असमर्थ थी, प्यार के बधन के कारण ही वह सास श्वसुर के स्नेह की पात्र बनी। कैसा धन्य था उस सारिका का जीवन।

मनुष्य और भाग्य

—विजय कुमार आज़ाद

"कर्म और नियति रहे शतरंज खेल जगती को खोल बिसात,
मनुज के मौहरे है नि शक्त, बिछा खानों मे जो दिन रात।
उन्हे--चलते वे इस--उस ओर, मारते और कराते मेल,
सभी को काल कोष्ठ में डाल, खत्म कर देते अपना खेल।"

मनुष्य अपने जीवन की घटनाओं, अनुभवों और परिस्थितियों को देखकर जीवन के प्रति एक निश्चित दृष्टि कोण कर लेता है कि जीवन क्या है। यदि यह दृष्टिकोण स्वस्थ व निर्माणकारी होता है तो मनुष्य को प्रेरित करता है सुकर्मों के लिये मनुष्य के अन्दर कार्य करने की प्रेरणा जाग्रत होती है और यह सुख वैभव की निशानी होती है। दूसरा दृष्टिकोण पहले से ही निराशा वादी होता है मनुष्य निष्क्रिय हो जाता है। आलसियों को इसी दृष्टिकोण ने सताया हुआ है। इन मनुष्यों की जिन्दगी कोई जिन्दगी नही है। ये ही वे मनुष्य है जिनको जिन्दा रहने पर भी मरा हुआ कहा जाता है। इसी के आधार पर साधारणतया समाज में दो प्रकार के दृष्टिकोण के मनुष्य पाये जाते हैं, इनमे से एक वे हैं जो सब कुछ भाग्य पर छोडे हुये हैं इन मनुष्यों का कथन है कि " भाग्य फलति सर्वत्र नतु विद्या नतु बाहुबल " उनके अनुसार जीवन की प्रत्येक घटना भाग्य से ही होती है। दूसरी प्रकार के मनुष्य कुछ और ही कहते है उनका कहना है कि

उद्योगिनं पुरुष सिंह भुपैति लक्ष्मी
देवेन देबमति का पुरुषा वदन्ति
देव विहाय कुरु पौरुष मात्मशक्तया
यत्नेकृते यदि न सिध्यति कोउत्र दोष.।

इनका कहना है कि मनुष्य स्वय इतना सामर्थ्यशाली है कि वह स्वयं ही सब कुछ कर सकता है मनुष्य अपने भाग्य का निर्माण भी स्वयं कर सकता है भाग्य कही और जगह से नही आता है वैसे कुछ लोग तो भाग्य के पीछे हाथ धोकर पड जाते हैं इनका कथन है कि मनुष्य को तो भाग्य के अनुसार ही फल मिलेंगे अतैव काम करने की क्या जरूरत:

अजगर करै न चाकरी पछी करे न काम
दास मलूका कह गये, सबके दाता राम

यही नही इन लोगो का कथन है कि होना तो वही है जो भाग्य मे लिखा है इसलिये कर्म करने का कोई लाभ नही और जो भाग्य में है अर्थात जो कुछ भी होना है वह तो अब से पहले भाग्य मे लिखा ही जा चुका है।

लेकिन शायद ये लोग यह नही समझ पाते कि भाग्य में लिखा कुछ नही होता बल्कि मनुष्य के कर्मों के साथ भाग्य भी बदलता रहता है। भगवान पहले से कुछ नही लिखता ये तो उसके संस्कारो और उसके कर्मों का फल है। पहले दृष्टि कोण वाले, अर्थात जिनका कथन है कि भाग्य का निर्माण उनके हाथ में है वे जो कुछ चाहें भगवान से प्राप्त कर सकते हैं। कहने का तात्पर्य यह है कि भगवान मनुष्य के कर्म को देखकर ही फल देता है। किसी उर्दू के शायर ने कहा है:

खुदी को कर बुलन्द इतना,
कि हर तदबीर से पहले,
खुदा बन्दे से खुद पूछे,
बता तेरी रजा क्या है।

निराशावादी या भाग्यवादी कभी अपने जीवन में सुख नही भोग सकते क्योकि वे कर्महीन हो जाते हैं और कर्महीन होना मनुष्य के लिये सबसे बडा अभिशाप है कर्महीन को कभी सुख शान्ति नही मिल सकती।

गीता मे श्री कृष्ण ने कहा है "कर्मंन्ये वाधिकारास्ते मा फलेषु कादा चन।" कर्म करना ही मनुष्य का सबसे बडा लक्ष्य होना चाहिये। मनुष्य को आशावादी होना चाहिये उसे सोचना चाहिये कि जो कुछ मिलेगा करने से ही मिलेगा क्योकि बिना किये तो धरती मां भी कुछ नही देती

"पूछो किसी भाग्य वादी से,
यदि विधि अक प्रबल है।
पदपर क्यो देती न स्वयं,
वसुधा निज रतन उगल है।"

सच ही तो कहा है किसी कवि ने अगर भाग्य की बात सच है तो फिर खेतों में काम छोड कर किसान यू ही पृथ्वी में से अनाज ले लिया करे मिल मालिक अपनी मिले न चलावें, मजदूर काम करना बन्द करदें और भाग्य के भरोसे हाथ पर हाथ रखकर बैठ जायें। क्या कभी भी संसार की

कोई गति विधि इस तरह चल सकती है ? निश्चय रूप से नही। पुरुषार्थ के बिना हमें कभी और कुछ भी नही मिल सकता है। पुरुषार्थ द्वारा हम अपने भाग्य का निर्माण स्वय कर सकते हैं। हमारे भूतपूर्व राष्ट्र कवि श्री मैथिली शरण गुप्त ने भी पुरुषार्थ के बारे मे अपने सुन्दर विचार व्यक्त किये हैं :

न पुरुषार्थ बिना वह स्वर्ग है,
न पुरुषार्थ बिना अपवर्ग है।
सफलता वर तुल्य वरो - उठो,
पुरुष हो पुरुषार्थ करो उठो।

इसलिये यही कहना पडता है कि मनुष्य स्वयं ही अपने भाग्य का निर्माता है। वह जो कुछ चाहे प्राप्त कर सकता है, आवश्यकता है उसे केवल सच्ची लगन और कर्मठता की। जो लोग स्वय अपना कार्य करते है उसे भाग्य के भरोसे नही छोडते भगवान भी उन्ही की मदद करते है। अंग्रेजी मे कहावत है

"God helps those who help themselves"

इसके सार मे मैं सिर्फ यह कह सकता हूं कि मनुष्य के अन्दर सच्ची लगन कर्मठता, पुरुषार्थ तथा आशावादिता होनी चाहिये। प्रत्येक मनुष्य अपने लक्ष्य तक पहुँच सकता है, यदि उसके अन्दर आत्म बल हो तो। एक अंग्रेजी लेखक ने एक बहुत ही सुन्दर वाक्य इस बारे मे लिखा है :

"I am the master of my fate I am the captain of my soul."

अतैव हम सबको अपना भाग्य स्वयं ही बदलना चाहिये।

हास्य

—ऊषा रानी सेनिया राय

"हास्य" हुआ मधुर मुस्कान का,
बन गई है खंडहर जिन्दगी,

रोशनी ने ठुकरा कर अन्धेरे मे धकेल दिया,
स्तब्धता से भीत हो इस वातावरण में डाल दिया,

सूख सरिता गई सूख अब,
क्या करूं जलधि आह्वान का मैं,

गीत मेरे अधरों से समाप्त हुऐ,
वीणा के हर तार टूट गये।

आस्था के फूल सब मुरझा गए,
जीवन चक्षु फूट गये, अन्धकार की छाया में,

अर्चना मेरी न भाई व्यक्ति तक को,
क्यों निरादर अब करू भगवान का मै.

शीतल पवन के झोंकों में.
जल उठा, है तन मेरा,

चन्द्रमा की शान्त किरणों ने भी,
मेरा परिहास कर, अपनी,

शीतलता को अग्नि मे बदल दिया ,
इस हास्य की हाय ने तन मेरा भस्म किया ।

ना समझ थी, गई अर्चना के फूल ले भगवान के द्वार पर ,
निराश्रय को वहा भी आश्रय न मिला, दुत्कार दूर से दिया गया ,

आशाए सब टूट गई, मन जगत से छूट गया ,
ऐसी दशा में "हास्य" ने ही जिगर मेरे को थाम लिया,

दोष अपना समझ के अपमान को मैने सहन किया ,
जगत ने भी मेरी दयनीय दशा का परिहास किया ,

फिर भी मैने वेदना की तडप मे ,
शेष जीवन यन्त्र वादन किया ।

मेरी मधु स्त्रोत सुख कल्पनाए ,
शाश्वत रूप से सुख विरह में जल चुकी है ,

केवल इसी पथ में हास्य ही मुझे सात्वना दिये हुए है,
इस हास्य की अथाह को खोजती, इसी मे खोई रहती हूं मैं ।

स्मरण आने पर सुख घडी का ,
तोड़े मुरझाये फूल को मसल हाथ से देती हू मैं ,

लो हाथ मे काटो भरी डाली को ,
दो आसू वहा पर स्वय पोछ लेती हू मैं ।

कब तक जीऊ सौरभ हीन जीवन मैं ,
शरीर शिथिल अब हो चला ,

कदम लडखडा उठे बीच डगर मे ,
मन चीत्कार उठा ,

सासो की हर तार थम गई ,
वीणा वादन के लिए मेरे अधरो पर कंपन हुआ ,

है एक दिन अचानक कांपते हाथो से यन्त्र गिर पडा,
उठा न सकी पुन उसे है नाश मेरा हो चला,

टूटी वीणा पर मैंने, कर्कश स्वर में इन शब्दो का अलाप किया,
है ———— "हास्य तूने ही मेरा नाश किया"

इन्ही स्वरो को अलापते मैंने वीणा वादन समाप्त किया ,
स्वर मेरे वायु मडल मे उडने लगे ,
जगत को भी अब मेरी करुण दशा का आभास हुआ ।

आज का मानव दुःखी क्यों है ?

—कमल कांता

आज का मानव दुख से कराह रहा है, जिस मानव पर भी दृष्टिपात करते हैं वह ही चिन्ता एवं शोक के सागर में डूबा हुआ नजर आता है। यह प्रतिदिन सुख एवशान्ति करने के लिये स्वप्न लेता रहता है। वह सोचता है कि मेरी यह चिन्ता समाप्त हो जायेगी एवं अमुक इच्छा पूरी हो जायेगी तो मैं शान्ति एव सुख के हिलोरे लूंगा लेकिन उसका यह स्वप्न स्वप्न बन कर रह जाता है। एक इच्छा की अभी पूर्ति होती है कि उसके अन्दर असंख्य इच्छाये उत्पन्न हो जाती है। जब इच्छाये पूर्ण नही होती तो महान अशान्ति का प्रादुर्भाव हो जाता है। ज्यो ज्यो इन्सान वृद्ध होता है त्यों त्यो उसकी इच्छाये यौवन को प्राप्त करती जाती हैं। मनुष्य सोचता है कि यदि आज मुझे शान्ति प्राप्त नही हुई तो कल अवश्य ही प्राप्त हो जायेगी लेकिन "कल कल करके कलपाये।" "कल' शब्द का अर्थ चैन प्राप्त करना एव आने वाले दिन को भी कल कहा जाता है। कल तो आ जाना है लेकिन इन्सान को चैन की उपलब्धि नही होती।

प्रकृति की हर वस्तु एवं सृष्टि का हर जीव खुशी से भर पूर रजर आता है लेकिन मानव के चेहरे पर हर समय चिन्ता एव शोक के ही हाव भाव नजर आते हैं। इस पर किसी कवि ने क्या ही सुन्दर लिखा है कि —

पक्षी चहकते, फूल महकते, तारे चमकते,
बन्दे तू ही क्यो उदास रहे क्या किसीने कर दिया टोना है।"

अब प्रश्न पैदा होता है कि जिस सुख एव शान्ति की खोज मे सारी दुनिया सलग्न है और ससार मे जितने भी आविष्कार हो रहे हैं वे सब आनन्द एव सुख को उपलब्ध करने के लिये ही हो रहे हैं। लेकिन फिर भी मानव को शान्ति एव सुख का लेशमात्र भी अश प्राप्त नही हो रहा है उसका क्या कारण है एव शान्ति को प्राप्त कैसे किया जाये ?

आज हम जिस ढंग से शान्ति प्राप्त करना चाहते हैं उससे शान्ति प्राप्त होने की अपेक्षा अशान्ति मे ही वृद्धि होती जा रही है। आज जब हमारा रास्ता ही विपरीत हो तो हम मजिल की एव उद्देश्य की प्राप्ति कर सकते हैं। जिन विषय एव भोगो में शान्ति का तनिक भी अंश विद्यमान नहीं है उनके पीछे तो हम दीवाने हो रहे हैं। आज हम अपने वास्तविक उद्देश्य से गिर गये हैं।

उपरोक्त कथन के अनुसार इच्छाये ही अशान्ति का घर हैं तो मनुष्य गीता के उपदेश को ध्यान मे रखता हुआ शान्ति को प्राप्त कर सकता है।

जिस प्रकार सभी नदियां समुद्र में मिलती हैं लेकिन समुद्र में कोई हल चल उत्पन्न नहीं होती, ह शान्त एवं गम्भीर ही बना रहता है इसी प्रकार मनुष्य भी सभी इच्छाओं को अपने अन्दर समाता आ अपने शान्त स्वरूप को न छोड़े ।

हमारी आत्मा स्वभाव से ही स्वतन्त्रता प्रिय है आज हम उसको तो परतन्त्रता की श्रृंखला बांधना चाहते हैं जिन इन्द्रियो एव मन को हमने वश मे रखना था उसके हम दास बने हुये हैं । ो मन महोदय ने कह दिया उसको बिना विचारे ही हमने कर डाला । इस पर किसी कवि ने क्या ो सुन्दर लिखा है कि —

आत्मा को तू खुला छोड क्यो किये आजाद है ।
मन को तू बाध ले ये बडा नामुराद है ।।

हर बात में ना इसको प्रधान किये जा ।
ओ आने वाली मुश्किले आसान किये जा ।

परन्तु उपरोक्त कथन का यह मतलब नही कि हम बिल्कुल ही निष्क्रिय हो जाये, हम जीते ागते चित्र ही नजर आये हमारे अन्दर कोई स्फूर्ति ही न हो । ऐसा करने से तो हम अपने सद्ग्रन्थो अमृतमय उपदेशो को अपने जीवन मे न ढाल सकेंगे । हमारे अन्दर परोपकार, देश भक्ति एव अपने ो महान बनाने की भावनाये सदैव पनपती ही रहे और हम उनको क्रियात्मक रूप देने के लिये सदैव ावले बने रहे । ये भावनाये अपने आप मे एक पुरुष्कार है क्यो कि जब हम कोई श्रेष्ठ कार्य करते तो हमें वास्तविक शान्ति का अनुभव होता है ।

हर चीज मर्यादा मे ही आकर्षित लगती है लेकिन आज हम अपनी मर्यादा ा उल्लघन करते हुये अपनी सभ्यता एव सस्कृति को छोडकर पूर्णत पाश्चात्य सभ्यता के रग में ो जा रहे है । भौतिकवाद का ही बोल बाला हो रहा हैं, आध्यात्मिकवाद पतन के गर्त मे गिरा जा ा है । हम श्रृंगार को ही जीवन समझ रहे है । आत्मा भूखी तडप रही है । जब तक आत्मोत्थान ी लालसा बराबर न पनपेगी तब तक शान्ति एव सुखाकाक्षा स्वप्न ही सिद्ध होगी । जब हम गीता '' कर्मण्येवाधिकारस्ते '' के सिद्धान्त को जीवन मे ढालेगे एव समन्वय योग पर चलेगे तब ही हम ों शान्ति एव ब्रह्मानन्द को प्राप्त कर सकेंगे ।
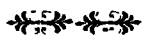
मंहगाई

—सुखबीर सिह शर्मा

अगर आज इतनी महगाई न होती ।
खुदा की कसम तोंद आयी न होती ।।

चीनी के दम पे भरा है खजाना ।
चावल के दम पे बना आशियाना ।।

अगर घी में चरबी मिलाई न होती ।
खुदा की कसम तोंद आई न होती ।।

आटे मे हमने खाया है घाटा ।
गला हमने सबका मुहब्बत मे काटा ।।

अगर हमने डंडी दबाई न होती ।
खुदा की कसम तोंद आई न होती ।।

दाखिला और फिर — ?

—कमला शर्मा

जब कही किसी छात्र का दाखिला होना होता है तो वह सोचता है कि हे ईश्वर किसी प्रकार यहा दाखिला मिल जाए बस। मैं तो शुरू साल से मेहनत करूंगा। रोज पढ़ कर आया करूंगा। बस! एक बार दाखिला किसी तरह मिल जाय। माता पिता इधर उधर दौड धूप करते हैं। प्रधानाध्यापक से अगर जान पहचान हुई, तो बस लट्टू हो जाते हैं। प्रधान अध्यापक पर प्रशंसा भरे शब्दों की झडी लगा देते है। अजी, हमे तो बस आपकी मुस्कराहट चाहिये। गर्मी, धूप, आदि सब खूंटी से बांध घर से निकल पडते है। कुछ लोग तो इतने महान होते है कि नीले नीले नोट दिखा कर लोगों को खुश कर लेते है।

चलो ईश्वर की कृपा से किसी तरह दाखिला तो मिला। अरे यार अब दाखिला तो हो गया साल भर पडा है, होती रहेगी पढाई। आओ सिनेमा चले। हां यार आओ मिठाई तो खिलाओ। कभी कभी पढाई को मूड नही बनता। कभी Period Attend करने का मूड् नही होता। अरे! अभी तो पांच महीने पडे है, सब पढ लेंगे। ओह! यार साल निकल गया पर कुछ समझ मे नही आया कि इस कालेज मे आकर क्या पढा है। इसी प्रकार धीरे धीरे यमदूत (इम्तहान) भी आगया। हाय रे! कुछ याद नही होता। कुछ समझ मे नही आता। अरे यार इतने क्यो घबराते हो जो भाग्य मे लिखा है वो तो होगा ही। असफल रहे तो अगले साल सही —— ।
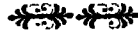
जामिया की स्वर्ण-जयन्ती

—धर्मपाल तूर

जामिया के विद्यार्थी , अध्यापक और कार्यकर्ता
समर्पित करते है , सपनो की आलोक मजूषा
स्वर्णिम-जयन्ती को ।

न जाने कितनो ने कितना स्नेह ;
न जाने कितनो ने कितना तप ;
न जाने कितनो की कितनी साधना ;
न जाने आत्म अनुशासन के कितने सिक्के ;
भर दिये है इस मजूषा मे,
और यह मजूषा जनराज्य को समर्पित है
इन्द्र चाप से झरते हुए रंगीन आलोक सी ,
न जाने कितनी सम्भावनाए चिपकादी हैं

मंजूषा के चारो ओर
ज्ञान का तेज , शिक्षा की दीप्ति ,
शिक्षण के गौरव से , रगी है यह मंजूषा ।

आत्म-उन्मेष के हाथों से मंगलमय विश्वास को ,
समर्पित है, जामिया के गत पचास वर्षों का—
ऐतिहासिक आलेख ,

तम्बुओं से विशाल भवनो की यात्रा तक का दस्तावेज
इस मजूषा मे भरे हैं तरूण, तरूणियो के उल्लसित स्वर
नव-युग की चेतना, नव-युग की चुनौतियाँ और नव-युग का
आत्मीयता ;

सब समर्पित है, विश्वास के इस पर्व को
जो हमे, उन्हें आलोकित करेगा ।
शिक्षा और सस्कृति के पावन प्राँगण मे
समर्पित है स्वर्ण दीप्ति, सदृश यह मजूषा
स्वर्णिम-जयन्ती को ।।

जामिया का विद्यार्थियों के प्रति दृष्टिकोण

—निर्मल कुमारी

किसी शिक्षा संस्था के गौरव का ज्ञान विद्यार्थियों के प्रति उसके दृष्टिकोण से लगाया जाता है। जामिया के विद्यार्थियो के प्रति व्यवहार करने का, उन्हे शिक्षा देने का, उन्हे अनेक प्रकार के कार्यो में लगाए रखने का, मेरे विचार से दृष्टिकोण अन्य विश्वविद्यालयो की अपेक्षा कुछ दूसरा ही है। और यही वह विशेषता है जिससे जामिया मिल्लिया अन्य विश्वविद्यालयो से भिन्न है।

इसे हम जामिया की प्रतिष्ठा भी कह सकते है। जामिया मे पढने वाले विद्यार्थी बहुत जल्दी यह अनुभव कर लेते है कि उन्हे जामिया के उपकुलपति महोदय से ले कर जामिया के एक सामान्य कर्मचारी तक से आत्मीयता और सहज, स्नेह मिश्रित सम्मान प्राप्त होता है। इस कल्पना से कि हमारी शिक्षण संस्था में हमे सम्मान की दृष्टि से देखा जाता है प्रत्येक विद्यार्थी को आनन्द और गौरव का अनुभव होता है।

जामिया मे नर्सरी कक्षा से लेकर उच्च कक्षा के शोध करने वाले छात्रो तक को जामिया का दृष्टिकोण एक सजीव, क्रिया शील और प्रतिष्ठितसत्ता स्वीकार करता है। जामिया मे निवास करने वाला प्रत्येक व्यक्ति चाहे वह कितना ही अपरिचित क्यो न हो, अपने से मिलने वाले प्रत्येक व्यक्ति से इस प्रकार व्यवहार करता है, मानो वह व्यक्ति मिलने वाले व्यक्ति को बहुत महत्त्व दे रहा हो। ऐसे व्यवहार से मन खिलता, है बुद्धि तरंगयित होती है और आत्म सन्तोष का अनुभव करती है। जामिया के विद्यार्थियो के प्रति एक दूसरा भी दृष्टिकोण है और वह है सहन शीलता का। छोटी छोटी बातो से, विद्यार्थियों की हल्की फुल्की शरारतों से जामिया मिल्लिया क्षुब्ध होने वाली संस्था नही हैं। वह विद्यार्थियो की समस्याओ के समाधान मे कुछ इस ढंग से दिलचस्पी लेता है और विद्यार्थियो को यह अनुभव करा देती है कि इस समस्या का समाधान विद्यार्थी और प्रबन्धक दोनो ने मिल कर निकाला है और तब समस्या समस्या नही रहती।

जामिया के क्लर्क, चपरासी, अध्यापक, पुस्तकालय से सम्बध व्यक्ति सभी विद्यार्थियो की वाणी और व्यवहार को एक सीमा तक सहते है। जामिया के लोग बहुत देर तक मीठे और मुलायम बने रह सकते हैं। यह मीठापन और कोमलता ऊपर से ओढी हुई नही होती।

लगता है यह उनके स्वभाव का अंग बन चुकी है। सहन शीलता एक गुण है और इसकी गरिमा जामिया मे देखने को मिल सकती है।

जामिया के विद्यार्थियों के प्रति दृष्टिकोण शिष्य भाव का नहीं। मेरे विचार से कुछ-कुछ मात्स्य भाव का है। जामिया के प्रत्येक व्यवहार कर्त्ता से मिल कर यह बोध होता है कि हम किसी शुभ चिन्तक मित्र से मिल रहे हैं और यह मित्रता हमारी सहायता करने की भी इच्छुक है और उस सहायता के पीछे कोई स्वार्थ काम करता हुआ नही दिखाई देता। इस बात का अनुभव मैंने तब किया जब मैं प्राइवेट छात्रा के रूप मे जामिया के अध्यापको से स्कूल में कुछ सहायता और परामर्श करने पहुँची। तब जिस योग्यता, सत्कार भाव, उदारता और उत्साह से जामिया हायर सेकन्डरी के अध्यापको ने मेरा मार्ग दर्शन किया। मेरा उत्साह बढाया उससे मुझे शक्ति मिली और मैंने अनुभव किया कि जमिया दूसरी संस्थाओ से भिन्न संस्था है।

जामिया मे अकारण दूसरों के लिए कष्ट सहने वाले लोगो की कमी नही है। और यही कारण है कि जामिया कॉलेज में, हायर सेकन्डरी में, प्राइमरी मे या नर्सरी में आप कही भी जाइए ऐसे लोग मिल जाते हैं जो अपरिचितो के लिए भी अपनी सामर्थ्यानुसार कष्ट उठाने के लिए तैयार रहते हैं और उत्साहपूर्ण तत्परता से और सद्भावना से व्यवहार करते है।

जामिया के उत्सवो, समारोहों में, पिकनिको में और दूसरे प्रसगो में जामिया के अध्यापक और प्रबन्धको का यह प्रयत्न रहता है, हमारे विद्यार्थी आगे रहे। संचालक बने, समारोह का सूत्र उनके हाथ में रहे और उनकी योग्यताये सच्चे और सहज रूप मे उभर कर सब के सामने प्रकट हो। इससे विद्यार्थी को यह लाभ पहुँचता है और उसमे आत्मविश्वास पैदा होता है। जामिया के विद्यार्थी अपने आत्मविश्वास के लिए बहुत प्रसिद्ध रहे है। जामिया के प्राईमरी स्कूल के बच्चे ने पडित नेहरू को भी अपने आत्मविश्वास से चकित-विस्मित कर दिया था और उसके पुरस्कार स्वरूप श्री नेहरू ने अपने जन्म दिवस पर नेशनल स्टेडियम मे आयोजित होने वाले समारोह में जामिया के उस बालक को अपने साथ जीप मे बैठा कर घुमाया था। जामिया के विद्यार्थियो के प्रति यह निश्चित दृष्टिकोण है कि जामिया का प्रत्येक सदस्य ऐसी व्यवहार विधि अपनाये जिससे विद्यार्थियो मे आत्मविश्वास पैदा हो।

जामिया मे मैंने अनुभव किया है कि यहां पर पूरा समाज विद्यार्थियों के प्रति बहुत उदार और बहुत सदाशयी रहता है। एक बार तो ऐसा सुनने मे भी आया कि जामिया के उपकुलपति महोदय ने अपनी गरीबी और लाचारी का झूठा रोना रोने वाले एक विद्यार्थी को अपने खर्च से जाडे मे पूरा सूट ही सिलवा दिया था।

जामिया की उदारता का कुछ लोग अनुचित लाभ भी उठाते देखे गये है। जामिया के

प्रबन्धक और अधिकारी सदैव इस बात के लिए प्रयत्नशील रहते हैं कि उनके कमजोर विद्यार्थी और आर्थिक दृष्टि से पीड़ित छात्र उनसे लाभान्वित हों।

जहा तक मेरा अपना अनुभव है मैं जामिया मिल्लिया के विद्यार्थियो के प्रति दृष्टिकोण को केवल चार शब्दो में व्यक्त करके कहना चाहूंगी कि आत्मीयता, सहन-शीलता, सहायता और औदार्य, इन चारो शब्दो के सयोग का नाम जामिया के छात्रों के प्रति दृष्टिकोण है।

एक साज़

—नीलिमा कुमारी

जिन्दगी के साज पर ,
जब भी नगमा छेड़ा ,
सिसकिया ही सुनाई दी ,
साज के तारो पर ।

तमन्ना थी फूलो पर ,
चलने की इठला कर
किस्मत देखिए, रोकर ,
चले काटो की राह पर ।

बचपन होता है फूल ,
आसुओ से मुरझा गया ,
जवानी भी आ रही है ,
देखिए काटा है या फूल ?

माँ

—नरोत्तम शर्मा

सूर्यास्त हो चुका था। तारो ने क्रमश. गगन अटारी से झाँकना शुरू कर दिया था। चन्द्रमा ने अपनी आभा समस्त सौर मंडल पर छिटक कर वसुन्धरा को भी शोभायमान कर दिया था। यह कहना अतिशयोक्ति न होगी कि इस विश्व में प्रत्येक वस्तु अपना अस्तित्व स्थापित करने मे प्रयत्नशील है। कुछ समय गुजरा और इन्सान की आह से बने धुए तथा समुद्र के वाष्पाश्रु से निर्मित काजल जैसे काले बादलो ने उजाले पर अपना अस्तित्व स्थापित कर उसे अंधेरे मे परिवर्तित कर दिया। वातावरण पूर्णत नीरव था, पक्षियो ने तो जैसे मौन भग करने की कसम खा ली थी। इस नीरवता का समाप्त कर दिया एक सिसकी ने। यह सिसकी किसी अबला की नही, अपितु एक असहाय नीरू की थी जिसका काम अपने हालातो पर नीर बहाने के अतिरिक्त कुछ और नही रह गया था।

इधर नीरू को ढूढते ढूंढते चार अधेड अवस्था के लोग आ गये। उनकी नीरू को पुकारने की आवाज ने निस्तब्धता को इस तरह भंग कर दिया जैसे शात सरोवर मे डाला गया एक कंकड़ उसकी शाति को भग कर दिया करता है। इसके जवाब मे उन्हे नीरू की सिसकी ही सुनाई दी। उन पडोसियो ने नीरू को पहचान कर उसका रूख उसके घर की तरफ बदल दिया। नीरू के आँसू विवशता से उसकी जिन्दगी की गर्दिशो को धोते रहे। घर के पास आकर उसके पांव यकायक रुक गए। घर अब उस के लिये घर न रहकर भूत बंगला बन गया था। उसके पिता घर से बाहर आए और उन सज्जनो का शुक्रिया अदा करने के बाद नीरू को घर ले गए। उनका पहला प्रश्न था, " नीरू बेटे! मैं तीन साल विदेश यात्रा के बाद घर मे तुम्हे खोया-खोया सा पा रहा हूँ, अब तक मैं समझ नही पाया कि इसका कारण क्या है? क्या तुम इस प्रश्न का उत्तर देकर मेरी जिज्ञासा शात करोगे?" नीरू का जवाब उसके बरबस आँसू ही थे जिन्होने पिता की छाती को पूरी तरह भिगो दिया।

इस उत्तर को पाकर नीरू के स्नेही पिता भी न रह सके, उनकी डबडबाई आँखें भी नीरू के नेत्रो से निकले नीर का साथ देने को विवश हो गई। एक के आँसू दूसरे के आसुओ को काफी देर तक धोते रहे। पिता ने अपने ऊपर काबू पाया और अपने प्यारे बेटे का चुंबन करते हुए उसे गोद में बिठा लिया। आँसुओ के साये में पले हुए नीरू की इच्छा हुई कि कमरे के इस मौन को अपने दलित हृदय से निकले चन्द टूटे फूटे अल्फाज से भंग कर दे परन्तु अन्तरात्मा ने इसके लिये गवाही न

दी । नीरू के पिता को एक शेर याद आया —

नजर पे ढल के उभरते है दिल के अफसाने ।
ये और बात है कि कोई नज़र ही न पहचाने ।।

नीरू के पिता अपने दुलारे बेटे के दिल के अफसाने को उसकी नजर के जरिये पहचान चुके थे, परन्तु उनकी इच्छा थी कि उनका बेटा अपनी जबान से कुछ तो बोले । पिता का ध्यान अकस्मात् गोद में बैठे हुए बेटे की बाँहों पर गया जिन पर पड़े नीले निशानों को समझने में उन्हे देर न लगी, इस करुणावस्था को देखकर उनके मुह से चीख निकल गई " हाय ! नीरू !! " इस चीख को सुनकर साथ के कमरे में सोई हुई नीरू के पिता की पत्नी भी आ गई । उनकी निर्दयी आँखो को यह कैसे सुहाता कि नीरू अपने पिता की गोदी में इस तरह बैठे । वो अपने पर संयम न रख सकी । उनका क्रूर हृदय इन पंक्तियों को कहाँ समझ सकता था —

" कुदरत को नापसन्द है सख्ती कलाम में ।
इस ही लिये पैदा न की हड्डी ज़बान मे ।। "

कुछ कृपा लिखा होने के कारण वो झल्ला कर अपना Pet word बोल उठी, "I ll fight with you" मैं समझ गई कि नीरू ही आपका बेटा है । तीन साल का छोटा सा धीरज तो तुम्हारी आँखो का शूल है, यदि ऐसा था तो मुझे इस घर मे ब्याह कर लाने की क्या जरूरत थी ? अच्छा होता जो मेरे बेटे धीरज को तुम जैसा पिता को देखने का अवसर ही न मिलता, और वह ससार में आने से पहले ही चल बसा होता । इन जली कटी बातो को सुनकर नीरू के पिता के हाथ नीरू के कपोलो से हट गए और नीरू असहाय सा माँ ...... माँ ...... पुकारता हुआ धरती माँ की गोद में लुढक कर गिर गया । उसकी सांसारिक मा के दुनिया से चले जाने के बाद धरती माँ ही उसकी माँ रह गई थी ।

धीरज अपनी अम्मा को चारपाई पर न पाकर मम्मी मम्मी करता हुआ कमरे में आ पहुँचा जहाँ कि उसकी माँ चण्डी की प्रतिमा बनी खडी थी । इस रूप को देखकर धीरज घबरा गया और धरती पर पड़े नीरू की गोद मे आ गया और प्यार से बोला, " भैया ! तुम धलती पल त्यो पड हो, बिस्तल पल छोएंगे, चलते त्यो नही ।" धीरज की मम्मी ने उसे हाथ से पकड़ कर खीच लिया और कर्कश स्वर मे बोली, " यह तेरा भैया नही, तेरी जान का लिवैया है, इसके रहते तू तो अब नौकर बन कर रहेगा और मैं होऊंगी बादी । " और वह अपने कमरे मे पुन: लौट आई ।

पिता अब एक नदी की तरह थे, जिसके अस्तित्व के लिये दो पाटो का होना आवश्यक है, जिनमें से एक पाट था नीरू । इस भयानक वातावरण मे नीरू के कुछ जिन्दगी के दिन गुजर गए । अब

नीरू के सिर पर से उसके पिता का साया भी धीरे धीरे उठता चला गया। संसार में उसका साथ देने को एक ही चीज बच रही थी, वो थे उसके आँसू, उसके चिर – साथी। नीरू की हालत बद से बदतर हो चली थी, इस हालत में जीवन व्यतीत करते करते उसके जीवन की अन्तिम रात्रि भी आ पहुची। अब नीरू के सब अंग ठंडे पड़ चुके थे।

नीरू का अन्तिम समय आ गया था। उसके मुह ने कठिनाई से शब्द बुदबुदाए, "मां! मेरी प्यारी मां!! अब मैं तेरी गोद मे आ रहा हु। मा! इस दुनिया से तू भी गई थी एक रोज, और मैं आज जा रहा हूँ, तुझे गम था मुझ से बिछुडने का, परन्तु मुझे खुशी है तुझ से मिलने की। तेरी मौत पर रोने वालो में से एक मैं भी था, जो कि सदा रोता रहा, परन्तु मेरी मौत पर रोने वाला कोई नही।"

"हे भगवान्! तू मेरे बाद धीरज को ऐसा सार -- संभार से रखना कि मेरी जगह वो मेरे और अपने एक ही पिता का नाम जग में रोशन कर सके।"

"मां! ...... अब मैं ... . तेरे पास आ रहा हू! मां!! ...... मां!!!

TAHZIB

(Journal of the Students of the Institutions of Higher Learning in Jamia)

SECOND ISSUE 1970-71

JAMIA MILLIA ISLAMIA

JAMIA NAGAR, NEW DELHI-25

CONTENTS

EDITORIAL

It is a matter of great pleasure to bring out this magazine on the occasion of our 'Golden Jubilee' year. In the history of the Jamia Millia Islamia this year is of great importance to its teachers, students and well wishers. It was founded on October 29, 1920 at Aligarh under the inspiration of the 'Khilafat' and non-co-operation movements. We would like to pay our humble tributes to its distinguished leaders like Mahatma Gandhi, Maulana Muhammad Ali, Hakim Ajmal Khan, Dr. Mukhtar Ahmad Ansari, and Dr. Zakir Husain who were the founding fathers of it. Its luminaries of the Indian independence struggle, represented the three important currents that Jamia aimed at bringing together, in its educational efforts viz., Islamic religiosity, Hindu religiosity and modern political thought and Dr. Zakir Husain, the national zeal of the youths of the time.

Besides these there were many others who watered it with their sweat and blood, and their sincere efforts and sacrifices cannot be described in words It has passed through many vicissitudes. It had to undergo various stages of development like a plant or human organizm. There was a time when its degrees were not recognized but students used to come here to equip themselves for the service of the nation and quench their thirst for knowledge. Same was true of its teachers. Thus, its growth had been possible because of the quality of individual teachers and students, and willingness of all to work as a team

The ultimate aim of education is to teach us how to live and how to behave in society. It should teach us how to preserve positive values of love, brotherhood and respect for others. There are certain positive religious, social and cultural values and norms that guide our behaviour pattern. This is the precise meaning of 'TAHZIB' that man, apart from being a biological organizm and social animal, has 'Tahzib' also, i.e , he makes legends and mores; mores and folkways; creates values and norms, philosophy and idiology of life He preserves and transmits his heritage It is 'TAHZIB' which makes a Hindu a good Hindu, a Muslim a good Muslim, a Sikh a good Sikh and so on.

Different institutions of the Jamia Millia Islamia, publish their own annuals. But 'TAHZIB' represents the whole university. I hope it will facilitate emotional

integration, co-ordination, exchange of views, feeling of 'we and psychological identification among the students. It will motivate and inspire creative talents.

This is our second attempt. Efforts have been made to make it interesting by purposeful articles. I would like to thank its contributors. I am obliged to my teachers and friends who gave me valuable suggestions.

R. P. Rahi.
Editor

AN HOUR WITH THE SHAIKHUL JAMIA

R. P. Rahi

The members of the editorial board of the TAHZIB had the good fortune of meeting the Shaikhul Jamia, Prof. M. Mujeeb on Oct 6, 1970 We had a very lively discussion with him. A brief report is being presented below for the benefit of the readers of the TAHZIB

R.P. Rahi — Sir, what is your image of the Jamia Youth ?

Shaikhul Jamia — I cannot say anything about it because it is upto the students what kind of image they would like to project. They have to decide it themselves

R.P. Rahi — Sir, I mean what are your expectations regarding the behaviour of the Jamia students ?

Shaikhul Jamia -- I feel they should have a good moral character Their behaviour should be above criticism. They should be careful not to offend others or in any way hurt their feelings. They should show consideration for others. For example, you have to board a bus and there is a great rush: I expect you to make room for others rather than become a part of the crowd. You should have self respect and respect for others

Abdul Wahid — Sir, in practising 'showing codsideration for others' I may not get the bus for hours together and I may be late for my college In such circumstances how can I practise it ?

Shaikhul Jamia — I am certain some one else will also show consideration for you. Otherwise, you can come on foot or can think of some other way

R.P Rahi — Sir, I doubt if it can be applied in other fields of life.

Shaikhul Jamia — You can apply it everywhere But do not be disappoin-

ted because of failures. It will pay you good dividents in the long run.

Abdul Wahid — Do you visualize a rapid expansion of Jamia during the the next five or ten years ? If not, Why ? If so, on what lines?

Shaikhul Jamia — There has been a natural expansion of Jamia during the last fifty years and the same natural progress will continue in future. However, the Jamia also aims at raising standard of education.

Vijay Kumar — What do you mean by natural expansion ?

Shaikhul Jamia — I mean the way a plant or the human organism grows and develops in a natural and systematic way depending on the needs and resources.

R.P. Rahi — Sir, how does Jamia differ from other univesities of the country ?

Shaikhul Jamia — I feel basically there is no difference between Jamia and other universities. But the ultimate aim of Jamia is to achieve maximum of improvement in all fields.

R.P Rahi — Sir, I feel Jamia differs in respect of the degree of student unrest from other universities For example, in many other universities there are many destructive elements operating among the students. Why is it that there is not much of student unrest here ?

Shaikhul Jamia — Generally students never think seriously why they are studying, they rather think of getting jobs. In that way they do not make the best use of their potentialities and abilities.

There is lack of inter personal contacts between the teachers and the students. Many a time, the students do not even know and recognize the teachers who do not teach them but are in the same university and vice-versa. Therefore, there is lack of mutual understanding between them But there is close contact between students and teachers in Jamia Millia.

R P Rahi — Sir, how can a teacher promote personal contact ?

Shaikhul Jamia — It docs not take much time for a teacher to know which student is interested in him and vice-versa. Both the parties can show the interest that can lead to personal interaction This is how mutual understanding can lead to personal contacts.

R.P. Rahi — What has been the contribution of Jamia to promote national integration ? What may be done to further the cause ?

Shaikhul Jamia — I do not make any claim that we in the Jamia have contributed anything. But we do not give any priority to any student on the basis of religion, caste, class or other things. Every student is treated like a student without any prejudices You can know it best by making a survey of the opinion and attitudes of students preferring different religions and so on.

I would like more and more close contacts among Muslims, Hindus, Sikhs and others. This is how they can learn more about each other through mutual understanding and respect for each other.

Vijay Kumar — Have the objectives of education in Jamia, undergone a change since its inception in any way ?

Shaikhul Jamia — No, they have not undergone any change

Abdul Wahid — It is being pointed out in certain quarters that the Jamia students would be at disadvantage if it laid emphasis on teaching through the medium of Urdu. How far are such apprehensions justified in your opinion ?

Shaikhul Jamia — I think Urdu has not been a handicap to its students and students will not be at a disadvantage because of it. But you know that we do not insist on teaching in Urdn only Students can have any medium of instruction such as English, Urdu and Hindi.

R.P. Rahi — Would you appreciate and encourage if the students form an All Jamia Union ?

Abdul Wahid Ansari

Mohd Akram Farshori

THE EDITORS

Rajinder Prasad Rahi

Vijay Kumar Azad

Shaikhul Jamia — If they want to I would permit them. If they do not want it I will not do anything about it

Abdul Wahid — How far is the emphasis on religious studies in the different Jamia courses justified in our secular country ?

Shaikhul Jamia — It is justified because Hindu students can learn Hindu Ethics and Muslims Islamic Ethics, but you know that religious studies are not compulsory.

Vijay Kumar — What do you expect from the Jamia trained teachers in particular besides the usual responsibilities of the profession ?

Shaikhul Jamia — We want them to be good teachers.

R P. Rahi — What do you mean by a good teacher ?

Shaikhul Jamia — I feel a good teacher should be interested in transmitting knowledge as much as he can to his students.

R.P. Rahi — There is a growing trend among students to criticize their teachers. They even say that the teachers are incapable of teaching and so on What do you feel about it ?

Shaikhul Jamia — I feel that criticizing teachers is like criticizing one's own parents. There is a traditional relation of teacher and taught, as of father and son and both have to respect that relationship.

Both the students and teachers should examine themselves rather than criticize others. There should be a spirit of tolerance and self-criticism.

R.P. Rahi — Do you think that the present system of selection for the training of teachers lacks something ?

Shaikhul Jamia — I think before a student is selected for teacher training course after B.A., he should have an experience of teaching for one year at least. It will lead to much improvement in standards

VOCATIONAL GUIDANCE

Miss. Beena Jain

The attention of educator and of general public needs to be focussed upon vocational guidance. It is highly desirable that the methods and techniques of vocational guidance be related in the light of social, economic and educational changes that have taken place in recent years

The vocational guidance programme is conceived of as including certain services which are essential, if a school system is to provide adequate aid to youth in making the transfer from school to occupational life. The effective school of today must teach the students better than they were taught a century ago. The skills and information taught today, whether verbal, numerical, aesthetic, social or scientific are richer, stronger and more complex than they were one hundred years ago precisely because they are now taught as tools and devices for the achievement of great ends rather than as ends in themselves.

Vocational guidance is the giving of information, experience and advice in regard to choose an occupation, preparing for it, entering it and progressing in it It may also be defined as the process of "assisting the individual", to do for himself certain definite things pertaining to his vocation.

It is not a single act or a brief series of acts involved in telling one what vocation he should follow, as some seem to think It includes acquainting the individual with a wide range of information concerning himself and concerning occupations by means and methods. It includes helping the individual to work out for himself an adaptable vocational plan and to proceed in accordance with that plan. It includes aiding the individual to acquire a method of procedure in dealing with his vocational problems that will enable him to make wise changes in his vocational plan at any time in his life when changes become necessary or desirable.

In organised form vocational guidance may well come to have an important place in the entire working of an individual. The process of vocational guidance, like the process of education, goes on in an unorganised manner in the life of every individual, whether he is conscious of it or not. Organized vocational guidance in connection with the schools or with other social agencies is society's,

efforts to do for the individual in a systematic and well considered manner what otherwise would be left to chance influences.

Vocational guidance is fundamentally an effort to conserve the priceless native capacities of youth and the costly training provided for the youth in schools. Vocational guidance is properly an integral part of an educational programme. Its function is different from those of teaching and other school activities. As a specialized function it is characterized by a body of knowledge and techniques of its own. Thus, it requires special preparation.

Any act or procedure which is for the definite purpose of aiding the individual to make a wise choice when this situation arises is a part of the vocational guidance process. Usually the choice is the result of an accumulation of influences of various kinds often covering a considerable period of years

Any item of counsel given should be classified by its controlling motive— by the goal to which it is pointed. There are also mentioned many kinds of guidance. In examining the different kinds for the purpose of determining which should be accepted and which rejected, a frame of reference is desirable Such a frame of reference is available in vocational guidance.

Educational guidance must be accepted at once as a legitimate kind of guidance. The individual finds it necessary to choose which school, curriculum, subjects, extra-curricular activities etc. best serve his peculiar needs.

Recreation guidance also is an acceptable kind of guidance. There are several types of recreational activities—physical, social, vocational entertainment etc.—and many different activities of each type the individual needs assistance in choosing recreations which are suited to his personal characteristics Such assistance may properly be called 'recreational guidance'.

Community Service Guidance likewise is an acceptable kind of guidance 'Civic Guidance', 'Health Guidance', 'Social Guidance', and 'Moral Guidance' are not acceptable terms.

On account of the constantly growing complexity of industry and business, with more different kinds of occupations, the need for assistance in choosing occupations increases year by year. Along with growing complexity of the occupational world, there has been a decrease in opportunities for youth to gain reliable information about occupations by such informal methods of earlier days as observations of people at work and exploratory experiences through part-time employment.

It is a fact that constantly better facilities are becoming available for

obtaining the required information concerning individuals and concerning occupations that is required in providing you with organised assistance making suitable occupational choices. Thus meeting the needs of youth for Vocational Guidance has become a major social responsibility.

A comprehensive programme of vocational guidance in secondary schools is concerned with different services, such as vocational information services, self inventory services, counselling services, employment services etc. If the programme is to be highly effective, it is necessary not only that provision be made for all of these services but also that each be performed in an efficient manner.

Supplying youth with information concerning occupations is a first step in vocational guidance. Occupational information is worthy of a place as a separate subject in the secondary school curriculum. The function of the self inventory service of a vocational guidance programme is to give the individual and awareness of his personal assets and liabilities. Counselling also contributes to this end. While the activity programme is already an important means of exploring vocational interests and aptitudes, its value for this purpose may be greatly increased by careful planning to this end.

The effectiveness of a vocational guidance programme depends not only upon the fact that provision is made for all of the services but also on how the programme as a whole is set-up and administered. In considering a desirable plan of organisation and administration for such a programme, the relation of the programme to the rest of the system (school-system) and its relationships within the secondary schools must both be taken into account.

The closely related functions of a school system are teaching and pupil personnel work. The vocational programme within a secondary school is a 'school-enterprise' in which all members of the staff participate. Small school system and rural schools present social problems in organising and administering Vocational Guidance.

SCIENCE AND VALUES

Miss. Shirin Kanji

What is the scientific view of knowledge? We must confess that in spite of their aversions to philosophy and Meta-physics, scientists have proved themselves most unscientific when faced with this question. Nearly all the generally accepted theories of knowledge have so far been left to the artist or the cheerful spectator, for without the key experimental test, no theory would be justified in being cosidered a 'Scientific theory of knowledge'.

This being the state of affairs at present and many an encyclopædic work having been churned on the subject, which, when they have read through, leave you more confused than ever before Scientists have been forced to settle for a scanty definition of knowledge.

"The physical world" says Bronowski, "is the source of knowledge". All knowledge is through our senses, and derives us to the reality of things

The spirit of scientific enquiry as the only rational method by which the individualism of man, his thirst for truth and knowledge are recognised and safe-guarded, is against the spirit that refuses to recognise our senses as the only medium through which life speaks to us

We must now turn to an area of human affairs which many a man-scientist as well as non-scientist is convinced, is beyond the boundaries of science, ethics and human values. Science is the realm of "what has been verified to be", ethics is the realm of conduct which pleases us to deal with what our behaviour 'ought' to be. Science deals with description of the phenomena of nature, and in its creative phase formulates concepts which try to explain the various descriptions Is there any reasonable link between two apparently foreign areas? Should there be such a link?

According to Will Durant, the author of the "Story of Philosophy" and a well reputed historian "Science does not inquire into the values and ideal possibilities of things". Sociologist Aron confessess "Personally, I agree that there is no logical or scientific connections between science and scientific attitude in other fields".

"Scientific attitude," he explains elsewhere, includes 'Scientific Virtues'.

And just what he means by it is not clear. Jawaharlal Nehru was very clear about the remoteness of science and values, he wrote, "It (Science) increased man's command over nature, but man with all this power did not know to command himself."

Whatever their views, few people have bothered to explain why such a a connection between science and ethics is unreasonable. We know that intolerance, contempt for human dignity are hardly the values which lead "to the kind of dispositions that must be widely diffused if a good world is to be created and sustained. No society will survive for long if it is beset by decadence. Whilst the aim of Bronowski's Scientific Society is to create just the values.

How can a scientific society give rise to a set of human values by virtue of sciences primary over other human affairs? If we accept science as the prime guide of a society's search for prosperity and happiness, can we expect science to create values like respect, trust, love for truth etc.

Those who believe that science can create human values argue somewhat like this. In a scientific society the prosperity and success of the society will be closely interwoven with the progress of science itself.

If our values ensure the success of science, our success as a society will in the large measure, be determined by the former Since with progress scientific activity becomes more and more complex and larger in scale (not to mention the increasing cost), to carry out a piece of scientific work alone is well high equivalent to swimming the Atlantic.

The days of Newton and Copernicus, or of Faraday and Maxwell, have given way from an almost total monopoly of sience by a few to a society of scientists all over the world. It is a rare event, if not an absent one, when a doctor of medicine, in the whole course of his research, has worked completely single handed.

If not accompanied by fellow humans, the scientist of today needs an awesome financial shelter and facilities that would make a"Lone ranger" fight a losing battle. Today while knowledge has grown like a stampede, our world has shrunk incredibly While it took four months in olden times for news to travel distant places, the B.B.C. broadcast takes a fraction of a second to reach any part of the world. All this has emphasised evermore our need for working together. In a scientific activity, it is universally and it is impossible for a man to work completely isolated and yet keep pace with science's relentless march towards the unknown.

The point is, therefore, brought home to us forcefully, so goes the argument, that in a scientific activity, since scientists have to work with one another, it

is inevitable that values such as reliance, co-operation and mutual trust should be created because if they are not created science's progress would be threatened, which is something to which modern man is dedicated here than is a modern and scientific conception of values, rejuvenated and backed by a rational account of the significance and meaning attached to them

Why, do men, in the first place form societies? Silly, you might say, that such a question should be asked Of course we are agreed upon 'Social contract'—take it as it may be because if each man were to look after his own affairs, there would be constant conflict of our desires and wishes, chaos would result "as efficiently as a Soviet Rocket station".

The beasts would be deprived of their exclusive rights and claims to 'the law of Jungle." Would life be bearable in such a world" We therefore agree to submit. Some of our sovereignty form a group in which we pool our resources towards the realisation of our goals which would be most unattainable if we had used the law of Jungle By not forming society we are concerned with our own interests. Society will help us achieve prosperity and well being, even happiness if we pool our resources together

And yet we could reasonably show that such a view of human conduct is no less selfish than the initial self centredness of individualism. We concede that working alone for our own interests we could not go very far. Attempt after attempt would be bogged down by selfish competition so that we make it as it were a compromise. We make this compromise because by doing this we stand to gain more than the initial 'surrenders' one had to make in order to form the society.

It is precisely because we expect a better deal in our concessions to social life that we agree to be what an anthropologist calls 'Social animals'

Where has our selfishness gone to? Nowhere it is still there inside us. Issues of personal comfort, survival advancement still plague us. Although our right hand has given, our left hand is not unware of this, and expects to secure an even larger gift, so that even concepts of duty, etc , must be motivated by selfish designs. We must be dutiful, loyal, honest because by being so, society progresses and with it we also.

If I am not to gain anything from society why should I not use other means? May be those other means are not the same as used by society and perhaps may not be liked by society, but where as society has failed me, what is wrong with using other means. This is not very easy to argue against

Materialists point out that concepts like duty and honesty are the correct

or one of the 'ought' concepts because experience (or test of fact as they term it) shows, in the light of human history, that societies have always prospered and advanced due to their members having confirmed to their vulues. But those that were steeped in fear, lust, vice, greed always eventually collapsed and were ruined.

Is a man honest because by him being honest matters are made much easier for society? Should we be dutiful because society is helped by it? Must I be peaceful and not cheat because life for others may become unpleasant if I do? Does a man who is honest ask himself whether, by being, thus he will gain or not? If so, what will he gain? Spiritually? Socially? Politically? Intellectually? In health? In what indeed?

But is such a concept of human values true? Why, indeed shoud a man be honest? How should our sense of right and wrong be governed? Can science truly claim to provide answers to these questions? The several schools of thought in scientific philosophy will say yes it can. How?

J. Brownski says, "In a scientific society we ought to act in such a way that what is true can be verified to be so." Here is a science's code of conduct, way of the life. By supplying this axiom, science has sought to provide a system of ethics (which deals with how we 'ought' to act), completely scientific and fully integ rated in a scientific society

But the man who was honest never thought in terms of gain, be it for himself, society or anybody. Whether he stood to gain or lose, materially or in any other form, was never diverted by him to any end, save this: that it was a must, that it was not a question of gains or losses, advantages or disadvatages to be derived from honesty that he opted for it.

Had he done so, he would long ago have had given it up. For honesty and selfishness have never been able to work together. We must be honest because, that is what every human being must be, because it is the way to live. Nobody is honest in the ferment hope that something better will result. Such hopes have never seen the light of day in an honest man. In what way then shall science speed to our aid, and tell us whether such human values are verifiable, and if they are not, whether we shall deny them their existence?

In this respect, whatever that scientists display among themselves, be it tolerance or respect, is circumstantial and a matter of expediency such an attitude evodes whatever sense of right and wrong is in us. We are respectful not because as human beings, that is how we should be, but because it is necessary for our work

If we are working as a research group, we have to be cooperative, tolerant, polite and we must be relied upon—why? Because (these are human qualitier?) No.

Because if we are not so, our work suffers. We are thus creatures of circumstances; our sense of values is lost. And therefore science cannot rightly claim to create these values by virtue of its very activity Rather these are values that science needs if it is to progress and expand. Science depends on these values, its activity does not give rise to them.

MODERN MAN AT CROSS-ROADS

R. P. Rahi

"The human race had wisdom to create science and art, why should it not be capable of creating a world of justice, brotherliness and peace? The human race has produced Plato, Homer, Shakespear, Newton and Hugo, all these human heroes whose genius makes the contact with the fundamental truth, with the innermost essence of the universe why then the same race should fail to produce leaders capable of leading it to those forms of communal life which are closest to the life and harmony of universe."

Leon Blum

Today we are living in a period of transition, a period of science, industry and machines. We have found a unifying principle in science, and have created a world of material goods. We are proud of our victory over nature. By virtue of this we have built a world of comforts, the reality of which surpasses even the dreams and vision of fairy tales. For the first time in history, man can perceive the idea of unity of human race and make it a reality. Are we justified in claiming that we are more happy than our fore-fathers?

Modern man has solved those mysteries which were just dreams. Yet today when man has reached the beginning of a new, richer, happier human era, his existence and that of the generations to come is threatened more than ever. He feels uneasy and more and more bewildered. He works and strives but is dimly aware of a sense of futility with regard to his activities While his power over matter grows, he feels powerless in his individual life and in society. While creating new and better means for mastering nature he has lost the vision of the end which alone gives significance to his life and work. He has disapproved 'God' and 'Soul' as they are not visible and cannot be experimented upon. He worships things made by him.

The aim of modern man was to create a "Sane Society". He himself has become "Insane". He seeks happiness in self and away from nature. He has become 'things,' his neighbourors have become 'things' and whole of the mankind has become 'things' to be sold in the market. His aim is to sell 'things' and to get the profit which alone gives him happiness. His body, mind and soul have become his capital and his task is to invest them. His value as a person lies in stability, not in his

human qualities of love kindness, artistic and other qualities. Happiness has become indentical with consumption of newer commodities, like drinking, screen plays, fun, sex, liquor and cigarettes. He is alienated from himself. In the true sense, he is going back to second millennium B C. where he was before the great revolution began. To me, he seems to be standing at cross-roads and is unable to make up his mind where to go. Infact, he is trying to search a black cat in a black room.

Knowledge has greatly increased but not wisdom He is ignorant with regard to the most fundamental question of human existence: What is man? how ought he to live? and how can the tremendous energies within himself be released productively? Every man seems to be in a hurry and wants to save time but does not know how to utilise that except wasting in night clubs. He pretends to have forgotten himself but infact it is not true. He seems to be alone and separated from his fellow beings and is constantly seeking for relatedness and closeness.

Modern man is suffering from various complex symptoms such as fear (fear of himself, society, getting old, death), anxiety inferiority complex, emotional tensions, sleeplessness, frustration, depression, sadism, etc. Numerous conflicts of his desires, individual, cultural, religious, social norms and values and humanistic ethics and authority. He does nto believe in his own judgement because he cannot differentiate between good and evil. A majority of people are proved to abnormality There are more and more suicides than ever.

Man does not live by bread alone His behaviour is regulated by biological, social, psychological and other needs upon which depends our happiness. Several complex conflicting socio-genic needs have emerged that have led to dissatisfaction, unhappiness and emotional disturbances There are social, religious, cultural and economical tensions leading to new problems Our fore-fathers had easy going life because of lack of complexity. Most of our desires are converging on to materials that have no end. There is fight of 'Haves' and 'Have nots' everywhere. Hippism is a result of it. We all feel lack of something. Real happiness lies in forgetting oneself by devoting one's energies to some ideal or aim and other positive activities which are good both for individual and society. We lack those activities which also gives a psychological approval, identification and social security.

Modern man has become more idle, comfort-loving and egocentric. He has no sense of 'self-love', 'genuine love' but he wants to be loved by everyone. He doubts himself and has lost faith in brotherhood and humanity. Humanitarian values have been replaced by self-interest and feelings of 'me' and 'mine'. Man has become the means rather than ends.

Modern man is chained in himself. He wants to escape from himself and reality of life. Nature does not inspire him. Our personal and social future is

guaranteed by material effectiveness alone but 'Realists' are not aware of the fact that emptiness of individual life, lack of productiveness and ego-centricism leads t emotional and mental disturbances which would fail man even to get the materi aims. We are deprived of high thinking. 'Ibsen' described in 'Peer Gyant' abo self that we realise truth on the death bed.

Modern man is living in a principle of— "To thyself be enough" which opposite to humanistic ethics,—"To thyself be true". Are we not living in a sick,-sick, sick society (made by ourselves)? Are we not at cross-roads?

Are we to go outside to seek answers?
Budha rightly said:—

"Be ye lamps unto yourselves

Be your own reliance

Hold to the truth within yourselves.

As to the only lamp."

INDIA'S INDEBTEDNESS TO SWAMI VIVEKANAND

Narottam Sharma

Coming from afar are the voices of the silence. Rarely are they heard save by the mystics and sages and when one of these voices becomes embodied as sound, audible to mortal hearing - blessed is the time and blessed are those who hear. Formless is the spirit, dense is the illusion that hangs as the cosmic veil before Reality. How divine, therefore, must be the personality which makes objectives 'The Vision of the Spirit'.

To introduce Swami Vivekanand is to introduce the subject of spirit itself. Mainly and solely one is concerned with the fact that messages and life of Swami Vivekanand are a source of great inspiration to many His words give courage to a drooping soul, his messages bring a new hope for a sinking nation. Swamiji was the embodiment of strength and it is merely for the want of strength that individual fails in life, nations suffer and world is in torment

Narendranath, who later on came to be known as Swami Vivekanand was born on January 12, 1863 in a rich and religious family It is the seeds of spirituality sown in him by his parents that germinated and as a result prospered into a tree of world-famed greatness Narendranath had faith in God, but he wanted reasons to support that faith He would think that the reason was the only guide to lead one in the path of life and it is nothing but sound reason that could solve the purpose of realisation of ultimate Reality.

Boy Narendra wandered here and there but none could quench his thirst of attaining God. Finally and fortunately, Narenda met one whom people called as Swami Ramakrishna, and was so much impressed by his thoughts that he became his disciple. Swami Ramakrishna was astonished to see so much wilfulness in Narendra and once said, " If other devotees could be compared to a star Narendranath was a sun, if other were lotus of six, ten or sixteen petals Narendra was a lotus of thousands of petals. "

By his greatness Narendra was made the leader of the group by Sri Ramakrishna and remained resourceful even in the direct poverty He visited all over India and was given the name —'Swami Vivekanand' by Maharaja of Khetri (a place

in Rajasthan)

In foreign countries where there was little respect for Indian culture and religion, Vivakanand tried his level best to depict the real Hindu religion. During his way to Boston he met Prof J H. Wright who was so much influenced by his ideas that he said, "This is the only way you can be introduced to the nation at large". "The only way", was to represent the country in Parliament of Religion where representatives from all the countries were to gather. In praise of Swamiji Prof. J.H Wright uttered these words too to his colleagues, "Here is a man who is more learned than all our learned professors put together". Swami Vivekanand was allowed to deliver his lecture. He arrived at Chicago. On Monday Sept. 11,1893, the first session of the Parliament was opened in the great Hall of Columbus where were seated representatives of the religious beliefs of 12 hundred millions of the human race. When Swamiji stood to put his ideas forth, his face glowed like fire, his eyes surveyed in a sweep the huge assembly before him. When he opened his lips his speech was like a tongue of flame. Hardly had he pronounced the very simple opening words, "Sisters and Brothers of America !" when hundreds rose to their feet with deafning shouts of applause. The Parliament had gone mad, everyone lustily cheered Swamiji. He quoted one beautiful illustrative passage taken from the scriptures of Hinduism, "As the different streams having their sources in different places, all mingle their water in the sea, so O Lord, the different tendencies, various though they may be in appearance, crooked or straight all lead to Thee". He placed the cardinal truth of Vedanta, which was to be the universal religion of humanity. The effect of his mighty and bold speech was so tremendous that he was not only the talk of the New York but in India too, the hearts of the the people were full of glorious pride.

In the midst of this recognition of his genius universal applause and immense popularity, he was never forgetful of his duties to the sunken masses of India. He could not have a wink of sleep, thinking in contrast over India's plight. The bed of flowers became a bed of thorns to him. He rolled down on the empty floor and in agony of his heart cried, "O Mother! what do I care for name and fame when my motherland remains sunk in utmost poverty? Who will raise the masses in India? Show me, O Mother! how I can help them" So patriotic he was, one can no doubt became patriot by following his foot-steps.

His lectures were with extra-ordinary outburst of devotion revealing his nature as essentially a combination of the Jananai and Bhakta – the saint and true mystic in one. Now he was satisfied that the ideals of the Sanatan Dharma—the eternal religion were spreading and percolating through the whole thought-world of America. He gave religious messages all over the world.

On December 16, 1896 Swamiji came back to India whose very dust had

become holy to him, it was the place of pilgrimage—the Tirtha. In Madras he gave his massage to India. He said "Before flooding India with socialistic or political ideas the land should first be deluged with spiritual ideas". He said, "Aye, let every man and child without respect of caste of birth weakness or strength, bear and learn that behind the strong and weak, behind the high and low, behind everyone, there is that infinite soul. Let us proclaim to every soul. Arise, awake and stop not till the goal is reached. Arise, awake! Awake from the hypnotism of weakness. None is really weak. The soul is infinite, omnipresent and omniscient. Assert yourself, proclaim the God within you, do not deny him."

Swamiji was always frank, he hated flattery. Once when he was in the West, he said "Social life in the West is like a peal of laughter, but underneath it is a wail. It ends in a sole. Here in India, it is sad and gloomy on the surface but underneath are carelessness and merriment". After his journey back to India he said to his disciples, "Let us throw away all our pride of learning and study the Shastras and should go from village to village to devote our lives to the service of the illiterate poor". These lines show his love to villlages which in most of us is lacking.

During his last days of life he muttered these words to himself, "If there were another Vivekanand, he would have understood what Vivekanand has done! And yet how many Vivekanand shall be born in time". Sacrificing his life completely for the sake of attainment of goal, in the young age of thirty-nine, he left all the masses of the world for ever, leaving an indelible impression upon their mind.

It is an omniagreed fact that messages and life of Swami Vivekanand are a source of inspiration to everyone. All these communal riots--the root cause of all the problems, political, social, economical whatsoever they may be, can be put to an end, if we try to study Swami Vivekanand deeply and follow his messages full of inspiration.

STUDENTS' ROLE IN NATION BUILDING

Dhruv Kumar

The observance of discipline is the prime duty of students. But it is a matter of deep regret that the sense of discipline among students has declined to a great extent They have become rowdy and have no power of tolerance Their misbehaviour and misconduct are the target of criticism by everybody Indeed students' indiscipline has now-a-days become a serious and alarming problem The Government and educational institutions are thinking how to curb the problem of indiscipline.

Under these circumstances it is even far from thinking that students can help in 'nation building'. If they want to serve their country and wipe out the dark spot of indiscipline on their face, they should take a pledge to restore discipline and live as law-abiding citizens

The forces of disunity are very powerful in the courtry There is the demand of linguistic and racial states all over the country This can be curbed by the students They should make all possible efforts to bring about integration But this act of disintegration is found in educational institutions and among students also. For example take the case of students of Tamil Nadu There was lot of hue and cry in the State on such a trivial matter that the news be broadcasted first in English and thereafter in Hindi from the All India Radio. There are the Hindi fanatics and there are the foes of Hindi. Therefore the difference between the two is imminent Similarly there are wide differences between the south and north, east and west. This goes to prove that Rudyard Kipling said, "Oh East is East, and West is West and never the twin shall meet" Further we hear of torning the national flag for the sake of minor demands. Therefore, if students want to serve their nation, it is imperative on them not to confine them to such parochial sentiments evoked in them by malicious and selfish politicians.

Ours is a secular state and its secular character should be preserved. Students should shed their sectarian prejudices; they should give up their provincialism; racialism and communalism and dedicate themselves to the broad and sacred nationalism. National integration should be vital and urgent concern of every student

Students should take part in social service. For this they have much time and energy. They should be full of enthusiasm for social reform. There are many social evils prevalent in the Society. Students can purge the society of these evils. They can contribute by going out to the villages in their vacations and teach the villagers. Doing so the reign of illeteracy can be put to an end and enlightenment brought to the rural fold. They should emphasize the need of family planning in a country where population is increasing at an alarming rate. Students can do a lot in joining villages in Community Development projects such as building of roads, bringing of sanitation in the villages, so that possible epidemics can be avoided and humanity saved of brutal calamities

Students can help to a great extent in collecting funds for the defence They should continue to remain in the N C.C groups, where they can get military training and should the time come, they can join the army and fight against the enemy.

For higher standards of education they should work hard and attain the highest goal of their life. All students cannot become scholars and research workers They should develop themselves as excellent sportsmen India's performance in international sports is very poor Those who have the aptitude and proficiency in sports can win a name for their nation in the international sports.

The most important duty of a student is to abstain himself from politics. Students have nothing to do with active professional politics. The task of today's politicians is to excite students and mislead them. This causes great harm and destruction to the nation They should not become tools in the hands of political leaders Students are premature for politics which can prove dangerous for the nation as well as for themselves.

From what has been stated above, I would like to impress upon the students that they should take active part in nation-building I have no doubt in my mind that if students act upon the above enumerated facts and advice, there is no reason why the nation should not develop and prosper The prosperity of the nation is imminent if students' forces are rightly mobilized

THE QUINTESSENCE OF WATCH

K. L. Narang

All of you must be knowing what a watch is. You may define it as an instrument which indicates time. It works and thus regulates our life. Some may keep it for display. But in the present time it is one of the necessities of life.

My approach towards it is quite different. It has no material form. Its existence is felt only by a few of us. It is neither kept in the pocket nor is it tied round the wrist. It also does not decorate our mantle piece, rather it beautifies our mind. You may wonder what it is. I must not keep you waiting. It is simply the word 'watch' consisting of five letters These letters are its hands aiming at different qualities and habits to be acquired.

Its first letter "W" says—'Watch your WORDS' You express yourselves with words. So use good and few words. Since words are very precious, do not waste them

Its second letter "A" says – 'Watch your ACTIONS'. You are judged by your actions. Actions speak louder than words. Actions are what they are and the cousequences of these will be what they will be.

Its third letter "T" says—'Watch your THOUGHTS'. Your thoughts tell what you are. Cherish free but well disciplined sentiments. You know the saying: "Think before you speak".

Its fourth letter 'C" says— 'Watch your CHARACTER'. This is the most precious ornament for a human being. Once you lose your character, you lose all. It is the character that counts in life. All great men have been of strong characters.

Strong character is the outcome of good deeds, good thoughts and noble sentiments.

Its fifth and last letter "H" says—'Watch your HEALTH. Without it life is nothing but a hell. A sound mind in a sound body is a well known maxim.

Alway try to keep yourself healthy and strong, not only physically but morally and mentally as well. The preservation of health is a sacred duty of ours.

So all the rich and the poor can have this kind of watch. It costs nothing, but it always awakens us, inspires us, kindles and inflames our slumbering soul. We have not to wind it, but it winds us.

COLLEGE ELECTIONS

Dev Kumar Sood

In the beginning of the year.
Vote, vote, vote is all that you hear.
Vote for this and vote for that.
Remember this ballot and that.
All quarters are filled with the noise,
Please do not forget my voice.
Have this scent in your book,
Just have a good look.
Promises of treats, parties, pictures are made,
That is all that's found in canvessing aid.
Freshers are easily to be influenced,
That's why they are better impressed.
Every candidate is noble in his place,
"He will win, he will win" is every body's guess.
In this way the day ends,
With it also the election ends.

THE THREE THINGS

Sukhbir Singh Verma

Three things to 'LOVE' are *Honesty*, *Purity* and *Truth.*
Three things to 'ADMIRE' are *Intellect*, *Beauty* and *Music*
Three things to 'CULTIVATE' are *Cheerfulness*, *Sympathy* and *Contentment*
Three things to 'RESPECT' are *OLD Age*, *Religion* and *Law.*
Three things to 'VALUE' are *Time*, *Health* and *Money*
Three things to 'GOVERN' are *Tongue*, *Temper* and *Action.*
Three things to 'AVOID' are *Idleness*, *Falsehood* and *Abuse.*
Three things to 'SEEK' are *Satyam*, *Shivam* and *Sundaram.*

MAY YOU HAVE

K. L. Narang

Enough happiness to keep you sweet,
Enough trials to keep you strong,
Enough sorrow to keep you human,
Enough hope to keep you happy,
Enough failure to keep you humble,
Enough success to keep you eager,
Enough friends to give you comfort,
Enough foes to make you alert,
Enough wealth to meet your needs,
Enough enthusiasm to look forward,
Enough faith to banish depression,
Enough determination to make each
day better than yesterday.

MUSIC

Miss Neelam Sharma

One day ,
I was sitting alone,
As usually am I.
You came to me and asked about my future plan,
"I will learn music", said I
Music?
Yes
But Why?
Because, my friend, it can say and hear. Whereas this world can neither hear nor say, but only laugh.
Oh !
Isn't it?
Yes.... ... .. !

LIFE IN MY VIEW

Subhash Bhatia

What a life, if full of care,
If we have no time to stand and stare.
What a life, if full of fair.
If we have no time to think of care.
Right it is, the world is to gay.
But all it is to have its way.
If the world is to remain in white.
It is to be ready, always to fight.
Don't cry for peace, cry for fight.
Don't be passive in the time of right.
Don't be fix, have the range.
The time speaks, always to change.
Think of the good, but the chance is rare.
Don't leave the hope, having despair.
No body is friend, no body is foe.
We are to live in weal and woe.
It is nothing, but the matter of thinking.
It is nothing, but the matter of linking.
The life is to mix, joy and care.
If it is so, the life is fair.
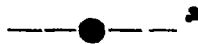
THE ALPHABETS SPEAK

Miss. Tripta Arora

Dear friends, have you ever thought how the twenty six alphabets are responsible for giving the qualities required in us?

A Asks you to be active.
B Boxes you to bear burden in life
C Coaxes you to be a good citizen
D Dubs you dutiful.
E Enables you to respect the elders.
F Fashions you to be faithful.
G Goads you to be gentle.
H Helps you to be honest.
I Itches you to be ingenious
J Jerks you to be judicious
K Kindles in you the desire for knowledge.
L Leads you to be loving and loyal.
M Makes you merciful and modest
N Names you neat and noble
O Orders you to be obedient
P Puts you on the right path.
Q Quitens you against quarrelling.
R ?
S Says think before you speak
T Teaches you to be truthful.
U Urges you to be untiring.
V Values you virtuous.
W Wants you to be wise.
X Exclaims never bake an axe to grind.
Y Yields you youth.
Z Makes you zealous.

MATHEMATICS

Yogesh Mathur

'Mathematics' is a kind of cricket team having eleven letters as its players. The players of the team are very popular and wise. Here the first player is M standing for 'memory' which is essential for mathematics A is the captain of the team and stands for 'accuracy' which should always be there while dealing with the subject T denotes 'tallent' which is often made use of in proving theorems H stands for 'hard work', E for 'enthusiam', A denotes 'attention', T represents 'tests', I stands for 'items, and C for 'cleverness'. S is the 'smile' which plays on the lips of the mathematician.

Mathematical Magic

1. To get a series of 11, 111 1111... .... upto 9 digits of 1.

$$1 \times 9 + 2 = 11$$
$$12 \times 9 + 3 = 111$$
$$123 \times 9 + 4 = 1111$$
$$1234 \times 9 + 5 = 11111$$
$$12345 \times 9 + 6 = 111111$$
$$123456 \times 9 + 7 = 1111111$$
$$1234567 \times 9 + 8 = 11111111$$
$$12345678 \times 9 + 9 = 111111111$$

2. To get a series of 88, 888....... .upto 8 digits of 8.

$$9 \times 9 + 7 = 88$$
$$98 \times 9 + 6 = 888$$
$$987 \times 9 + 5 = 8888$$
$$9876 \times 9 + 4 = 88888$$
$$98765 \times 9 + 3 = 888888$$
$$987654 \times 9 + 2 = 8888888$$
$$9876543 \times 9 + 1 = 88888888$$

3 **What is multiplied by 9 to get 11 11 11 11 1.**

$$12345679 \times 9 = 11\ 11\ 11\ 11\ 1$$

4. **What is multiplied by 18 to get 22 22 22 22 2.**

$$12345679 \times 18 = 22\ 22\ 22\ 22\ 2.$$

5. **What is multiplied by 27 to get 33 33 33 33 3**

$$12345679 \times 27 = 33\ 33\ 33\ 33\ 3$$
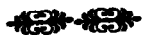
THE VOICE OF ELDERS

Umesh Kumar Sharma

1. There are two tragedies in life. One is not to get your least's desire, the other is to get it.

Bernarnd Shaw

2. Give us the luxuries of life and we will dispense with its necessities.

Motley

3 Impossible is a word written in the dictionary of fools.

Napoleon

4. Prayer for the soul, and food for the body are equally necessary.

M.K. Gandhi

SMILE A WHILE

(Collection by Dharma Pal)

1. Samuel Morse, who was an eminent painter before he invented telegraphy, once asked a physician friend to look at his painting of a man in death agony.
   "Well", Morse inquired after the doctor had scrutinised it carefully, "what is your opinion ?"
   'Malaria', said the doctor.

2. An English lady self-appointed supervisor of village morals, accused a work-

man of having reverted to drink because 'with her own eyes', she had been his wheel-barrow standing outside a public bar. The accused made no defence but that evneing placed his wheel-barrow outside her door and left it there for the whole night.

3. A young ensign very insistant he must have leave, was asked the reason by his commanding officer.

   'My wife is expecting a baby', he replied.

   'Listen young man, remember this you are only necessary at the laying of the keel, for launching you are entirely superfluous'

4. An employer interviewing an applicant remarked, 'you ask high wages for a man with no experience'.

   'Well', the prospect replied, 'It's so much harder work when you don't know anything about it.

5. A few days ago I overheard my grandson doing his arithmatic home work. 'Three plus one the son of a bitch is four', he was saying. 'Three plus two the son of a bitch is five'. 'Three plus three the son of a bitch is six', and so on. Horrified, I asked where on the earth he had picked up that language. 'Oh that's the way they reach us at school', he replied. The following day I wait to see his teacher and asked her about it. At first she was equally horrified, then her face broke into a grin, 'I get it she cried', we teach the children to say three plus one the sum of which is four. Three plus two the sum of which is five.

6. The drunkards arrived at the railway station only a few seconds before the train was due to leave. Seeing that they were almost incapable, the friendly station master helped to bundle them into the train. He managed to get two in before the train pulled out, and apologetically to the one who had been left behind.

   'I am sorry mister,' He said, I wish I could have helped you board the train,' 'Yes', replied he, 'My friends will be pretty sorry too, they came to see me off'

شرط کو پورا کرنے کی کوشش کر رہا ہے تم کو اس وقت اس کی ہمت افزائی کرنی چاہئے نہ کہ اس قسم کی غیر ہمدردانہ اور ناشائستہ
حرکت اگر اس نے اوپر سے تمہیں یہ سب کرتے دیکھ لیا تو اس کو صدمہ پہنچے گا اور اس کا دل ٹوٹ جائے گا۔"
اس لڑکے کو یہ دیکھ کر اپنے ساتھیوں کی اس حرکت پر بہت غصہ آیا اور اس نے چاہا کہ وہ واپس ہو جائے۔ مگر اس نے سوچا کہ اب منزل دور ہی کتنی
ہے دو چار ہاتھ، اور .... پھر چڑھنا شروع کیا۔ وہ سنبھل سنبھل کر قدم رکھتا جاتا تھا کہ اچانک زینے کی ایک سیڑھی اس کے
پاؤں رکھنے سے نکل گئی۔ اگر وہ زینے کے دونوں ڈنڈوں کو مضبوطی سے نہ پکڑے ہوئے ہوتا تو زینے میں لٹکنے کے بجائے زمین
پر ہی آرہا ہوتا۔ تھوڑی دیر تک تو اسی طرح زینے میں لٹکا رہا۔ جب کچھ اوسان ٹھیک ہوئے تو ہاتھوں کے ذریعے خود کو ٹوٹی ہوئی
سیڑھی سے اوپر والی سیڑھی تک اٹھایا اور سیڑھی پر کھڑے ہو کر نیچے کی طرف دیکھا۔ نیچے اس کے ساتھی اس کو چھوٹے نظر
آئے تب اس کو احساس ہوا کہ وہ اور کتنا اوپر آگیا ہے اس کو اس احساس کے ساتھ ہی زمین پر گر کے اپنے چیتھڑے اڑنے کا خیال
بھی اس کے دل میں ابھر آیا۔ اس کا سارا جسم لرز گیا، رونگٹے کھڑے ہو گئے۔ اس کی آنکھوں کے سامنے اندھیرا سا چھا گیا، سر چکرانے
لگا، ہمت جواب دینے لگی تھوڑی دیر رکنے کے بعد اسے محسوس ہوا کہ اس کی ڈوبتی ہوئی طاقت کو کوئی اور قوت اسے اوپر کی
جانب کھینچ رہی ہے۔ کششِ ثقل کے بارے میں تو اس نے پڑھا تھا، سائنس کی کلاس میں، وہ استاد ضعیف و نزار .... مگر
کتنی چمک تھی ان کی آنکھوں میں، شفقت اور نرمی تھی ان کے انداز میں۔ مگر مجھے تو تھوڑا ہی اوپر چڑھنا ہے۔ یہ سوچ کر وہ سنبھلا، بڑھتی
ہوئی ہوا سے بچنے کے لئے اپنے مفلر کو کس کر گلے میں لپیٹنے لگا تو اسے محسوس ہوا جیسے اس کا ہاتھ اس طرح حرکت نہیں کر رہا جیسا وہ
چاہتا تھا مگر دوسرا ہاتھ جس سے وہ ایک طرف کا سرا پکڑے ہوئے تھا وہ بھی اس طرح حرکت نہ کرے تو .... وہ ہم
سنبھلا تمام قوت مجتمع کی اور ایک دو سیڑھیاں ذرا جلدی جلدی چڑھ گیا مگر سانس پھول گیا، سر چکرانے لگا وہ ٹھہرا، سانس لیا، مگر
یہ کیا ... ؟ اوپر نگاہ اٹھائی کہ کتنی سیڑھیاں اور رہ گئی ہیں تو معاملہ ہی کچھ اور تھا زینے کی پانچ چھ سیڑھیاں غائب تھیں جن کی وجہ
سے وہ گیس میٹر کے بالکل اوپر چھت پر نہیں پہنچ سکتا تھا۔ وہ عجیب طرح کی کشمکش میں مبتلا ہو گیا۔ اس نے سوچا کہ وہ اپنی جان کو خطرے
میں ڈال کر یہاں تک پہنچا پھر بھی اپنے مقصد میں ناکام رہا۔ وہ اسی الجھن میں کافی دیر تک وہیں کھڑا رہا۔ اس نے رومال کو زینے کی
اس آخری سیڑھی سے کس کر باندھ دیا۔ رومال ہوا میں لہرانے لگا۔ اسے کچھ نامعلوم قسم کی تسکین ہوئی۔ اوپر ... اور اوپر جانے
کا اب کوئی آسرا نہیں۔ نیچے کی سیڑھی ہٹائی جا چکی! واپس چلوں؟ مگر کیوں؟ ایسے دوستوں میں جو ....
جہاں دوستی، سنجیدگی نہ ہو بھرم نہ ہو مکر ہو ...... لاپرواہی ہو .... دل آزاری .... شرافت کہاں؟ ......
وہ وہیں کھڑا ہو گیا اس کے ہاتھوں کی انگلیاں سرد ہو گئی تھیں، دونوں بازو شل ہو گئے، جسم تھر تھر کانپ رہا تھا۔ اس نے
محسوس کیا اگر وہ تھوڑی دیر تک اسی طرح کھڑا رہا تو یقیناً نیچے گر جائے گا۔ اس خیال سے اس نے اپنے دونوں بازوؤں سے زینے
کے ڈنڈوں کو اپنی گرفت میں لیا اور دونوں پاؤں زینے کی سیڑھیوں میں اڑائے اور زینے کے ساتھ لپٹ کر وہیں کھڑا
رہ گیا ....

★★ (ایک انگریزی افسانے سے مستعار)

"ارے یہ کیا ہے۔ انچ، فٹ، گز ہی تو ہیں۔"

اسے اپنے بچپن کے حساب کے سوال یاد آ گئے۔ انچوں کے فٹ، فٹوں کے گز۔

اس کے ساتھیوں میں سے ایک لڑکی جو اس سے انسیت بھی رکھتی تھی وہ اس کے چہرے کے رنگ کو دیکھ کر اس کے دل کی حالت کو بھانپ ہی گئی اور بات کو رفع کرنے کی غرض سے آگے بڑھی اور اس لڑکے کا بازو پکڑ کر بولی،

"تمہیں یقین ہے کہ تم اس گیس میٹر کے اوپر پہنچ جاؤ گے۔ اب شام ہو چلی ہے، سورج غروب ہونے والا ہے۔ ایسا نہ ہو، تمہارے اوپر چڑھنے اور اترنے میں زیادہ وقت لگ جائے اور ہمیں گھر پہنچنے میں دیر ہو جائے۔ اب تم چڑھنے کا خیال چھوڑ دو اور گھر چلو۔"

لڑکے نے غور سے اس لڑکی کے چہرے کو دیکھا اور چاہا کہ نہ چڑھے مگر بات کی خاطر آگے زینے کی طرف بڑھا جب لڑکی کو یہ احساس ہو گیا کہ وہ اوپر چڑھے بغیر نہیں رہے گا تو اس نے اس کو اپنا رومال دیا اور کہا کہ جب وہ اوپر چلا جائے تو اس کا یہ رومال سب سے اوپر والی سیڑھی پر باندھ دے۔

لڑکے نے رومال لیکر اپنی کوٹ کی جیب میں رکھ لیا اور اس لڑکی پر ایک نگاہ ڈالتے ہوئے اوپر چڑھنے کے لئے زینے کی طرف بڑھا۔ اس نے زینے کے دونوں ڈنڈوں کو مضبوطی سے پکڑا اور سیڑھیوں پر سنبھل سنبھل کر پاؤں رکھنے لگا۔ ساٹھ کی سیڑھی سے اوپر اب وہ لوہے کے زینے کی تیسری سیڑھی پر تھا۔ زمین سے کوئی دس گز اونچے اس نے اوپر نگاہ کی، کھڑے زینے کے دونوں طرف لوہے کے سریے دو متوازی لکیریں دور اوپر جاتی ہوئیں، جس میں سے آسمان پر چھائی ہوئی بدلی کا ایک کنارہ نظر آ رہا تھا۔ اسے خنکی کا سا احساس ہوا۔ گھوم کر کے اس نے کوٹ کے بٹن اوپر تک لگا لئے۔ ابھی تھوڑی ہی اوپر چڑھا ہوگا کہ اچانک اس کی آنکھ میں زنگ کا ذرہ آن پڑا۔ تکلیف کی شدت سے وہ چاہتا تھا کہ اپنی آنکھ کو دونوں ہاتھوں سے دبا لے مگر اس خیال کے آتے ہی کہ وہ سیڑھی پر کھڑا ہوا ہے رک گیا۔ اور ایک ہاتھ سے زینے کے ڈنڈے کو پکڑ کر دوسرے ہاتھ سے آنکھ کو مسلنا شروع کیا۔ جب کچھ تسکین ملی پھر چڑھنے لگا۔ بمشکل وہ چار پانچ سیڑھیاں اور اوپر چڑھ پایا تھا اسے محسوس ہوا کہ باتیں کرنے کی آوازیں کچھ دھیمی معلوم ہو رہی ہیں۔ اس نے رک کر نیچے کی طرف دیکھا وہ اتنی بلندی پر تھا یہ اس کو اب محسوس ہوا۔ ایک دم ٹھنڈی ہوا کا ایک تیز تھپیڑا اس کے منہ پر لگا۔ آنکھیں بند سی ہو گئیں۔ دور دور تک کے مکانات کے اندرونی حصے بھی اسے دکھائی دینے لگے تھے۔ نہ معلوم کیوں اسے وہ صبح یاد آئی۔

ایک مرتبہ جب وہ بیمار پڑا تھا اور گھر والوں کے جاگنے سے پہلے ہی اس کی آنکھ کھل گئی تھی اور وہ بستر سے نکل کر کھڑکی کے باہر دیکھنے لگا تھا۔ باہر سیلاب ہی سیلاب تھا۔ پائیں باغ کے درختوں کی شاخیں تیز ہواؤں میں جھول رہی تھیں۔ پرندے بے تحاشہ اڑ رہے تھے۔ نہ معلوم منزل کا نشان پانے کی کوشش میں۔

اسے اپنی جیب میں ریشمی رومال کے احساس سے نہ جانے کیوں تسکین سی محسوس ہوئی۔ مگر یہ کیا نیچے جو اس کی نظر پڑی تو دیکھا کہ اس کے دوسرے ساتھی نیچے سے کاٹھ کی سیڑھی ہٹانے کی کوشش کر رہے ہیں۔ اور وہی لڑکی جس نے اس کو رومال دیا تھا وہ ان کی اس حرکت کو روکنے کی کوشش کر رہی ہے۔ اسے گمان ہوا جیسے وہ ان سے کہہ رہی ہو۔

"دیکھو بھئی! تم جو یہ حرکت کر رہے ہو یہ کوئی قابل تعریف نہیں ہے۔ تم دیکھ رہے ہو تمہارا دوست اپنی جان جوکھم میں ڈال کر

ایم فاضل

کھڑا زینہ

بات کچھ ایسی انوکھی تو نہ تھی۔ نوجوان ہم عمر لڑکے اور لڑکیاں ایک پکنک پر گئے تھے۔ سہ پہر کے وقت جب وہ اس تفریح سے لوٹ رہے تھے۔ شہر سے دور خوبصورت اور انسان کی دست برد سے محفوظ، قدرتی مناظر سے بھرپور ایک چھوٹی سی پہاڑی تھی۔ اس پہاڑی کے سامنے ایک وسیع میدان تھا۔ اس میدان میں ایک گیس میٹر لگا ہوا تھا۔ یہ گیس میٹر بہت اونچا تھا۔ اس گیس میٹر کے اوپر تک پہنچنے کے واسطے دو زینے اس میں سے ایک زینہ گیس میٹر کی گولائی کے ساتھ چلا گیا تھا، اور دوسرا بالکل کھڑا۔ وہ ہنسی مذاق کرتے ہوئے پہاڑی سے نیچے اتر رہے تھے۔ کبھی ان میں سے کسی کے گانے کی آواز آنے لگتی، کبھی کسی بڑے سے پتھر کے لڑھکانے کی۔ اس طرح وہ اٹھکیلیاں کرتے، قدرتی مناظر سے لطف اندوز ہوتے، ایک دوسرے پر فقرے کستے، گانے کے بول چھیڑتے اور کبھی خوامخواہ پتھر اچھالنے لگتے۔ اب وہ میدان میں تھے۔ تب ان میں سے ایک نے کہا،

"آؤ کس کا پتھر اونچا جائے۔"

اس سے پہلے کہ وہ پتھر پھینکنے کے اس شغل سے بیزار ہو جاتے ان میں سے ایک بولا،

"جس کا پتھر سب سے اونچا جائے گا وہ اس گیس میٹر پر چڑھے گا۔"

بات بے تکی سی تھی مگر اس کو سب نے سراہا۔

لڑکوں نے زمین سے پتھر اٹھائے اور اوپر سے پھینکنے کی کوشش میں لگ گئے۔ باری باری سبھی نے اچھالے۔ لڑکیاں اس میں شریک نہ تھیں۔ جس کا پتھر سب سے اونچا گیا تھا وہ ایک متین اور سنجیدہ لڑکا تھا اور اس بات کو فی الواقع مہمل اور بے تکا سمجھتا تھا۔ مگر اسباب پڑے یوں کہ اب وہ اوپر چڑھنے سے انکار نہ کر سکا۔ چنانچہ وہ گیس میٹر پر چڑھنے کے لئے تیار ہو کر گول زینے کی طرف بڑھا۔ مگر اس کے ساتھیوں نے کہا،

"واہ بیٹا! مرد ہو، بہادر ہو تو کھڑے زینے سے جاؤ۔"

"ارے اسی کی طرف تو......" وہ بولا۔

اس لڑکے نے ان سب پر نظر ڈالی اور پھر کھڑے زینے کی طرف بڑھ گیا۔ جب وہ زینے کے پاس گیا تو اس نے دیکھا کہ نیچے کی کچھ سیڑھیاں ٹوٹی ہوئی ہیں اور ان کی جگہ ایک کاٹھ کی سیڑھی لگی ہوئی ہے۔ یہ سب پہلے ہی دیکھ چکے تھے اور اس نے بھی اسے دیکھا تھا۔ مگر اس کا پورا احساس اسے اس ہی وقت ہوا۔ یہ دیکھ کر اس کے دل میں یہ خیال پیدا ہوا کہ شاید یہ زینہ اوپر سے بھی ٹوٹا ہوا یا کمزور نہ ہو جو اسے راستے میں دھوکا دے اور اس کی موت کا باعث ہو۔ اس کے خیال کے ساتھ ہی اس کے جسم میں ایک سردی لہر دوڑ گئی۔ اسے اپنے چہرے کا رنگ کچھ پھیکا پڑتا ہوا محسوس ہوا مگر اس نے یہ ظاہر نہ ہونے دیا۔ اس نے دوبارہ زینے کا بغور معائنہ کیا۔ کھڑا زینہ ڈھائی تین سو فٹ اونچا۔

میں "روحِ اقبال"، "اردو غزل" اور "یادوں کی دنیا" بہت مشہور ہیں۔ اس کے بعد یوسف صاحب مسلم یونیورسٹی کے پرو وائس چانسلر بنے۔
لیکن یوسف صاحب نے کبھی اپنی مادر علمی کو نہیں بھلایا۔ اپنی خود نوشت سوانح حیات "یادوں کی دنیا" میں جامعہ کے بارے میں لکھتے ہیں کہ "جامعہ کی پانچ سال کی تعلیم سے مجھ میں یہ صلاحیت پیدا ہو گئی کہ یورپ کے کسی ملک میں جا کر اعلیٰ تعلیم حاصل کروں۔"
اس کتاب میں جامعہ کے اساتذہ کے بارے میں تحریر کرتے ہیں: "استادوں کو نہ صرف یہ کہ اپنے مضمون سے خاص لگاؤ تھا بلکہ وہ یہ بھی چاہتے تھے کہ یہاں کے طالب علموں کی لیاقت میں اضافہ ہو۔ اس کے لئے وہ جس دلسوزی سے محنت کرتے تھے اس کی مثال کم یا نیم سرکاری یونیورسٹیوں میں نہیں ملتی۔"
آج کل یوسف صاحب انڈین نیشنل آرکاویز کے ڈائرکٹر ہیں اور دوسرے تعلیمی و علمی کاموں میں مصروف ہیں۔

جناب رانا جنگ بہادر صاحب

رانا جنگ بہادر جو کہ ہندوستان کے چوٹی کے جرنلسٹوں میں شامل ہیں جامعہ کے سابق طالب علموں کے اس کارواں سے تعلق رکھتے ہیں جس نے جامعہ کا ابتدائی دور دیکھا ہے اور جو جامعہ کے طالب علموں کا پہلا گروپ تھا اس میں ہندوستان کے چند ایک چوٹی کے لوگ شامل ہیں جیسے شفیق الرحمٰن قدوائی۔ پنڈت نہرو کے سالے کیلاش ناتھ کول۔ سی۔ کے نائر۔ یوسف حسین خاں اور معین الدین وغیرہ۔ رانا جنگ بہادر بھی ان میں سے ایک ہیں۔
رانا صاحب نے جامعہ سے جرنلزم کا امتحان پاس کر کے اس میدان میں قدم رکھا۔ کئی سال ٹریبیون کے اسسٹنٹ اڈیٹر اور پھر اڈیٹر رہے۔ بہت اچھے سوشل ورکر، قوم پرست اور انسان دوست آدمی ہیں۔ کبھی اپنے محسنوں اور مادر علمی کو نہیں بھولے اور ہمیشہ ان کے احسانوں کو یاد کرتے ہیں۔ اور جب بھی جامعہ آتے ہیں اور پرانے دوستوں سے ملتے ہیں تو جامعہ کی یادوں کو ایک عجیب والہانہ انداز کے ساتھ بیان کرتے ہیں جس سے ان کے دل میں اپنی مادر علمی کی اَن مٹ محبت کا پتہ چلتا ہے۔ اس کا اظہار تحریر اور تقریر دونوں جگہ کیا ہے۔ اپنے ایک مضمون میں جامعہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس سے ان کی دلی کیفیت اور تاثر کا اندازہ ہوتا ہے: جامعہ میں اپنے جرنلزم کے استاد داؤد آلیسن کے بارے میں لکھتے ہیں کہ "ان سے اخبار نویسی کا جو ہنر میں نے سیکھا وہ اس لائن میں میری پہلی پونجی تھی۔"
جامعہ کے اس زمانہ کے طالب علموں کی انجمن کے جلسے کے بارے میں لکھتے ہیں کہ "جامعہ کے طالب علموں کی انجمن کے جو جلسے ہوتے تھے وہ دیکھنے کے لائق ہوتے تھے۔ میں الہ آباد یونیورسٹی میں اچھے بولنے والوں میں گنا جاتا تھا لیکن یہاں کے جوشیلے مقررین کی تقریروں کے سامنے میری تقریر ایسی لگتی تھی جیسے گنگا کے سامنے گومتی۔"
اور آخر میں اپنی مادر علمی کے بارے میں اپنے دلی جذبات یوں بیان کرتے ہیں: "سچ تو یہ ہے کہ جامعہ کی فضا میں جادو تھا جس کے اثر سے جوانی کے پہلو میں چھپی ہوئی تمام خصلتوں کو کلیوں کی طرح چٹک کر کھلنے کا موقع ملتا تھا۔ اس کے پھول ملک کے کونے کونے میں بکھرے ہوئے ہیں۔"

ان کی شخصیت کا اعتراف بڑے بڑے لوگوں نے کیا ہے۔ ہندوستان کے سابق گورنر جنرل سی راج گوپال اچاریہ اپنے تعزیتی پیغام میں لکھتے ہیں کہ

"۱۱ مارچ کو جب ہم دونوں ویلور جیل میں تھے، میں نے شفیق کے بارے میں اپنی ڈائری میں حسب ذیل الفاظ لکھے تھے: علی گڑھ کے شفیق الرحمٰن کے باب میں کیا لکھوں! مجھے فخر ہے کہ ایسے شخص سے میری ملاقات ہوئی۔ میں نے اس سے زیادہ نیک طینت، تارک نفس، خدا ترس، مہذب اور شریف نوجوان نہیں دیکھا۔"

چودھری برہم پرکاش جو شفیق صاحب کے وزارت تعلیم کے زمانہ میں دہلی کے چیف منسٹر تھے شفیق صاحب کے بارے میں لکھتے ہیں:

"خدمت مشکل کام ہے اور خاموش خدمت اس سے کہیں زیادہ مشکل شفیق صاحب خاموش خدمت کی منہ بولتی تصویر تھے۔ یہ تصویر میرے دل پر نقش ہے اور تا زندگی نقش رہے گی۔"

ڈاکٹر سوشیلا نیر سابق وزیر صحت حکومت ہند شفیق صاحب کی شخصیت کے بارے میں لکھتی ہیں کہ

"لوگوں کے دلوں میں گھر کر لینا اور انھیں اپنا گرویدہ بنا لینا ان کا ایک بہت بڑا وصف تھا ان سے واقف ہونا گویا ان کا عاشق ہونا تھا۔ دہلی کی وزارت میں ان کا درجہ بڑے بھائی کا تھا۔ دہلی کی حکومت تین ستونوں پر کھڑی تھی وہ ان میں سے ایک مستحکم ستون تھے۔"

اردو کے مشہور شاعر اور نقاد پروفیسر آل احمد سرور نے شفیق صاحب مرحوم پر ایک نظم لکھی تھی ان کے یہ اشعار شفیق صاحب مرحوم کی زندگی اور اوصاف کا نچوڑ ہیں:

وہ رزم اور بزم کا ہیرو، وہ بندۂ مومن — اصل جس کی تھی تلوار اور بادہ رحیق
نظر میں طور تو ہونٹوں پہ کوثر و تسنیم — خیال شعلۂ رقصاں، خرام نستعلیق
جو زندگی میں رہا پاسبان رسم وفا — ہے آج مرکے بھی وہ رہنمائے اہل طریق

غرض شفیق صاحب کی زندگی ایک مثالی زندگی تھی جس پر چل کر ہر شخص کامیابی حاصل کر سکتا ہے۔

ڈاکٹر یوسف حسین خاں

جامعہ کے اس پودے کی جن لوگوں نے اپنے خون جگر سے آب یاری کی ہے ان میں مرحوم صدر جمہوریہ ڈاکٹر ذاکر حسین صاحب کا نام سرفہرست ہے جن کے عزم راسخ اور ان تھک محنت سے جامعہ کا پودا تناور درخت بنا۔ ڈاکٹر یوسف حسین صاحب اور ڈاکٹر محمود حسین صاحب جو جامعہ کے پرانے طالب علم ہیں ذاکر صاحب مرحوم کے چھوٹے بھائی ہیں۔

یوسف صاحب شفیق صاحب مرحوم کے ساتھیوں میں سے ہیں آپ نے ۱۹۲۶ء میں جامعہ سے بی اے کیا اور اعلیٰ تعلیم کے لئے فرانس روانہ ہو گئے۔ فرانس سے ڈاکٹریٹ کی ڈگری لیکر لوٹے اور حیدرآباد میں عثمانیہ یونیورسٹی کے شعبہ تاریخ میں پروفیسر ہو گئے۔ حیدرآباد کے ولی عہد اور موجودہ نظام مکرم جاہ کے اتالیق رہے اور اپنے تعلیمی اور علمی کاموں میں بھی مصروف رہے اور کئی کتابیں لکھیں جن

جامعہ کے سابق طلبار کا دوسرا اہم میدان تعلیم کا میدان رہا ہے اس میدان میں جامعہ کے ان طالب علموں نے اپنا لوہا دنیا سے
یا ان میں سے چند ایک نہایت مشہور اصحاب یہ ہیں :
ڈاکٹر یوسف حسین ـــــ ، ڈاکٹر محمود حسین ـــــ سابق وائس چانسلر ڈھاکہ یونیورسٹی اور موجودہ وائس چانسلر جامعہ ملی
کراچی، ڈاکٹر عبدالعلیم ـــــ موجودہ وائس چانسلر علی گڑھ مسلم یونیورسٹی۔
جامعہ کے ان طالب علموں کا تیسرا اہم میدان جس میں انھوں نے قدم رکھا وہ جرنلزم کا میدان ہے اور اس میں بھی جامعہ کے
طلبار نے خوب نام پیدا کیا۔ جن میں مندرجہ ذیل بہت مشہور ہوئے :
معین الدین حارث ـــــ ایڈیٹر "اجمل" بمبئی ۔ رانا جنگ بہادر ـــــ ، رئیس احمد جعفری مرحوم ـــــ عبدالباقی

غرض جامعہ کے ان سابق طالب علموں نے خدمت کے ہر میدان میں اپنے جوہر دکھائے اور اپنوں اور غیروں
داد و تحسین حاصل کی۔
ان میں سے تین مشہور حضرات کے مختصر حالات زندگی اور ان کے کارنامے میں نے اس چھوٹے سے مضمون میں
کی کوشش کی ہے :

جناب شفیق الرحمن صاحب قدوائی

شفیق الرحمن صاحب مرحوم جامعہ کے چند بہت ہی مخلص اور نام آور فرزندوں میں سے تھے۔ انھوں نے علی گڑھ کی تعلیم کو
ترک کے جامعہ کو آبسایا تھا۔ شفیق صاحب جامعہ کی قدروں کا بہترین نمونہ تھے۔ ان میں اسلامیت اور ہندوستانیت کا نہایت
امتزاج تھا۔ ان کے دل میں خلوص اور انسانیت کا درد کوٹ کوٹ کر بھرا ہوا تھا۔
شفیق صاحب رنگارنگ شخصیت کے مالک تھے۔ ان کی پوری شخصیت میں ان کے نصب العین کی جھلک ملتی ہے۔ انھوں نے
یا خلوص سے اور دل سے کیا۔ آزادی کی جدوجہد ہو چاہے تعلیم کا میدان ہو، رزم ہو یا بزم ہو ہر محفل میں اپنی منفرد شخصیت
تھ جلوہ گر ہوتے تھے اور اپنی عادتوں سے دوسروں کا دل موہ لیتے تھے۔
آزادی کے بعد عوام نے شفیق صاحب کے کام سے اور خدمت سے متاثر ہو کر انھیں دہلی کی حکومت کا وزیر تعلیم بنا دیا تھا۔
عوامی مقبولیت کا اندازہ اس سے ہوتا ہے کہ جس وقت ان کا چناؤ اسمبلی کی ممبری کے لئے ہو رہا تھا۔ اس وقت وہ خود
موجود نہیں تھے بلکہ ملک سے باہر تھے لیکن عوام اپنے رہنما کو پہچانتے تھے چنانچہ شفیق صاحب اسمبلی کے ممبر چن لئے گئے
نے انھیں دہلی پردیش کا وزیر تعلیم بنا دیا لیکن جب انھوں نے کام سنبھالا تو اسے ٹالا نہیں بلکہ اسے عبادت سمجھ کر کیا۔
بہت اچھے لوگوں کو جلد اپنے پاس بلا لیتی ہے چنانچہ وزارت کے ایک سال کے اندر شفیق صاحب اپنے مالک سے

سید مسعود الحسن

"چند فرزندانِ جامعہ"

جامعہ ۲۹ اکتوبر ۱۹۲۰ء کو ترکِ موالات اور خلافت کی تحریکوں کے نتیجہ میں علی گڑھ میں قائم ہوئی۔ اس وقت اور مسلمان انگریزوں کے خلاف متحدہ جدوجہد کر رہے تھے۔

اس وقت سیاست کے افق پر اہم ترین شخصیتیں مولانا محمد علی اور گاندھی جی کی تھیں اور ان ہی دونوں رہنماؤں کی سے علی گڑھ کالج کے نوجوان ترکِ موالات کر کے ان دونوں قومی رہنماؤں کے جھنڈے تلے جمع ہوئے تھے۔ انھیں دو بزرگوں کی کوششوں سے ان نوجوانوں کی تعلیم کے لئے ایک قومی تعلیمی ادارہ وجود میں آیا، جس کا نام جامعہ ملیہ ا یا نیشنل مسلم یونیورسٹی رکھا گیا۔

جامعہ جن حالات میں وجود میں آئی انھیں حالات کے تقاضہ کے مطابق اس کا نصب العین اور مقصد طے کیا یعنی جامعہ کی تعلیم کا مقصد محب وطن، قوم پرست اور ایثار پسند ہندوستانی پیدا کرنا جو اچھے مسلمان، اچھے اور اچھے ہندوستانی ہوں۔ تاکہ آزاد ہندوستان کے لئے چلے کلچر (تہذیب) کی تا نئدگی کر سکیں۔ اور سستے کرک، فروش اور وطن فروش ہندوستانی نہ ہوں۔

جامعہ کے ان عظیم فرزندوں میں سے اگر ہر ایک کے متعلق لکھا جائے تو کافی موٹی کتاب تیار ہو جائے گی۔ میں مضمون میں ان لوگوں میں سے چند حضرات کے بارے میں لکھتا ہوں جنھوں نے واقعی بڑے کام کئے ہیں اور جامعہ کا روشن کیا ہے۔

جامعہ چونکہ شروع ہی سے انقلابی خیالات کا منبع اور آزاد تعلیمی ادارہ رہا اور اس کا مقصد ملک کو انگریزوں صرف سیاسی ہی نہیں بلکہ ذہنی غلامی سے بھی آزاد کرانا تھا۔ اسی لئے جامعہ کے فارغ طلبہ نے اپنے مستقبل کے لئے آ پیشوں کو چنا اور خوب نام کمایا خاص طور سے خدمت خلق کے کاموں میں۔

جامعہ کے سابق طالب علموں کا اہم ترین میدان سماجی خدمت اور سیاست کا میدان تھا جس کا انھوں نے پورا پورا ادا کیا۔ ان میں سے چند حضرات کے نام یہ ہیں:

شفیق الرحمن قدوائی، سی کرشن نائر نریلا، کنور ڈاکٹر محمد اشرف

میں اور اک آفت کا ٹکڑا وہ دلِ وحشی کہ ہے
عافیت کا دشمن اور آوارگی کا آشنا

لیکن جناب اس آفت کے پرکالے میں ایسی خصوصیت تھی کہ یہ مرزا کے محبوب کے دل کی بات بھی سمجھ لیتا تھا۔ جس سے
ان اوقات مرزا کو تعجب ہوتا تھا کہ یہ بات میری ہی نہ ہو۔ فرماتے ہیں ؎

دیکھنا تقریر کی لذت کہ جو اس نے کہا
میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے

لیکن ایسے آفت کے ٹکڑے پر خدا نے رحم کیا اور مرزا کو جلد ہی اس سے رہائی مل گئی۔ ایک دن بیٹھے بیٹھے سوزِ نہاں کا
دورہ پڑا اور وہ آفت کا ٹکڑا سارے کا سارا جل گیا۔ اس حادثے کا ذکر مرزا نے یوں کیا ہے ؎

دل مرا سوزِ نہاں سے بے محابا جل گیا
آتشِ خاموش کی مانند گویا جل گیا

غالب کے ناخون: بدقسمتی سے مرزا کے ناخون بہت جلدی جلدی بڑھتے تھے۔ چنانچہ انھیں اس بات کی مستقل شکایت
رہتی کہ زخم ابھی بھرنے بھی نہیں پاتے کہ ناخون کے کھر تیز ہو جاتے ہیں فرماتے ہیں ؎

دوست غمخواری میں میری سعی فرمائیں گے کیا
زخم کے بھرنے تلک ناخن نہ بڑھ آئیں گے کیا

غالب کا زمانہ: ہر زمانے کی اپنی اپنی خاصیت ہوتی ہے اسی طرح غالب کے زمانے کی ایک خاصیت یہ تھی کہ دل اور جان
بازار میں کلو کے حساب سے بکا کرتے تھے اس کی اتنی ارزانی تھی کہ ہر شخص جب اور جتنا چاہے خرید سکتا تھا مرزا کو اعتراف ہے ؎

تم شہر میں ہو تو ہمیں کیا غم جب اٹھیں گے
لے آئیں گے بازار سے جا کر دل و جاں اور

ایک خاص بات تھی وہ یہ کہ غالب کے زمانے میں کل سات آسمان تھے۔ آج کل نو آسمان بتائے جاتے ہیں۔ اس کا
مطلب یہ ہوا کہ باقی دو آسمان غالب کے بعد انگریزی عہد میں وجود میں آئے ہیں۔ مرزا کے زمانے کے ساتوں آسمان ایک دن بھی
سکون و قیام کی لذت سے آشنا نہ ہوتے بلکہ دن رات گھومتے رہتے تھے۔ وہ لکھتے ہیں کہ ؎

رات دن گردش میں ہیں سات آسماں
ہو رہے گا کچھ نہ کچھ گھبرائیں کیا

سفرِ آخرت: مرزا کی پوری زندگی انتظارِ یار میں گزری لیکن جب محبوب اُن کے پاس آیا تو اُن میں اتنی سکت
باقی نہ رہ گئی تھی کہ اُس کو ایک نظر دیکھ لیتے۔ کتنی حسرت ہے اُن کے اس بیان میں ؎

مند گئیں کھولتے ہی کھولتے آنکھیں ہے ہے
خوب وقت آئے تم اس عاشقِ بیمار کے پاس

ہ جود
برخیں لے گئے
ے عبادت سمجھ کر کیا۔
صاحب اپنے مالک سے

کہتے ہیں ؎

گدا سمجھ کے وہ چپ تھا مری جو شامت آئی
اٹھا اور اٹھ کے قدم میں نے پاسباں کے لئے

ایک مرتبہ خود محبوب کے ہاتھوں بھی پٹے۔ لیکن چونکہ قصور اپنا تھا اس لئے نہایت ایمانداری سے اعتراف کر لیا کہ ؎

دھول دھپّا اس سراپا ناز کا شیوہ نہیں
ہم ہی کر بیٹھے تھے غالب پیش دستی ایک دن

اس سادہ لوحی کی بدولت ایک دن محبوب کی حد سے زیادہ تعریف کر کے ایک غم خوار راز داں کو رقیب بھی بنا لیا ؎

ذکر اس پری وش کا اور پھر بیاں اپنا
بن گیا رقیب آخر تھا جو راز داں اپنا

ایک مرتبہ مرزا کو خود ان کے غم خوار نے رسوا کیا تھا جس کا اظہار مرزا نے یوں کیا ہے ؎

کیا غم خوار نے رسوا، لگے آگ اس محبت کو
نہ لاوے تاب جو غم کی، وہ میرا راز داں کیوں ہو

لیکن سادہ لوحی کے باوجود کبھی کبھی رقیب کو جُل بھی دے جاتے تھے۔ ایک مرتبہ کا واقعہ خود اُن کی زبان سے سنئے:

تا کرے نہ غمازی کر لیا ہے دشمن کو
دوست کی شکایت میں ہم نے ہم زباں اپنا

مرزا میں ایک عادت اور تھی۔ وہ کبھی جھوٹ نہیں بولتے تھے یا کم از کم اس کا اقرار نہیں کرتے تھے۔ غالباً کسی نازک معاملے پر اس عادت کا اظہار یوں کیا ہے ؎

صادق ہوں اپنے قول میں غالب خدا گواہ
کہتا ہوں سچ کہ جھوٹ کی عادت نہیں مجھے

مرزا نہ صرف نجوم اور جوتش کے قائل تھے بلکہ محبت کے معاملوں میں بھی جوتشیوں سے پوچھ گچھ کرتے رہتے تھے۔ اسی لئے کہا ہے ؎

دیکھیے پاتے ہیں عشاق بتوں سے کیا فیض
اک برہمن نے کہا ہے کہ یہ سال اچھا ہے

غالب کا دل: غالب کا دل عام دلوں کی طرح خون کا قطرہ یا گوشت کا لوتھڑا نہ تھا بلکہ آفت کا پرکالہ تھا۔ اور مرزا اس سے ہمیشہ تنگ رہتے تھے۔ ارشاد ہوتا ہے ؎

اور سارا سارا دن بلامعاوضہ لوگوں کے خطوط لکھتے پھرتے لیکن اس کا یہ مطلب ہرگز نہ نکالیے کہ مرزا خدانخواستہ کسی سوشل سروس لیگ کے ممبر منتخب کر لئے گئے تھے بلکہ مقصد صرف یہ تھا کہ ؎

اگر لکھوائے کوئی اُن کو خط تو ہم سے لکھوائے
ہوئی جب صبح گھر سے کان پر رکھ کر قلم نکلے

مختصر حالات : مرزا کی زندگی یوں تو عسرت میں گزری لیکن اس کے ذمہ دار اللہ میاں ہرگز نہیں کیونکہ اس کا اقرار ہمیں یا کو ہی نہیں بلکہ مرزا کو خود بھی ہے کہ خدا نے تو انھیں خوشنودی کی خاطر دونوں جہاں عطا کئے تھے۔ لیکن

یاں آپڑی یہ شرم کہ تکرار کیا کریں

اب سوال یہ پیدا ہوتا ہے وہ دونوں جہاں پھر کہاں گئے۔ اس زمانے کے "اکاؤنٹس رکارڈز" بدقسمتی سے اس مسئلے پر کوئی روشنی نہیں ڈالتے ویسے خود مرزا نے اپنے ایک شعر میں اشارتاً یہ بتانے کی کوشش کی ہے کہ ان کی زندگی بے سروسامانی میں کیوں گزری ؎

وہ بھی کہہ رہے ہیں کہ بے ننگ نام ہے
یہ جانتا اگر تو لٹاتا نہ گھر کو میں

پس دونوں جہاں بھی گھر کے ساتھ لٹا دیئے ہوں گے۔ ویسے بھی غالب کا گھر نہ صرف ویران تھا بلکہ اس با صرف ویرانی ہی ویرانی تھی ؎

کوئی ویرانی سی ویرانی ہے
دشت کو دیکھ کر گھر یاد آیا

لیکن یہ گھر ویسے نہ تھا۔ اور مرزا کو ورزش کے لئے یا شاید کرکٹ کھیلنے کے لئے بہت کھلی جگہ کی ضرورت تھی اس لئے جنگل میں جا بسے تھے۔ فرماتے ہیں ؎

کم نہیں وہ بھی خرابی میں، پہ وسعت معلوم
دشت میں ہے مجھے وہ عیش کہ گھر یاد نہیں

ایک ہی جگہ رہتے رہتے چونکہ انسان کی طبیعت اکتا جاتی ہے اس لئے مرزا صاحب کی طبیعت جب جنگل سے گھبرا گئی ا کو گھر یاد آیا۔ نہ صرف یہ کہ گھر یاد آیا بلکہ اس کی رعنائی و خوبصورتی کا بھی احساس شدت سے ہونے لگا۔ چنانچہ فرماتے ہیں ؎

اُگ رہا ہے در و دیوار سے سبزہ غالب
ہم بیاباں میں ہیں اور گھر میں بہار آئی ہے

عادات و خصائل : مرزا بڑے سادہ اور صاف دل انسان تھے۔ اکثر ایسی حرکتیں کر بیٹھتے تھے جن کا نتیجہ ا کے حق میں بہت برا ہوتا۔ چنانچہ ایک دن محبوب کی گلی میں بیٹھے بیٹھے ذرا سی غلطی کے باعث پاسباں سے چند ما گنج کرا

اس شعر سے یہ صاف ظاہر ہے کہ مرزا نہ صرف قیس عامری کے زمانہ میں زندہ تھے بلکہ عمر میں بھی ان سے کچھ بڑے تھے کیونکہ جن دنوں قیس ایک مبتدی کی حیثیت سے مکتب کی دیواروں پر لام الف لکھتا پھرتا تھا اُس وقت مرزا صاحب "بے خودی" کے پروفیسر مقرر ہو چکے تھے۔ مجنوں کے زمانے میں مرزا کی موجودگی کا اِن کے ایک اور شعر سے بھی ثبوت ملتا ہے ؎

عاشق ہوں پہ معشوق فریبی ہے میرا کام
مجنوں کو بُرا کہتی ہے لیلیٰ مرے آگے

والدین : مرزا کے والد کا نام تمام تذکروں میں عبداللہ درج ہے لیکن مرزا کے کلام سے اس پر کچھ بھی روشنی نہیں پڑتی۔ تاہم یہ بات تو روز روشن کی طرح صاف ہے کہ ان کے باپ کا کچھ نہ کچھ نام تھا تو ضرور کیونکہ ہماری تاریخ اس بات کی شاہد ہے کہ اب سے کئی سو سال پہلے بھی ہندوستان میں باپوں کے نام ہوا کرتے تھے مثلاً جہانگیر کے باپ کا نام جلال الدین اکبر تھا اور ہمایوں کے باپ کا نام ظہیر الدین بابر اور اسی طرح بعد میں بھی باپوں کے نام ہوئے ہیں مثلاً جواہر لال نہرو کے باپ کا نام موتی لال نہرو تھا۔ اس تاریخی انکشاف کے بعد اگر قافیہ کی رعایت سے اسداللہ کے باپ کا نام عبداللہ تسلیم کر لیا جائے تو میرے خیال میں کوئی قباحت نہیں۔

مرزا کی والدہ ماجدہ کا نام کسی کو معلوم نہیں لیکن مرزا نے اپنے ایک خط میں شکایت کی ہے کہ اُن کو بڑھاپے میں کسی نے ماں کی گالی دی اس سے ثابت ہوا کہ غالب کے کم از کم ایک عدد ماں تھیں ضرور۔

تعلیم : مرزا کی تعلیم کے بارے میں کچھ بھی تو نہیں کہا جا سکتا کیونکہ مجنوں کے زمانے میں کوئی باقاعدہ اسکول اور کالج تو تھے نہیں صرف ایک دبستان تھا جس کی دیواروں کو مجنوں نے لام الف لکھ لکھ کر سیاہ کر ڈالا تھا۔ اس لئے کسی اور کے وہاں کچھ لکھنے کو بچا ہی کیا ہوگا۔ مجنوں سے پہلے شاید غالب نے کچھ دن یہاں گذارے ہوں لیکن ظن غالب یہی ہے کہ مرزا نے گھر ہی پر تعلیم پائی۔ بہرحال اتنی بات تو صاف ہے کہ وہ جاہل نہیں تھے کیونکہ اگر ناخواندہ ہوتے تو پھر صبح ہی صبح آوازیں کس طرح لگاتے۔ ملاحظہ ہو ثبوت ؎

اگر لکھوائے کوئی ان کو خط تو ہم سے لکھوائے

پیشہ اور شغل : مرزا کا مستقل پیشہ عاشقی تھا جس کا ثبوت ان کے دیوان میں جا بجا ملتا ہے دوسرا شغل یہ تھا کہ شعر چن چن کر رسوا ہوتے تھے۔ خود کہتے ہیں ؎

کھلتا کسی پہ کیوں، مرے دل کا معاملہ
شعروں کے انتخاب نے رسوا کیا مجھے

اس کے علاوہ بھی کچھ اشغال تھے۔ مثلاً انھوں نے مصوری بھی سیکھی تھی۔ فرماتے ہیں ؎

سیکھے ہیں مہ رُخوں کے لئے ہم مصوری
تقریب کچھ تو بہرِ ملاقات چاہیئے

کچھ مدت یہ شیوہ رہا کہ صبح سویرے غالباً ضروریات سے فارغ ہوتے ہی کان پر قلم رکھ کر نکل کھڑے ہوتے

سچی بات تو یہ ہے کہ مرزا کو اپنے زمانے کے لوگوں سے شکایت بے جا نہ تھی انھوں نے اپنے بارے میں سب کچھ بتا رکھا ہے۔ بار بار اپنے اشعار میں حوالہ دیا ہے لیکن پھر بھی اِن سے لوگ یہی دریافت کرتے تھے کہ ' غالب کون ہے' تو ان جیسا حساس اگر روٹھ نہ جاتا تو اور کیا کرتا۔ لیکن پچھلے سال جب انھوں نے اپنی صد سالہ برسی کی دھوم دھام دیکھی تو خوش ہو گئے اور اپنے اشعار کی طرف یوں اشارہ کرتے ہوئے سنے گئے۔ دروغ برگردن راوی۔ میں نے یہ بات کئی مستند اور غیر مستند غالبیوں سے سنی ہے لیجئے آپ بھی سن لیجئے :

نام : غالب کا نام اسداللہ خاں تھا۔ اس کی تائید مرزا کے متعدد اشعار سے ہوتی ہے۔ فی الحال تین کی شہادت پیش کی جاتی ہے :

مارا زمانے نے اسداللہ خاں تمہیں
وہ ولولے کہاں وہ جوانی کدھر گئی

اسداللہ خاں تمام ہوا
اے دریغا وہ رند شاہد باز

اسد! خوشی سے مرے ہاتھ پاؤں پھول گئے
کہا جو اُس نے، ذرا میرے پانو داب تو دے

تخلص : مرزا کا تخلص کئی غزلوں میں اسد ہے اور اکثر میں غالب۔ اس سے پڑھنے والوں کو یہ شبہ ہو چلا تھا کہ مرزا دیوان کہیں دو مختلف شاعروں کا مجموعۂ کلام تو نہیں لیکن ہمارے کچھ تذکرہ نویسوں نے اب بزورِ قلم یہ ثابت کر دیا ہے غالب اور اسد دراصل ایک ہی شخصیت کے دو پرتو ہیں۔ البتہ ان تذکرہ نگاروں کا یہ خیال درست نہیں کہ مرزا پہلے اسد پھر غالب بن گئے۔ حقیقت یہ ہے کہ مرزا نے آخر وقت تک اسد تخلص ترک نہیں کیا بلکہ مرنے کے بعد بھی سب سے لا شعر اسی تخلص سے کہا فرماتے ہیں ؎

یہ لاشِ بے کفن اسدِ خستہ جاں کی ہے
حق مغفرت کرے عجب آزاد مرد تھا

پیدائش : نام اور تخلص کا مسئلہ تو یوں حل ہو گیا لیکن مرزا کے سال پیدائش اور عمر کے بارے میں نئے اور پرانے تذکرہ نویسوں نے بری طرح ٹھوکریں کھائی ہیں۔ سب نے غالب کا سنِ پیدائش ۱۲۱۲ھ (1769ء) لکھا ہے یہ صریحاً غلط ہے مرزا خود کہتے ہیں ؎

فنا تعلیم درسِ بے خودی ہوں، اس زمانے سے
کہ مجنوں لام الف لکھتا تھا دیوارِ دبستاں پر

تنویر الحق فاروقی

"پوچھتے ہیں وہ کہ غالب کون ہے"

بے چارے غالب اللہ ان کی بال بال مغفرت کرے، ویسے تو بڑے آزاد مرد تھے لیکن اپنی سوانح کے معاملے میں بڑے ہی بدقسمت تھے۔ شعر لکھے، خطوط لکھے کہ کچھ تو لوگ ان کے حالات سے واقف ہو کر ان پر نہ سہی تو اپنے حال پر رحم کریں لیکن شاید لوگوں کو یہ پوچھتے پھرنے میں مزہ آتا تھا کہ "غالب کون ہے" اور وہ بے چارے ایک ایک کا منہ تکتے تھے اور کہتے تھے "کوئی بتلاؤ کہ ہم بتلائیں کیا!" چونکہ لوگوں کی یہ ناسمجھی اور سادہ لوحی اُن کے لئے ناقابل برداشت تھی اس لیے تنگ آ کر انھوں نے طے کر لیا تھا کہ ؎

رہیئے اب ایسی جگہ چل کر جہاں کوئی نہ ہو
ہم سخن کوئی نہ ہو اور ہم زباں کوئی نہ ہو

صرف اتنا ہی نہیں بلکہ بیزاری کا یہ عالم تھا کہ بے در و دیوار کا گھر بھی بنانے پر تیار ہو گئے تھے تاکہ کسی کو ان کا پتہ نہ چل سکے۔ اس وقت سے لیکر آج تک، اگرچہ کوئی ایسا انجینیر پیدا نہیں ہوا جو بے در و دیوار کا گھر بنا سکے۔ لیکن مرزا کا کہنا یہی تھا کہ ؎

بے در و دیوار کا اک گھر بنانا چاہیئے
کوئی ہمسایہ نہ ہو اور پاسباں کوئی نہ ہو

دراصل وہ اتنے بیزار تھے کہ کسی حالت میں بھی اس عقل کی کھوئی دنیا کے ناسمجھ نواسیوں کو برداشت کرنے کے لئے تیار نہ تھے۔ لہٰذا اکتا کر کہنے لگے تھے کہ میں تو ایسی جگہ چلا جاؤں گا جہاں ؎

پڑیئے گر بیمار تو کوئی نہ ہو تیمار دار
اور اگر مر جائیے تو نوحہ خواں کوئی نہ ہو

لیکن غالب کو شاید اس بات کا اندازہ نہیں تھا کہ نہ صرف ان کے زمانے میں بلکہ آج ایک صدی گزر جانے کے بعد بھی لوگ ان کو نہ صرف یاد کریں گے بلکہ ان کی شخصیت کے بارے میں جاننے کے لئے بہت کچھ بے تاب ہوں گے اور مر جانے کے بعد بھی انھیں چین سے نہ سونے دیں گے۔

|

یاسی حکمت عملی سے کام لینا پڑتا ہے۔ لیکن اس بے جان مخالفت کے بے اثر ہونے کا سب سے بڑا ثبوت یہ ہے کہ اردو
رسائل اور جرائد میں کوئی کمی ہونے کی بجائے ترقی ہی دکھائی دیتی ہے اور عوام ان کا اسی ذوق وشوق سے مطالعہ کرتے
ے نظر آتے ہیں۔ عظیم الشان مشاعرے منعقد کئے جاتے ہیں جن میں شعرا اور سامعین بلا تخصیص مذہب وملت
لیتے ہیں۔ فلموں اور ریڈیو کے مختلف پروگراموں میں اردو کا استعمال اس کی کامیابی کا ضامن سمجھا جاتا ہے۔ ان تمام
ں کی روشنی میں اردو کا مستقبل تاریک ہونے کے بجائے تابناک ہے اور محبانِ اردو کو ایسے مخالفین سے ذرا
خوفزدہ نہیں ہونا چاہیئے جو نہ صرف اپنی آٹھ سو سالہ مشترک تہذیب کے پرچم اور ہندو مسلم اتحاد کے علم کو سرنگوں
دینا چاہتے ہیں۔ بلکہ اپنے تہذیبی سرمایے سے منہ موڑ کر ننگا ہو جانا چاہتے ہیں۔
آخر میں صرف اتنا کہنا ضروری ہوگا کہ اردو کے جائز حقوق کو تسلیم کرنا اور اس کی تبلیغ واشاعت کے لئے کوشش
اتحاد کے لئے ہی ضروری نہیں بلکہ استحکام جمہوریت کے لئے بھی اشد ضروری ہے۔

نعیم صدیقی

باپو

ملتی ہے!
جس کے نام سے تسکین ہمیں،
باپو کہتے ہیں جسے ــــ گاندھی کہتے ہیں جسے
ہندوستان آزاد کرایا
ستیا آہنسا کا اُجیالا
گھور اندھیرے سے نکالا
ایک نئی اُمید جگائی
ہم سب ہیں!
بھائی بھائی!!
ہندو مُسلم سِکھ عِسائی

سب ہیں بھارت کی سنتان
جاگی دھرتی اور کسان

اندھیارے کے اِک اِک پگ پر
اپنا پرچم لہراؤ
آؤ ساتھی آؤ!
دیپ سے دیپ جلاؤ

آدرش جو بھول گئے ہیں
اُنھیں وہ آدرش بتاؤ
سپنے جو دیکھے تھے اُس نے
اُن سپنوں کو پروان چڑھاؤ
آؤ ساتھی آؤ
باپو کے قدموں میں پھول چڑھاؤ

زبان نے ایک مستقل لسانی رنگ و روپ اختیار کرلیا۔ مدعا یہ ہے کہ یہ زبان ہندوستان کے آب و گل سے ہندوستا
عوام کی ضرورتوں کو پورا کرنے کے لئے وجود میں آئی ہے۔ میں اپنے دعوے کی تصدیق کے لئے قارئین کی توجہ اپنے ملک کی جا
مبذول کرانا چاہتی ہوں اور چونکہ یہ مضمون اس بات کا متحمل نہیں ہو سکتا کہ آزادی کی جدوجہد کے سلسلے میں اردو کی خدمات ا
جائزہ لیا جائے لہٰذا اجمالاً و تمثیلاً میں سر دست صرف ایک ہی نعرہ "انقلاب زندہ باد" کو لیتی ہوں جس کے پکارنے پر ما
وطن بیدار ہوکر فرنگیوں کے خلاف متعدد محاذ میں شریک ہوا۔

تقسیم وطن اور پھر پاکستان اور ہندوستان کے باہمی اختلافات سے جو حالات رونما ہوئے افسوس یہ ہے کہ یہ زبان بھی ا
سیاسی تنگ نظری کا شکار ہوگئی۔ اردو کو اس کے قدرتی حق سے محروم کرنے کی جو سازش کی جا رہی ہے وہ یقیناً افسوسناک
ہے۔ لیکن میری نظر میں ہم دشمن عناصر کو مکمل طور پر محب وطن کرنے کے حقدار نہیں، جو "ہندی" "ہندو" "ہندوستا
جیسا نعرہ لگا کر اپنی تنگ نظری اور تنگ دلی کا ثبوت دے رہے ہیں۔ بلکہ اس لسانی تعصب کا ذمہ دار وہ فرقہ پرا
نے فرقہ وارانہ سیاست کے پیش نظر اردو زبان کو ایک مذہبی فرقہ سے منسوب کر دیا۔ اور "اردو" "مسلم" "پاکستا
کا نعرہ لگا کر پاکستان میں جاگزیں ہوئے لیکن ہندوستانی اردو کے متوالوں کے لئے ایسا عذاب چھوڑ گئے جو اردو
بقا اور تحفظ کے لئے خطرہ ثابت ہو رہا ہے اور ستم بالائے ستم یہ کہ اس لسانی تعصب کا شکار نہ صرف رجعت پسند اور
پرست ہوئے بلکہ بعض رہنما اور مقتدران ملک بھی اردو کو مٹانے کی طفلانہ سازشوں میں شریک ہو گئے یہاں تک کہ ا
مکروہ مقاصد کی تکمیل کے لئے وہ اُن تاریخی حقائق سے بھی روگردانی کرنے لگے جن سے اردو زبان کی شاندار خدمات ا
اس کے محاسن کے ثبوت ملتے ہیں۔

اس بات کی تشریح کرنے کی میں اور زیادہ ضرورت نہیں سمجھتی کہ اردو زبان تین سو برس سے دو مذاہب کی مشترک
تہذیب کی حامل رہی ہے۔ بلکہ میں تو یہاں تک کہہ سکتی ہوں کہ کسی زبان کی بقا اور تحفظ کا دار و مدار اس کے ادبیا
سے زیادہ اس کی بول چال میں مضمر ہے جس کے ذریعے عوام ایک دوسرے سے اظہار خیال کرتے ہیں اور ایسی زبان
استعمال جسے جمہوریت قبول نہ کرتی ہو اور حکومت اسے لازمی قرار دیدے۔ سعیٔ بے سود ثابت ہوگی۔ زبان حکو
نہیں عوام بناتے ہیں۔ (تاریخی حقائق کی روشنی میں دیکھئے کہ مسلمان حکمرانوں کی مسلسل کوششوں اور پوری جدوجہد
باوجود فارسی ہندوستانی باشندوں میں اس حد تک مقبول نہ ہوسکی کہ روزمرہ کی گفتگو میں استعمال ہونے کے قابل ہوسکتی۔
مسلمان اپنے چھ سو سالہ دورِ حکومت میں فارسی کو عوامی زبان بنانے میں ناکامیاب رہے تو میں سمجھتی ہوں کہ آج ایسی کوئی
زبان عوام پر بہ جبر مسلط نہیں کی جا سکتی)

اردو زبان کو شاد ینے کی کوششوں میں اردو دشمن عناصر نے کوئی دقیقہ نہیں اٹھا رکھا۔ لیکن اردو برابر تمام ا
تعصبات سے بے نیاز، عوام کی خدمات انجام دے رہی ہے۔ اس سلسلے میں ایک بڑی دلچسپ بات سامنے آئی۔
مخالفین اردو بھی اپنی تحریر و تقریر کو زیادہ اثر انگیز بنانے کے لئے اردو الفاظ کا سہارا لیتے ہیں۔ ایسے موقعوں پر ان
دل کا راز آشکارا ہو جاتا ہے کہ وہ دل سے تو اردو کے معترف ہیں لیکن زبان سے صرف اس لئے مخالفت کرتے ہیں کہ ا

میدہ بانو

اُردو زبان ــــ ہندو مسلم تہذیب کا ناقابلِ تقسیم ورثہ

اردو ایک مخلوط زبان ہے۔ جو ملک کے سیاسی اور تہذیبی تقاضوں کو پورا کرنے کے لئے وجود میں آئی۔ اس زبان کے
ئار اور نشوو نما کے عمل کو ہم کسی مخصوص فرقے سے منسوب نہیں کر سکتے۔ بلکہ بلاشبہ کہا جا سکتا ہے کہ جہاں مسلمان ادبا اور شعرا
ختلف ادوار میں اس زبان کی توسیع و ترویج کے لئے ناقابلِ فراموش کام کیا ہے۔ وہاں ہندو حضرات نے بھی چمن اردو
بیاری اپنی عظیم تصنیفات و تالیفات سے کی ہے۔ جہاں میر و غالب، انیس و دبیر، ذوق و مومن اور آتش و ناسخ نے
ن شاعری میں اور سر سید، حالی، شبلی نعمانی، محمد حسین آزاد اور ڈپٹی نذیر احمد نے میدانِ نثر میں زبانِ اردو کی وہ
بہا خدمات انجام دی ہیں کہ تا ابد اردو ان باکمالوں کے محاسن کو فراموش نہیں کر سکتی۔ وہاں ہندو شعرا و انشا پرداز اور مصنفین
فین نے اردو زبان کو اپنے خون سے سینچ کر بامِ عروج پر پہنچایا۔ چکبست، رتن ناتھ سرشار، دیا شنکر نسیم، سر تیج بہادر
پرو، منشی پریم چند، ملا، بابو سکسینہ، سر رام کھنہ اور رگھو سہائے جیسی مقبولِ عام ہستیوں کے علاوہ بھی سینکڑوں دوسرے
حضرات نے اردو کے لئے ناقابلِ فراموش کارنامے انجام دیئے ہیں۔ یہ زبان مشترکہ ہندوستانی تہذیب کی مظہر ہے۔ فرقہ
راس نظریئے سے ہم اپنے ادبی سرمائے کا از سرِ نو جائزہ لیں اور یہ "قابلِ تردید حقیقت ہر خاص و عام کو دلنشیں کرا دیں کہ پچھلی تین
ں سے اردو زبان مشترکہ ہندوستانی زبان و تہذیب کی شہ رگ کا کام کرتی رہی ہے۔

اردو کی تہذیبی قدر و قیمت کا تعین کرتے وقت یہ دیکھنا بھی کم مفید نہ ہوگا کہ اردو زبان پر جو ایک غیر ملکی زبان ہونے کا
م لگایا جاتا ہے وہ کہاں تک درست ہے۔ اردو زبان کو ہندوستانی زبانوں میں جو امتیازی حیثیت حاصل ہے وہ محض
ق نہیں بلکہ یہ صدیوں کی لسانی اور تمدنی تحریکات کا نتیجہ ہے۔ مسلمان حکمراں جب مستقل طور پر یہاں قابض ہو گئے تو یہاں پر
ت کرنے کے لئے انھیں اس بات کی اشد ضرورت ہوئی کہ وہ عام رعایا کی زبان سمجھ سکیں اور سمجھا سکیں۔ ہندوستان
لف مذہبوں، قوموں اور زبانوں کا سنگم رہا ہے۔ اس بات کا متقاضی تھا کہ یہاں کی مختلف زبانوں کی آمیزش سے ایک
ا زبان جنم لے جو عام کی ضرورت کو پورے طور پر آسودہ کر سکے۔ اردو کسی طرح بھی غیر ملکی زبان نہیں ہے بلکہ ہند
ی زبان کا مرکب ہے۔ جیسی زبانوں میں سنسکرت، پراکرت، اودھی، ہریانی اور خاص کر برج بھاشا اردو کی شرکت
شامل ہیں۔ ترکوں، افغانوں اور مغل حکمرانوں کی حکومت کے اثرات سے عربی اور فارسی الفاظ کی شمولیت ہوئی اور اس

میری ہنسی کی کچھ ستم ظریفیاں اور سنئے۔ بات ان دنوں کی ہے۔ کالج شروع شروع کھلا تھا۔ نئی نئی شکلیں نظر آرہی تھیں سہمی سہمی لڑکیاں اور نروس لیکن جھوٹا رعب ظاہر کئے ہوئے لڑکے دیکھ کر ہماری ہنسی کو کہاں قابو۔ دو ہی چار دن بعد ا نئے آنے والوں نے ہمیں قہر آلود نگاہوں سے گھورنا شروع کر دیا۔ ایک دن یہ صدا بھی سنائی دی "ہمیں تو یہ ہنسی زہر لگتی ہے" اور اس زہر بھرے جملے نے ہمیں اور ہنسنے پر مجبور کر دیا۔

ایک دن تو حد ہی ہو گئی۔ ہم سب لڑکیاں کلاس سے نکل رہے تھے کہ آواز آئی "ارے یار ذرا اُن لوگوں کے نام تو بتانا جو ہم لوگوں پر ہنستے ہیں ان لوگوں کی رپورٹ آفس میں کرنی ہے۔ اور اس دھمکی پر (اُن کے خیال میں ہمیں ڈر جانا چاہئے تھا) ہمیں ہنسی آگئی۔ اور ان بچارے "ہنسی کے ماروں" کی حالت خراب سے خراب تر ہوتی گئی۔

جب ہم لوگ دھمکی سے بھی نہ ڈرے (خدا بھلا کرے ہماری بے حیائی کا) تو ایک دوسرے سے شکوے ہونے لگے۔ "بھئی وہ فلاں گروپ ہمارے اوپر بہت ہنستا ہے"۔ "یہ بہت غلط بات ہے"۔ اس قسم کے جملے اکثر ہم لوگوں کے کانوں سے ٹکراتے اور اس کا جواب صرف ہم لوگوں کی ہنسی ہی دیتی رہی۔

تو جناب یہ رہی ہماری "ہنسی کی داستان"۔

تین شعر

محمد عامر قدوائی

بی۔ اے سال اول

شمع جو بجھی پروانے گئے سب خواب ادھورے چھوٹ گئے

پیار کی دنیا روٹھ گئی اور پیار کے ساتھی چھوٹ گئے

حُسن کی محفل، اپنا چمن، سب پیار کے دامن چھوٹ گئے

وہ حُسنِ چمن، وہ موسمِ گل، وہ آہ نظارے چھوٹ گئے

جب سے بہاریں چھوٹ گئیں وہ چاند ستارے چھوٹ گئے

عامر ہم سے پیار کی باتیں پیار کے نغمے چھوٹ گئے

سطوت زہرا

ہنسی کی داستان

بڑے بڑے فلسفیوں اور مفکروں کا خیال ہے کہ ہنسی ایک نعمت ہے، مسکراتا چہرہ ہمیشہ تروتازہ اور شگفتہ نظر آتا ہے۔
ں نے بھی ان فلسفیوں اور مفکروں کی رائے سے اتفاق کیا یعنی ہنسنا ہنسانا اپنا شیوہ بنا لیا۔ پھر کیا تھا جس محفل میں، جس پارٹی میں
جس جگہ گئی وہاں قہقہوں کا طوفان بپا کر آئی اور ہمیشہ یہی سنا "لڑکی بہت خوش مزاج ہے۔" اپنے بارے میں یہ خوش خیالیاں
ن کر بھلا کون ہوگا جس کو گھمنڈ نہ ہو تو صاحب میں بھی غرور میں مبتلا ہو گئی۔ پھر کیا تھا بات بے بات ہنسنا میری زندگی بن گیا۔
یہ تھا میری ہنسی کا عروج اب اس کی پستی بھی ملاحظہ کیجئے۔

بات معمولی سی تھی میں کالج جانے کے لئے جیسے ہی بس میں سوار ہوئی۔ اکبارگی میری نگاہ ایک محترمہ سے ٹکرائی پھر کیا تھا میری
ی نے اپنا کام شروع کر دیا۔ پاس بیٹھی ہوئی دوسری لڑکیوں کو اشارے سے میں نے ان محترمہ کو دکھایا۔ ان لوگوں نے
ا میرا ساتھ دیا قہقہے بلند ہونے لگے۔ اب ان محترمہ نے ہماری طرف قہر آلود نگاہوں سے دیکھنا شروع کر دیا۔ مگر ہماری ہنسی
د ان کی قہر آلود نگاہوں سے کہاں دبتی وہ تو اپنا کام کرتی رہی۔ ہاں! تو ان محترمہ کا حلیہ ذرا آپ بھی ملاحظہ کیجئے۔ یقیناً
رائے بغیر نہیں رہیں گے۔ چہرے پر ضرورت سے کہیں زیادہ پاؤڈر، لپ اسٹک صرف ہونٹوں ہی تک نہیں محدود تھی
، وہ چہرے کے مختلف حصوں پر پھیلی ہوئی تھی۔ کاجل چیخ چیخ کر کہہ رہا تھا کہ میں صرف آنکھوں میں نہیں رہوں گا بلکہ ادھر
ھر بھی پھیلوں گا۔ ماتھے کی بندیا یقیناً کبھی گول رہی ہو گی مگر اب اس نے کچھ عجیب شکل اختیار کر لی تھی (شاید یہ حادثہ
ا میں چڑھتے وقت ہوا ہوگا) آئیے اب زلفوں کی بھی تعریف ہو جائے۔ یوں تو بال بہت خوبصورت انداز میں ترشے
ئے تھے مگر اس وقت ہر بال بغاوت پر آمادہ نظر آ رہا تھا۔ ایک لٹ رخ روشن پر لٹک رہی تھی۔ لیجئے ان کی عمر
معلوم کر لیجئے خیر سے صرف پچاس کے لگ بھگ ہوں گی مگر میک اپ نے انھیں دوشیزہ بنا رکھا تھا۔ یہ حلیہ اور عمر
کر میرے خیال میں روتا ہوا آدمی بھی ہنسے بغیر نہیں رہ سکتا۔ ایسے میں اگر میں ہنس دی تو کیا غضب ہوا۔ مگر پھر کیا تھا
ں نے مجھے گھور گھور کر دیکھا اور آخر میں ان کے صبر کا پیمانہ چھلک اٹھا وہ مجھ غریب پر برس پڑیں۔ "اجی بہت دیکھی ہیں
لڑکیاں۔ کالج جاتی ہیں تو اپنے آپ کو لیڈر سمجھنے لگتی ہیں۔ واہ بھئی واہ بھلا میں کوئی کارٹون ہوں جو مجھے دیکھ کر ہنس رہی
" اس قسم کے جملے میرے کانوں سے ٹکراتے رہے لیکن مجھے ہنسی پر کہاں قابو۔

خدمات کی وجہ سے قوم ان کو "مسیح الملک" کے نام سے پکارنے لگی۔
حکیم صاحب ایک بلند پایہ طبیب ہونے کے ساتھ ایک بڑے سیاسی رہنما بھی تھے۔ بتایا جاتا ہے کہ ان کی سیاسی زندگی کا آغاز مسلم لیگ کے قیام سے ہوتا ہے۔ اور وہ مسلم لیگ کے معماروں میں سے ایک ہیں۔ اگرچہ وہ مسلم لیگ کے ساتھ رہے مگر وہ کانگریس کو بھی دلچسپی سے دیکھتے تھے۔ اُن کے بغیر کوئی بھی کانفرنس مکمل نہیں مانی جاتی تھی۔ وہ ہندوستان کی آزادی کے سرگرم مجاہد تھے۔ جنھوں نے ہر قدم پر گاندھی جی کا ساتھ دیا۔ ہندو مسلم اتحاد کے وہ زبردست حامی تھے اور یہی ان کی زندگی کا سب سے بڑا مشن تھا۔ ہندو مسلم اتحاد کی خاطر انھوں نے مسلمانوں سے گائے کی قربانی ترک کرنے کی اپیل کی۔
اُن کی اس اپیل سے ہندو مسلم تعلقات پر بہت گہرا اثر پڑا اور ہندوؤں کے دلوں پر اس کا خوشگوار اثر ہوا۔ حکیم صاحب کے اس جذبہ کا خیر مقدم کرتے ہوئے مہاتما گاندھی نے کہا:

"اس میں شک نہیں کہ حکیم صاحب نے اس قدر عالی حوصلگی
اور جرأت کے ساتھ ایک مشکل معاملہ کا حل پیش کر کے
ہندو قوم کو مرہونِ منت کر لیا ہے۔"

ہندوستان میں جو ہندو مسلم فسادات ہونے لگے تھے اُس سے ان کو بہت تکلیف ہوتی تھی۔ وہ کہتے تھے:

"میں ہندوؤں اور مسلمانوں سے پوچھنا چاہتا ہوں کہ ان
تمام جھگڑوں سے آپ کو کیا فائدہ ہوتا ہے۔ ان جھگڑوں
سے آپ نے اپنی قوت کو ختم کر دیا ہے اور شیطانی قوت
کے تابع ہو گئے ہیں۔"

حکیم صاحب اگرچہ ہندو مسلم اتحاد کرانے میں ناکام ہو گئے تھے مگر انھوں نے اپنی کوششیں ترک نہیں کیں۔

"ما مسلمانانِ ہند در این دورِ حاضرہ احتیاج داریم کہ دستے را بدامنِ تعلیم
عصری و دستِ دیگر را بدامنِ تعلیم مذہبی بر زنیم تا جوانانِ ما کہ تعلیم را
بحدِ تکمیل رسانیدہ از مدارس بیروں بر آیند حظے از دنیا و نصیبے از
دین داشتہ باشند۔"

وہ ایک ایسے ادارے کے وجود کے آرزومند تھے جہاں صرف علم ہی نہ سکھایا جائے بلکہ علم کے برتنے کا طریقہ بھی سکھایا
ائے۔ آخرکار ان کی کوششیں کامیاب ہوگئیں اور علی گڑھ میں ایک ایسے ادارے کا وجود ہوا جو حکیم صاحب کی خواہشات کے
ین مطابق تھا جس کا نام جامعہ ملیہ اسلامیہ رکھا گیا۔ اور حکیم صاحب اس کے پہلے "امیر" بنائے گئے۔

جس طرح ایک بچے کی پرورش مشکل ہوتی ہے۔ اسی طرح جامعہ ملیہ کو چلانا آسان کام نہیں تھا۔ شروع میں خلافت کمیٹی سے جامعہ
و جو امداد ملتی تھی وہ تحریک ٹھنڈی ہو جانے کی وجہ سے بند ہو چکی تھی۔ حکیم صاحب نے اس ادارے کو مستحکم کرنے کے لئے
پنا خون پسینہ ایک کر دیا اور وہ اس کے روحِ رواں بن گئے۔ انھوں نے اپنی ذاتی آمدنی کا ایک بڑا حصہ جامعہ کی نذر
ر دیا اور اپنی اولاد کی ضرورتوں پر جامعہ کی ضرورت کو ترجیح دی۔ ایک مرتبہ جامعہ کے اساتذہ کو کئی ماہ سے تنخواہ نہیں ملی اور
تفاق سے حکیم صاحب کے پاس بھی اُس وقت کچھ نہ تھا۔ بتایا گیا ہے کہ انھوں نے اپنی قیمتی ہیرے کی انگشتری کو فروخت
رنے کے لئے بھیجا تاکہ اساتذہ کی ضرورتیں پوری کی جا سکیں۔ ان کا یہ قدم ایک زبردست قربانی تھی۔ انھوں نے
معہ کو علی گڑھ سے دہلی منتقل کرنے کا کام اپنے کاندھوں پر لیا اور پھر زندگی کا آخری دن اور آخری سانس تک سب جامعہ کے لئے گذارا۔
ر زمین کا یہ ذرہ انسانیت کے آکاش میں آفتابِ ملت بن کر ایک ایسا راستہ ہمارے لئے روشن کر گیا جس کی وجہ
ے وہ ہمیشہ اور ہمیشہ یاد رہے گا۔

حکیم اجمل خاں ایک اعلیٰ نفس انسان اور ایک عظیم تعلیمی رہنما ہونے کے ساتھ ساتھ ایک بلند پایہ طبیب بھی تھے۔ ان
ے والد حکیم محمود خاں کا ایک مدرسہ طبیہ تھا۔ حکیم اجمل خاں نے اس کی تکمیل میں ایک اہم رول ادا کیا۔ اور اس کو طبیہ کالج میں
ریل کر کے بلند درجے تک پہنچا دیا۔ ہندوستان میں فنِ طب یونانی میں ان کا مقابلہ کرنے والا اور کوئی حکیم نہیں تھا۔ انھوں
نے طبِ یونانی کو وسعت بخشی۔ اور اس کی قدر و قیمت کو روشن کیا۔ بڑے بڑے رئیس اور حاکمِ وقت اُن کو علاج کے لئے
تے تھے جس کا معاوضہ ایک ہزار روپے روز بتایا جاتا ہے۔ یہ حکیم صرف امیروں کا علاج کرنے والا نہیں تھا۔ اس کے
ل میں غریبوں کے لئے بھی درد تھا۔ بقول ڈاکٹر ذاکر حسین "حکیم صاحب کے مطب میں سفارش لے کر آنے والے سب
ے پیچھے رہتے تھے اور غریبوں اور محتاجوں کی شنوائی پہلے ہوتی تھی۔" ایک دفعہ کا ذکر ہے کہ دہلی میں ایک زبردست وبا پھیلی
س سے گھر کے گھر اسپتال بن گئے۔ حکیم صاحب نے اس وقت بڑی جاں فشانی سے لوگوں کی خدمت کی۔ وہ گھر گھر جاتے
ر مفت دوائیاں تقسیم کرتے۔ اُن کے یہاں سے غریبوں کو پرہیزی کھانا بھی مفت دیا جاتا تھا۔ بتایا جاتا ہے کہ ایک مرتبہ
فر کرتے ہوئے حکیم صاحب کی ٹرین کو حادثہ پیش آیا۔ حکیم صاحب اسی وقت ننگے پاؤں ننگے سر اٹھ کھڑے ہوئے اور
نھوں نے بہت سے مرنے والوں کی جان بچائی۔ وہ غریبوں سے بڑی ہمدردی اور انکساری سے پیش آتے تھے۔ انھیں

انیس الرحمن خاں

ملت کا عظیم معمار ـــــ حکیم اجمل خاں

ملت کے عظیم معمار حکیم اجمل خاں سے کون واقف نہیں ؟ آپ حکیم محمود خاں کے سب سے چھوٹے صاحبزادے تھے ۔ وہ قوم کے ایک بزرگ ترین رہنما، ایک عظیم وطن پرست ، ایک بلند پایہ طبیب اور ایک بہترین انسان تھے ۔ ایک انسان ہونے کے ناطے ان کا رتبہ واقعی نہایت بلند ہے ۔ وہ ایک امیر گھرانے سے تعلق رکھنے کے باوجود فقیرانہ طبیعت کے مالک تھے دنیا کے کسی شے سے ان کو کوئی دلچسپی نہ تھی اور نہ لگاؤ ۔ ان کے دل میں جذبہ ایثار اور طبیعت میں خودداری تھی مگر یہ خودداری صرف امیروں تک محدود تھی ۔ وہ تلخ کلامی کو ناپسند کرتے تھے ۔ خوش مزاج ہونے کے باوجود سنجیدہ طبیعت رکھتے تھے اُن کے اِن ہی حالات نے اُن کی نہ صرف اخلاقی حیثیت کو بلند رتبہ دیا بلکہ انھیں ملت کا عظیم معمار بنا دیا ۔

حکیم اجمل خاں ایک بہت بڑے انسان ہونے کے ساتھ ساتھ ایک بڑے تعلیمی رہنما بھی تھے ۔ انھوں نے اہل ہند کو اور خاص کر مسلمانوں کو ایک نئی زندگی کا راستہ دکھایا ۔ انھوں نے مسلمانوں میں شعور پیدا کیا اور اُن میں جذبہ کی ایک ایسی لہر پیدا کی جس نے افسردہ مسلمانوں کو دوبارہ زندگی بخشی ۔ وہ مسلمانوں کی تعلیم سے بہت دلچسپی رکھتے تھے اور چاہتے تھے کہ وہ علم زندگی کی خاطر سیکھیں ۔ مسلمانوں میں جو تعلیمی پستی تھی اس سے ان کو بہت دکھ تھا ۔ وہ چاہتے تھے کہ مسلمانوں کے لئے ایک آزاد تعلیمی ادارہ ہو ۔ مسلمانوں میں ایک اسلامی دانش گاہ قائم کرنے کی ضرورت تھی ۔ حکیم صاحب نے اس مسئلے کو اپنے ہاتھ میں لیا اور شہر کے معزز لوگوں کو اپنا ہم خیال بنایا ۔ گاندھی جی نے ہندوستان کی آزادی کے لئے عدم تعاون کی تحریک چلائی ۔ جس کے مطابق انگریزوں کی تمام چیزوں کا بائیکاٹ کرنا تھا ۔ حکیم صاحب نے گاندھی جی کی آواز پر علی برادران سے مل کر علی گڑھ یونیورسٹی کے ارباب کار کو اس بات کی دعوت دی کہ وہ انگریزی حکومت سے اپنا تعلق توڑ لیں مگر یونیورسٹی کے ارباب کار نے اس دعوت کو رد کر دیا ۔ آخر انھوں نے طالب علموں سے اپیل کی ۔ اس اپیل پر ڈاکٹر ذاکر حسین جیسے دوسرے قابل طالب علموں نے لبیک کہا ۔ گاندھی جی اور ڈاکٹر انصاری کی طرح حکیم صاحب اس بات سے متفق تھے کہ ان طالب علموں کے لئے ، جنھوں نے علی گڑھ یونیورسٹی کو چھوڑا ، ایک ایسی قومی درس گاہ قائم کی جائے جو ان کے ذہنی نشو و نما میں ایک انقلاب پیدا کر دے ۔ حکیم صاحب ایسے ادارے کے مشتاق تھے جو مسلمانوں کی قومی اور ملی ضرورتوں کو پورا کر سکے ۔ مسلمانوں کی دینی اور دنیوی ضرورت کو پورا کرنے کے لئے جس قسم کے ادارہ کی ضرورت تھی وہ خود کہتے ہیں :

[پ]ایا گیا ہے۔ وہ توہمات اور باتیں جو ہمارے معاشرے میں رچ بس گئی ہیں۔ اس مثنوی میں ہمارے سامنے آتی ہیں۔
اردو شاعری کی ہر صنف میں ہندوستانی معاشرت کی بھرپور عکاسی نظر آتی ہے۔ لیکن چونکہ مضمون لمبا ہو گیا ہے اس لئے [ا]س کو صرف مثنویات ہی تک محدود رکھتے ہوئے ڈاکٹر عابد حسین کے ان الفاظ پر ختم کرتے ہیں:

"ہندوستانی معاشرت میں جو تصوری عناصر شامل ہیں وہ سب کے سب ہندوستانی سرزمین میں پیدا نہیں ہوئے تھے بلکہ ان میں سے بہت سے باہر سے آئے تھے دوسری بات یہ کہ ان عناصر نے ملک کی مختلف جماعتوں کو مختلف حد تک متاثر کیا اسی وجہ سے ہندوستان میں مختلف مذاہب اور تہذیبیں پائی جاتی ہیں لیکن ان کا ایک حصہ ایسا بھی تھا جو ذہنِ اجتماعی میں جذب ہو گیا اور ملک کی سب جماعتوں میں قدرِ مشترک بن گیا"

ہمارے کہنے کا مطلب یہ ہے کہ ہندوستانی معاشرت اور بین الاقوامی معاشرت جو کہ ہماری تہذیب میں ضم ہو گئی ہے [ا]ور جسے ہم عام طور پر گنگا جمنی تہذیب کے نام سے یاد کرتے ہیں اس کی سچی تصویر کشی اردو شاعری کی ہر صنف میں ملتی ہے۔

مثنوی میں ہندوستانی معاشرت کی عکاسی سب سے زیادہ نمایاں ہے۔ کیونکہ مثنوی مربوط اور مسلسل نظم ہوتی ہے اور اس میں ایک قصہ، ایک خیال اور ایک تاثر کو پیش کیا جاتا ہے۔ دکن کی مذہبی، عشقیہ اور رزمیہ مثنویوں سے لیکر آبرو، میر، میر اثر، اور میر حسن، دیا شنکر نسیم اور شوق کی مثنویاں ہندوستانی معاشرت کی عکاس ہیں۔ مثال کے طور پر محمد قلی قطب شاہ کی مثنویاں میں ایران اور خراسان کے بجائے ہندوستان کے پھولوں، پھلوں کا ذکر ہے۔ اس عہد کے رسم ورواج، شادی بیاہ کی رسوم، سالگرہ کی تقریب، شب برات، میلاد النبی، عید غدیر، ہولی، بسنت وغیرہ کے علاوہ مقامی کھیل مثلاً "چوکڑی بھو" پر بھی اس نے مثنویاں لکھی ہیں۔ ہندوستانی قصوں سے ماخوذ سینکڑوں مثنویاں ہیں جن میں ہندوستانی معاشرت بھرپور انداز میں نظر آتی ہے غواصی کی مثنوی "چندا اور لورک" اس کی بہترین مثال ہے۔

میر کی مثنوی "ہولی نامہ" جو آصف الدولہ کے عہد میں لکھی گئی خالصتاً ہندوستانی ماحول کی عکاس ہے۔ جس سے اندازہ ہوتا ہے کہ اردو شعراء اور ان کے ساتھ مسلم حکمرانوں نے رواداری اور وسعتِ قلب کو مطمح نظر بنالیا تھا اور وہ خالص ہندو تہوار بھی شان و عظمت کے ساتھ منایا کرتے تھے۔

میر حسن کی مثنوی "سحرالبیان" اردو کی تمام مثنویوں میں سب سے زیادہ مشہور و معروف ہے۔ میر حسن دہلوی شاعر ہیں لیکن ان کی مثنوی دہلی کے درویشانہ اور خانقاہی ماحول سے دور لکھنؤ کے عشرت کدوں میں تصنیف کی گئی ہے۔ اس مثنوی میں زبان اگرچہ دہلی کی نظر آتی ہے لیکن معاشرت لکھنؤ کی ہے جہاں دولت کی فراوانی نے انسان کو فکرِ فردا سے آزاد کر دیا تھا اس کے ہیرو ہیروئن لکھنؤ کے عیش پرست اور دولت کے پروردہ نواب زادے ہیں اس کے باغات و محلات لکھنؤ کے باغات و محلات ہیں۔ ان کے یہاں دلچسپ جزئیات مثلاً اس دور کا لباس، زیور، شادی بیاہ کی رسوم، برات وغیرہ کا بیان نہایت خوبی سے کیا گیا ہے۔ اس دور کے توہمات بھی ان کی شاعری میں بدرجۂ اتم موجود ہیں جن کی مثالیں مثنوی کے صفحات پر بکھری پڑی ہیں لیکن طوالت کے خوف سے اس جگہ احتراز کیا جاتا ہے۔

گلزارِ نسیم لکھنوی معاشرت کا دوسرا نمونہ ہے۔ نہ صرف لکھنوی معاشرت کا بلکہ ہندوستانی معاشرت کا، اس میں جن پریوں اور مافوق الفطرت عناصر پیش کئے گئے ہیں۔ لیکن ہر جگہ ہندوستان کو پیش نظر رکھا گیا ہے۔ اردو شاعری میں ہندوستانی اثرات بدرجہ اتم موجود ہیں اس کے ثبوت میں وہ لوک کتھائیں اور قصے پیش کئے جا سکتے ہیں جو کہ صدیوں سے سنسکرت ادب میں مروج تھے اور اس کے اثرات اردو شاعری نے بجنسہٖ قبول کر لئے ہندوستانی لوک کتھاؤں میں راجہ اندر اس کا پرستان وہاں کی رنگ رلیاں اپنا ایک اہم مقام رکھتی ہیں۔ ہندو دیو مالا کے مطابق راجہ اندر اس کا شہر اور جگہ اس کی مملکت عیش لازوال اور غیر فانی ہے۔ شراب کا دیا جانا اور آواگون وغیرہ کا ذکر خالصتاً ہندوستانی عقائد کا ترجمان ہے۔ قدیم ہندوستانی سماج میں سوئمبر کی رسم بھی مذہبی حیثیت رکھتی تھی اسی طرح اردو شاعری میں بھی سوئمبر کا اکثر جگہ ذکر کیا گیا ہے۔ اور یہ سب چیزیں ہمیں نسیم کی "گلزارِ نسیم" میں ملتی ہیں۔

نواب مرزا شوق کی "زہرِ عشق" اپنے دور کی معاشرت کی ایک جیتی جاگتی تصویر ہے۔ اس میں شاعر نے ہندوستانی معاشرے کو جہاں محبت جرم کے مترادف ہے پیش کیا ہے۔ اس کے علاوہ اس مثنوی میں عورتوں کی زبان کو بڑی روانی اور خوبی سے نظم

کی ترقی یافتہ بین الاقوامی معاشرت کی بنیادی اقدار سے ہے۔ جیسے آج کے دور میں کوئی ریل، ریڈیو، ٹیلی ویژن کا ذکر کرتا تو ہر چند کہ یہ چیزیں مغرب کی دین ہیں لیکن اس کے ساتھ ساتھ بین الاقوامی معاشرت کا بھی جزو بن چکی ہیں۔

جیسا کہ اشارہ کیا جا چکا ہے کہ معاشرت میں تبدیلی ناگزیر ہے۔ اسی طرح ہندوستانی معاشرت مختلف ادوار میں مختلف رہی ہے۔ اور مختلف رنگ و آہنگ سے ہوکر نکلی ہے لیکن اگر اس بات کا تجزیہ کیا جائے کہ وہ چند خاص چیزیں کیا ہیں جو ہر دور میں یکساں رہی ہیں تو اس پر ڈاکٹر عابد حسین نے اپنی کتاب "قومی تہذیب کا مسئلہ" میں روشنی ڈالی ہے:

> "وہ فضا جس میں ہندوستانی ذہن نشو و نما پاتا ہے اس کی سب سے
> بڑی خصوصیتیں دو ہیں ایک یہ کہ اس کے اندر قوت فکر اور سب
> قوتوں پر غالب ہے دوسری یہ کہ وہ ہمیشہ کثرت میں وحدت کو
> دیکھنے اور سمجھنے کی طرف مائل رہتا ہے۔"
> "اپنے فکری رجحان کی وجہ سے وہ سب سے بڑی اخلاقی قدر
> معرفت حقیقت کو سمجھتا ہے اور عملی اقدار کو ان سے کم درجے پر
> رکھتا ہے۔"

یہاں یہ بات پیش نظر رکھنی چاہیئے کہ ہندوستان ایک زراعتی ملک ہے۔ اور عوام کی معیشت کا دار و مدار زیادہ تر زراعت پر ہے۔ اس زراعتی نظام کی وجہ سے چند خصوصیات یا اقدار ہندوستانی ذہن کا ایک حصہ بن گئی ہیں جس میں انفرادیت کو ایک نمایاں مقام حاصل ہے۔ کیونکہ کسان انفرادی طور پر اپنے اپنے کھیتوں میں مصروف عمل رہتے ہیں۔ ڈاکٹر ذاکر حسین کے الفاظ میں:

> "لامرکزیت کی طرف رجحان پیدا ہونا لازم ہے۔"

چونکہ زرعی نظام کے تحت انسان انفرادیت پسند ہو جاتا ہے۔ اس لئے اس کی توجہ روحانیت کی طرف مرکوز ہو جاتی ہے۔ وہ زیادہ تر اپنے بارے میں سوچتا ہے۔ گاؤں کا پرسکون ماحول بھی اس کو روحانیت کی طرف متوجہ کرنے میں بڑا حصہ لیتا ہے۔ اس کے ساتھ ساتھ کسان کو چونکہ نسبتاً زیادہ وقت ملتا ہے اس لئے بھی عام طور سے وہ روحانیت کی طرف زیادہ مائل ہوتا ہے۔

جب انسان کے اندر روحانیت کا جذبہ پیدا ہو جاتا ہے تو فطری طور پر جذباتیت کا ابھرنا لازمی ہے۔ وہ چیزوں کے بارے میں ٹھنڈے دل و دماغ سے نہیں بلکہ جوش و جذبے کے ساتھ سوچتا ہے اور اس کے ساتھ ساتھ وہ بات کی اچھائی اور برائی کو نظر انداز کر دیتا ہے۔

یہ سب چیزیں ہمارے رسم و رواج، رہن سہن، میلوں ٹھیلوں، آداب زندگی وغیرہ پر اثر انداز ہوتی رہیں، جن کی جلوہ گری اردو شاعری میں قدم قدم پر نظر آتی ہے۔ اردو شاعری مختلف اصناف سے عبارت ہے جس میں غزل، قصیدہ، مثنوی، مرثیہ، ریختی، واسوخت، شہر آشوب، قطعہ، رباعی اور نظم سبھی شامل ہیں۔

نسرین سلطان

ہندوستانی تہذیب و معاشرت اور اردو مثنوی

تہذیب و معاشرت کے دو پہلو ہوتے ہیں ایک مادی اور دوسرا علمی۔ بالعموم ہم جس پہلو پر بحث کرتے ہیں وہ مادی ہوتا ہے جس میں فن تعمیر، فن مصوری، بت تراشی، ادب اور اس کے ساتھ ہی رہن سہن، لباس، وضع قطع اور آداب معاشرت سبھی کچھ شامل ہوتا ہے۔ علمی پہلو اسی تہذیب کے عقائد، تصورات اور توہمات سے متعلق ہوتا ہے اور اگر دیکھا جائے تو کسی تہذیب کا مادی پہلو جہاں تاریخی، جغرافیائی اور اقتصادی حالت سے متاثر ہوتا ہے وہاں اس کے ظاہری پہلو کو مخصوص رنگ و آہنگ عطا کرنے میں بنیادی عقائد و تصورات کو اساسی اہمیت حاصل ہوتی ہے۔ یہ وہ عناصر ہیں جو دنیا کی ہر معاشرت میں اپنی اپنی نوعیت کے مطابق ہوتے ہیں۔

ہندوستانی معاشرت کے متعلق کہا جاسکتا ہے کہ دراصل ہندوستان کی معاشرت مختلف ادوار میں مختلف رہی ہے اور اس میں مختلف معاشرتوں کا امتزاج ملتا ہے۔ یہ امتزاج ہماری گفتگو، پوشاک، خوراک، تقاریب، رسوم، آداب مجلس سبھی میں نمایاں ہے۔ جس دور کا ذکر ہم اردو ادب خاص طور پر مثنوی کے سلسلے میں کریں گے اس دور میں ہندوستانی معاشرت یعنی قدیم ہندو معاشرت ایرانی معاشرت کے ملاپ سے ایک نیا رخ اختیار کر رہی تھی اور یہ عمل ۱۸۵۷ء تک قائم رہا۔ چونکہ قدیم ہندوستانی معاشرت اور قدیم ایرانی معاشرت بنیادی طور پر آریائی عناصر سے عبارت تھی اس لئے دونوں میں روحانی اشتراک اور مماثلت پائی جاتی ہے۔

ہر معاشرے کی ابتدار روایت سے ہوتی ہے۔ اور ہر معاشرے کو اپنے ماضی سے وراثت کا ذخیرہ ملتا ہے۔ چنانچہ اردو ادب کو بھی اپنے معاشرے سے وراثت کا خزانہ ملا اور یہ خزانہ ہند آریائی اور ایرانی روایات سے مملو تھا۔ مجموعی طور پر اردو شاعری خانقاہ، بازار اور دربار سے عبارت ہے اور تینوں عناصر میں ہندوستانی معاشرت کی بھرپور عکاسی ملتی ہے۔ چاہے وہ شاعری خانقاہی ہو یا بازاری اور درباری۔ ہم کو ہر جگہ ہندوستان نظر آئے گا۔

ہم صرف ہندوستان کی قدیم مقامی معاشرت ہی کو ہندوستانی معاشرت سے تعبیر نہیں کرسکتے کیونکہ معاشرت کوئی ساکت و جامد چیز نہیں ہے بلکہ وہ متحرک ہے اور دنیا کے ہر معاشرے کی طرح وہ بھی بین الاقوامی معاشرت سے متاثر ہوتی رہتی ہے۔ اس لئے جب ہم ہندوستانی معاشرت کا ذکر کریں گے تو ہماری مراد ہندوستانی معاشرت اور اس دور

کا ایک راستہ۔ اگرچہ مذاہب کے ماننے والوں نے اپنے اپنے راستے مختلف متعین کر لئے حالانکہ بیشتر مذاہب کا مقصد ایک ہی تھا یعنی منزل انسانیت تک پہنچنا۔ لیکن لوگ مذہب کے اصل مقصد کو فراموش کر بیٹھے اور صرف ظاہری عمل اور متعلقہ رسوم و قیود ہی کو مذہب کا نام دے دیا

انسان کبھی اپنی ایک حالت پر قانع نہیں رہتا بلکہ ہمیشہ بہتر سے بہتر حالات پیدا کرنے کی کوشش میں رہتا ہے اس طرح انسان نے ارتقائی منازل طے کیں اور جو کچھ اس نے حاصل کیا موجودہ دور سے ظاہر ہے۔ انسان بے شمار اختراعات اور اصلاحات کر چکا ہے۔ جن سے روزمرہ کی زندگی میں مستفید ہوتا ہے۔ لیکن افسوس، انسان اپنی زندگی کے سب سے اہم اور پیچیدہ مسئلے کا حل تلاش نہ کر سکا۔ یعنی مذہبی افکار میں عملی طور سے وسیع النظر نہیں ہو سکا۔ آج کے دور میں خصوصاً ہندوستان میں مذہبی فرقہ واریت اور تعصب میں خطرناک حد تک شدت ہو گئی ہے جو اس سے قبل کبھی نہ تھی۔ مذہب کے نام پر انسانیت سوز تشدد اختیار کیا جاتا ہے۔ معمولی باتوں پر کشت و خون کا بازار گرم کیا جاتا ہے۔ ہزاروں بے قصور انسانوں کو زندگی سے محروم کر دیا جاتا ہے۔ ان معصوم اور کمسن بچوں کو ان کے والدین کے سامنے وحشیانہ طریقوں سے ایذائیں دے کر مارا جاتا ہے جو یہ بھی نہیں جانتے کہ وہ کس مذہب سے تعلق رکھتے ہیں اور "مذہب" کا مفہوم کیا ہے اس طرح آج کے ترقی یافتہ انسان اور اپنے مذہب کے متوالے اپنے مذہبی جوش کا اظہار اور مذہبی جذبے کی تسکین کرتے ہیں۔ لیکن ان کا یہ طرز عمل انھیں ترقی کی راہ پر گامزن کرنے کی بجائے تنزل کی عمیق پستیوں میں گرانے والا ہے۔ اور اب ضرورت ہے کہ سماج کو اس تباہی سے بچانے کے لئے ٹھوس اور منصفانہ طرز عمل اختیار کیا جائے۔ کیا اس کے لئے پھر کسی عیسیٰ، گوتم، نانک، مہاویر، یا محمدؐ کو دنیا میں آکر پھر سے اپنی تعلیمات و ہدایات کو دہرانا پڑے گا؟ کیا لوگ ان کے بتائے ہوئے فرائض بھلا چکے ہیں؟ کیا انسانوں میں اپنے فرائض کا احساس، مذہب کے اصل مقصد کو سمجھنے کا شعور اور مبلغین کی پاکیزہ تعلیمات و ہدایات پر صحیح عمل کرنے کی صلاحیت ختم ہو سکتی ہے؟ نہیں، ہر انسان اپنے مذہب پر تب ہی قائم رہ سکتا ہے کہ جب وہ تعلیمات و ہدایات پر صحیح عمل کرے اور نہ صرف اپنے مذہب کی بلکہ دوسرے تمام مذاہب کی بھی تقدیس و تکریم کرے۔ اور ایسا طریق اختیار کرنے کے بعد ہی ایک آدمی حقیقی معنوں میں انسان بن سکے گا اور اس کا حقیقی مذہب انسانیت ہوگا اور وہ انسان حقیقی شخصیت کا مالک ہوگا کیونکہ مذہب انسانیت تمام مذاہب سے عظیم ترین ہے۔

مذہب کی ضرورت ہر دور میں محسوس کی گئی ہے کسی بھی دور میں انسان مذہب سے آزاد نہیں رہ سکا۔ جب آدمی درختوں اور غاروں میں رہتا تھا اور اس کے پاس اپنے بچاؤ اور حفاظت کے لئے کوئی انتظام نہ تھا، تب بھی انسان کو اس بات کا شعور پیدا ہوا کہ وہ اپنی موجودہ حالت کو بہتر سے بہتر ضابطہ اور اصول کے تحت سنوارے۔ حیات و بقا کی جدوجہد نے اس کو مصائب کا مقابلہ کرنے اور بہتر سے بہتر حالت میں رہنے کے لئے اکسایا۔ تو یہی شوقِ تجسس تحقیق کا باعث بنا۔ اور تحقیق سے حاصل کردہ مشاہدات و تجربات کو اس نے اپنے ذہن میں سمیٹ لیا اور اس سے اپنی تہذیب کو آراستہ کرنے کی کوشش کی۔ اس نے اپنے گردوپیش کے ماحول کا تحقیقی جائزہ لینا شروع کیا۔ مخلوق کو دیکھ کر اس کے خالق کا خیال آیا۔ آفتاب کی ظلمت شکن اور حیات بخش روشنی کو دیکھ کر وہ اس کے آگے سربسجود ہو گیا۔ چاند کی جانفزا چاندنی سے متاثر ہو کر اس کو اپنا خدا مان لیا۔ بجلی اور آندھی سے خوفزدہ ہو کر اس کا بھی عبادت گذار بن گیا اور اپنے خیال کے موافق بت تراش لئے، مندر بنالئے اور انھیں سے اپنی ضروریات وخواہشات پوری ہونے کی توقع کرنے لگا۔ ان کی خوشنودی حاصل کرنے کے لئے چڑھاوے چڑھانے شروع کر دیئے۔ ابتداءً ان دیکھے خدا کا تصور ذہن میں آنا مشکل تھا اس لئے مختلف عناصر، اشجار اور بزرگوں کی پرستش کو تسکینِ قلب کا ذریعہ سمجھ لیا۔ اس طرح مختلف قبائل کے مختلف دیوتا بن گئے۔ اور زمانہ گذرنے کے ساتھ ساتھ اس طرح مختلف مذاہب وجود میں آگئے۔ ان مذاہب کے عقائد اور راستے اگرچہ جدا تھے لیکن منزل مقصود ایک ہی تھی یعنی بہتر سے بہتر حالت، نیکی اور سچائی کی تبلیغ، اخلاق، پاکیزگی، حق وصداقت، رواداری اور مساوات کی تعلیم، سادگی، بزرگوں کا احترام اور فرمانبرداری، دوستوں سے خلوص، دشمنوں سے بھی بھلائی کا برتاؤ اور بری باتوں سے بچنے کا درس۔

لفظ "مذہب" میں اگرچہ معنوی وسعت ہے لیکن بدقسمتی سے عملی اعتبار سے ہم اس کی وسعت محدود ہوتے ہوئے دیکھتے ہیں۔ کیونکہ امتداد زمانہ کے ساتھ اس کا تعلق کسی ایک فرقے یا جماعت سے ہی ہو کر رہ جاتا ہے۔ ہر مذہب کا مقصد اگرچہ آدمی میں انسانیت کی صفات اجاگر کرنا ہے لیکن طرز عمل میں فرق ہونے سے آدمی کے افکار بھی جدا ہو جاتے ہیں۔ اس طرح مختلف عقائد مختلف مذاہب کی شکل میں آجاتے ہیں اور ہر مذہب کے افراد صرف اپنے مذہب کی صفات پر نظر رکھتے ہیں اور دوسرے مذاہب کی خوبیوں تک ان کی نظر نہیں پہنچ پاتی۔ درحقیقت مذہب فرد اور معاشرہ کے لئے ایک ضابطہ ہے۔ مذہب ان حقوق وفرائض کا درس دیتا ہے جو ایک فرد کے اس کے معاشرے پر اور معاشرہ کے ایک فرد پر ہیں لیکن مختلف مذاہب کے ماننے والوں نے مذہب کا رنگ ہی دوسرا کر دیا۔ انھوں نے اپنے مفادات کے پیشِ نظر خود ساختہ اصولوں کو مذہب میں شامل کر دیا۔ خدا اور اس کا تصور اپنے مفاد کے مطابق ڈھال لیا۔ اس طرح تنگ نظری، تعصب اور مذہبی فرقہ واریت کی ناقابلِ عبور فصیل کھڑی ہو گئی۔ اور ایک مذہب وملت کے افراد کی دوسرے مذاہب کے اوصاف اور عقائد سے ناآشنائی بڑھتی گئی۔ لیکن انسان کی جستجوئے حق وصداقت کی فطرت نے ان غیربنیادی حدبندیوں کو مسمار کر دیا اور کھلی فضا میں حق وصداقت کی تلاش اور برسہابرس کے تجربات کی سرگرمیوں کے بعد اس نے گوہرِ مقصود پالیا کہ دراصل انسان کا فطری مذہب انسانیت ہے۔ دوسرے مذاہب، مذہب انسانیت کی تکمیل کا ذریعہ ہیں۔ انسان کی اصل منزل انسانیت ہے اور مذہب منزل تک پہنچنے

رشیدہ بانو

مذہب اور انسانیت

دردِ دل کے واسطے پیدا کیا انسان کو
ورنہ طاعت کے لئے کچھ کم نہ تھے کروبیاں

لفظ "انسانیت" بظاہر عام فہم ہے لیکن اس میں معنوی اعتبار سے بے انتہا وسعت ہے۔ اس ایک لفظ میں محبت،
ہدردی، صداقت، شرافت، شجاعت، ایثار اور انصاف و حق پرستی کے مفاہیم پوشیدہ ہیں۔ انسانیت کا مطلب
ے آدمی کا انسان ہونا اور انسان ہونے سے مطلب ہے کہ آدمی میں وہ صفات ہوں جو اس کو دوسرے حیوانات
ے ممیز و ممتاز کریں۔ درحقیقت انسانیت دردِ دل سے عبارت ہے یعنی انسان اپنے دل میں دوسروں کے لئے نیکی
ے جذبات رکھے، دوسروں کی ذات کو اپنی ذات کے برابر سمجھے اور حتی الامکان بنی نوعِ انسان کی خدمت کرے۔
نسانیت کا تعلق صرف نوعِ انسانی سے ہے۔ خدا کی پیدا کردہ تمام مخلوق میں آدم و حوّا اور ان کی اولاد کو اشرف المخلوقات
ا عظیم ترین اعزاز جس بنیاد پر حاصل ہوا وہ ہے "انسانیت"۔ یہی وہ صفت ہے جو انسان کو تمام مخلوق سے ارفع و اعلیٰ
اتی ہے۔ دردِ دل ہی وہ دولت ہے جو صرف انسان کو خالقِ اکبر کی طرف سے ودیعت کی گئی ہے۔

انسانیت کا دامن بہت وسیع ہے۔ اس میں رنگ و نسل، مذہب، رتبہ اور مال و منال وغیرہ کی غیر فطری بنیادوں
ی قسم کی تفریق روا نہیں رکھی جا سکتی۔ ایک وسیع النظر شخص جو کہ اپنی شخصیت میں انسانیت کا بے بہا جوہر رکھتا ہے،
ں کی نظر میں ذات، درجات، رنگ اور نسل کی تفریق کوئی اہمیت نہیں رکھتی۔ اس کے دل میں ہر ذات اور نسل کے
راد کے لئے یکساں جذبۂ ہمدردی اور احترام ہوتا ہے۔ وہ دوسروں کے مذاہب اور عقائد کی تحقیر نہیں کرتا۔ اس
، لئے ہر مذہب اور ہر عقیدہ اتنا ہی مقدس ہوتا ہے جتنا کہ خود اس کا مذہب۔ اس کا دل تعصب سے پاک ہوتا
،۔ کیونکہ وہ جانتا ہے کہ جب انسان اپنا سفرِ حیات ختم کرے گا تب کوئی ہندو، سکھ، مسلم، عیسائی اور پارسی نہیں
ہے گا۔ بلکہ صرف انسانی پاک روحیں ہوں گی۔ ان میں کوئی رنگ و نسل کی تفریق میں مبتلا نہیں ہوگا۔ کیونکہ انسان
مل مذہب "انسانیت" ہے اور مذہب انسانیت شیخ و برہمن، یہودی و نصرانی سب کا یکساں احترام کرنے
سب کی ہدایات کو سمجھنے اور ان پر صحیح عمل کرنے کا درس دیتا ہے۔

ممنونِ کرم ہیں مگر کچھ "یارانِ خوش انفاس" نے صرف وعدوں پر ہی اکتفا کیا اور ہمیں افسوس ہے کہ ان کے خیالات سے مستفیذ ہونے کا موقعہ نہ مل سکا۔

تہذیب کی یہ پیش کش آپ سب احباب کی نیک خواہشات اور تعاون کا نتیجہ ہے۔ مجھے اپنی کم مائیگی اور کوتاہی کا پورا احساس رہا ہے۔ امید ہے کہ اشتراکِ باہمی سے ہم تہذیب کو اس کے شایانِ شان بنانے میں جلد کامیاب ہوں گے۔

محمد اکرم قریشی

مدیر

"زرّیں کرن"

تہذیب کا نیا شمارہ پیش خدمت ہے۔ اس سال ہم نے جامعہ کا جشنِ زریں منایا ہے یہ اس جشن کے تحفے کی حیثیت رکھتا ہے۔ آج جامعہ کی پچاس سال کی ترقی پر ہم نظر ڈالتے ہیں تو ماضی کے دھندلکوں میں صبر آزمائش، محنت و جانفشانی اور خلوص و محبت کی ایک داستان ہمارے سامنے آجاتی ہے اور ہمارا سر احترام سے جھک جاتا ہے ہم خراجِ عقیدت پیش کرتے ہیں ان مقدس ہستیوں کو جنھوں نے جامعہ کے حسین تصور کو حقیقت کا جامہ پہنایا اور پھر اسے زمانے کے سرد و گرم سے بچائے رکھا جنھوں نے جامعہ کو وہ استحکام بخشا جس کی بدولت وہ آج نہ صرف قائم ہے بلکہ تعلیمی دنیا میں اپنا ایک مقام رکھتی ہے۔ ۱۹۲۰ء سے لیکر ۱۹۷۰ء تک کا یہ پچاس سالہ دور جامعہ کی تاریخ کا وہ زریں باب ہے جسے تنگ نظری اور عصبیت کے دھندلکے بھی ماند نہ کر سکے۔ بدیسی راج کے دور میں جامعہ نے قومی تعلیم کی مشعل کو خونِ جگر سے تابناک بنایا اور آزاد ہندستان میں وہ آج تعلیمی آزادی اور قومی رواداری کی ایک روشن مثال ہے۔ وہ ایک ایسا اقلیتی تعلیمی ادارہ ہے جس سے سچی ہندوستانی تہذیب کو تقویت پہنچی ہے۔ گاندھی جی کے حسین خوابوں کا پرتو یہاں نظر آتا ہے۔ حکیم اجمل خاں اور ڈاکٹر مختار احمد انصاری کی مسیحائی کی یادگار وہ ہے۔ مولانا محمد علی کے قول "خداپرستی، ملت پروری، وطن دوستی" کی پیروی یہاں پائی جاتی ہے۔ شیخ الہند مولانا محمود الحسن کی دعائیں اس کے ساتھ ہیں۔ جذبۂ خلوص و ایثار کی علامت وہ ہے اور وہی ہماری مادرِ علمی ہے۔ ہم خوش نصیب ہیں کہ یہ سعادت ہمیں حاصل ہے۔ خدا ہمیں توفیق عطا فرمائے کہ ہم ان صفات کو اپنے اندر پیدا کرنے میں کامیاب ہوں جن سے جامعہ عبارت ہے۔ ہمیں جامعہ کا جشن زریں منانے کا فخر حاصل ہوا ہے۔ اس تقریبِ سعید کی دلی مبارک باد قبول فرمائیے۔

تہذیب کے اس شمارے میں آپ کو مختلف موضوعات پر مضامین کا ایک حسین امتزاج ملے گا۔ ہم نے کوشش کی ہے کہ آپ کے ذوقِ سلیم کی تسکین ہو سکے۔ ہمیں احساس ہے کہ ہم جو کچھ چاہتے تھے وہ نہیں کر سکے ہیں۔ اس سلسلے میں ہمیں شکوۂ کوتاہیٔ داماں ہی نہیں ہے بلکہ کچھ "شکوۂ بے وفائیٔ یاراں" بھی ہے۔ جن احباب نے ہمیں اپنے رشحاتِ قلم سے نوازا ہے ہم ان کے بے حد

فہرست مضامین

اس رسالہ کا سرورق ہمارے استاد جناب رام چندرن صاحب نے بنایا ہے ہم ان کے شکرگزار ہیں ۔

ـــــــــ مدیر

(جامعہ کے اعلیٰ تعلیمی اداروں کے طالب علموں کا رسالہ)

دوسرا شمارہ ۱۹۷۰-۷۱ء

سرپرست

پروفیسر محمد مجیب (شیخ الجامعہ)

مجلسِ ادارت

عبدالواحد انصاری (متعلم شعبہ انجینیرنگ۔ سال آخر) محمد اکرم فرشوری (متعلم بی۔ اے آنرز۔ سال آخر)

راجندر پرشاد راہی (متعلم بی۔ اے آنرز۔ سوشل ورک سال آخر) وجے کمار (متعلم بی۔ ایڈ)

مشیرِ رسالہ

جناب عبداللہ ولی بخش قادری (لکچرر، استادوں کا مدرسہ، جامعہ ملیہ اسلامیہ)

جامعہ ملیہ اسلامیہ، جامعہ نگر، نئی دہلی ۲۵

'तहज़ीब'

(जामिआ की उच्च शिक्षा संस्थाओं के विद्यार्थियों की पत्रिका)

प्रथम अंक — (१९६८—६९)

संरक्षक

प्रो० मुहम्मद मुजीब (शेख-उल-जामिआ)

सम्पादक मण्डल

(१) अनूप सिंह — (बी० एड०)

(२) अबदुल वाहिद अनसारी — (सिविल इंजीनियरिंग द्वितीय वर्ष)

(३) एम० वाई० रानी -- (बी० ए० आनर्स स्कूल आफ सोशल वर्कस द्वितीय वर्ष)

(४) शबी अहमद — (बी० ए० तृतीय वर्ष)

परामर्शदाता

श्री अब्दुल्लाह वली बख्श कादरी—(लैक्चरार-टीचर्स कालिज) जामिआ मिल्लिया इस्लामिया

जामिआ मिल्लिया इस्लामिया

जामिया नगर, नई दिल्ली - २५

विषय-सूची

निवेदन

प्रस्तुत संग्रह "तहज़ीब" में कुछ अनाड़ी, झिझके हुए और व्यस्त हृदयों के उद्गार है, अन्य
र्सिटी मैंगजीनों की तरह शायद इसमे सस्था का गुण-गान, और कार्य कलापो का बखान कम और
कम होगा, हमारी प्रथम चेष्टा यही रही है कि लोगों के मन से झिझक दूर करके, उनको मौलिक
ाएँ करने की ओर प्रेरित किया जाए, जिससे अवकाश मिलने पर वह भविष्य मे एक अच्छे कलाकार
ो सके।

जैसा कि आप को आश्चर्य हो रहा होगा, हमारी मैंगजीन का नाम 'तहज़ीव' है, परन्तु यदि हम
ार करे तो पायेंगे कि किसी विश्वविद्यालय या शिक्षा सस्था का प्रथम उद्देश्य आदमी को इन्सान बनाना
ोता है, और आदमी और इन्सान मे अन्तर होता है केवल तहजीव या सभ्यता का।

"शिक्षा देना, डिग्रया बांटना किसी यूनीवर्सिटी के साधन होते हैं, इस साध्य की प्राप्ति के लिये"?

आज के युग मे विशेषतया छात्रो को सभ्यता से परिचित कराने की कितनी अधिक आवश्यकता
यह किसी से ढकी छुपी बात नही, और इस महान कार्य के लिये सबसे उत्तम साधन है, 'हमारा
ऱ्य'।

साहित्य और सभ्यता मे चोली दामन का साथ होता है, क्योकि साहित्य समाज का दर्पण होता
और समाज के आचार विचार, रख रखाव, रहन-सहन आदि का नाम ही तो सभ्यता होता है, पर
यहां बडा जटिल हो जाता है कि भारत जैसे देश मे जहा हर दस मील के पश्चात् भाषा, रहन सहन,
ावा बदल जाता है, हम किसे सभ्यता कहेगे, मेरे विचार मे सभ्यता एक अविरोधी वस्तु है, अतएव
क के उन सुकृत्यों एव सुविचारो को ही सभ्यता कहेगे जो अविरोधी हो, और हम देखेगे कि यह
ाथ साहित्य एव कलात्मक क्षेत्र मे ही समाप्त होता है। अत साहित्य सभ्यता की कसौटी ही नही
का पूरक भी होता है।

और फिर 'जामिआ' जो गगा जमनी तहजीव का गहवारा समझा जाता है, जहा प्रत्येक धर्म, जाति,
ा, विचार का समान आदर किया जाता है' जैसी सस्था की मैंगजीन का नाम 'तहज़ीव' न होता तो
होता ?

रचनात्मक कार्य अर्थात् कहानी, कविता, नाटक की ओर प्रेरित करने के साथ ही पाठकों का
य व्यर्थ नष्ट नही किया गया है, और मैंगजीन को उपयोगी बनाने का विचार सदैव बनाये रखा है।

न जाने क्यों? मैंगजीन मे कविताओं की अधिकता हो गयी है, नयी पीढ़ी कविता की ओर अधिक
सर दिखायी देती है, शायद आधुनिक कविता की सरलता के कारण।

मैगजीन छपने से पहले ही 'गालिब शताब्दी' मनाई जा चुकी होगी, हम भी भारत के इस गौरव को श्रद्धांजलि अर्पित करते हैं।

अन्त में परामर्श दाताओं का धन्यवाद अदा करूँगा, और अपने उन साथियो से क्षमा, जिनके लेख रचनाएं सम्मिलित न कर सका।

हमारा पहला प्रयत्न कहा तक सफल है, इसका निर्णय आप स्वय करेंगे।

—शबी अहमद, सम्पादक

विहान

(के० पी० विद्यार्थी)

ध्वस अब न शेष रे !
रात्रि विगत वेष रे !!

नव विहान की विभा ;
अनन्त व्योम की लुभा,
उतर रही है मन्थरा ;
समष्टि हित वसुन्धरा ,

गीत नव्य गाओ रे !
चेतना जगाओ रे !!

विहग गान गा रहे ;
समस्त जग जगा रहे ;
भोर की विभावरी ,
सवर्णमय प्रभा भरी ,

प्रीति को बढ़ाओ रे !
अब न द्वेष लाओ रे !!

दिल्ली सल्तनत में राजतन्त्र का सिद्धांत

राजेन्द्र कुमार

दिल्ली सल्तनत मे राजतन्त्र के सिद्धात के विषय मे विचार करने मे पूर्व मुस्लिम राजतन्त्र के सिद्धात पर विचार कर लेना अनिवार्य है। मुस्लिम राजतन्त्र के सिद्धान मे सम्प्रभुता अविभाज्य है। मुस्लिम कानून मे एक ईमाम की व्यवस्था है। ईमाम मुस्लिम साम्राज्य का प्रधान होता था। उस के पास सैनिक और नागरिक अधिकार होते थे। विशाल शक्तियो के साथ साथ उस पर शरीयत के अनुसार चलने की पाबन्दी भी थी। ईमाम अथवा खलीफा मुस्लिम जनता की इच्छा से राज्य करता था। खलीफा धर्म-प्रचार सस्था का प्रधान होता था।

दिल्ली सल्तनत का सर्वप्रथम सुल्तान कुतुबुद्दीन ऐबक को कहा गया है। यह लाहौर से भारत मे शासन करने का एक प्रकार का प्रमाण-पत्र लेकर भागा था। वह इतना शक्तिशाली था कि स्वय को सुल्तान घोषित कर सके, परन्तु गुलाम होने के कारण मुस्लिम कानून के अनुसार अयोग्य था। इस की सम्प्रभुता को मान्यता मिली इस के सन्तोषजनक प्रमाण प्राप्त नही है।

कुतुबुद्दीन का महत्व इस लिए है कि उसने मुस्लिम शक्ति का भारत मे प्रसार करने मे सहायता की और गजनी की वरिष्टता से अलग किया। इस प्रकार दिल्ली सल्तनत बाह्य हस्तक्षेप से स्वतन्त्र हो गई।

साधारणत दिल्ली सल्तनत मे सम्प्रभुता के सिद्धात का इतिहास ईल्तुतमिश से शुरू माना जाता है। कुतुबुद्दीन के पश्चात उस का पुत्र आराम शाह सम्प्रभु बनने मे असफल रहा। उच्चाधिकारियो ने बदाऊ के गवर्नर ईल्तुतमिश को बुलाया और राजपद पर आसीन किया।

ईल्तुतमिश की सम्प्रभुता तीन बातो पर आधारित है। प्रथमत वह अधिकारियों द्वारा चुना गया था। द्वित्तीयत उसे विजये प्राप्त करने का अधिकार प्राप्त था। तृतीयत उसे बगदाद के खलीफा से मान्यता प्राप्त थी। इस तथ्य से दिल्ली सल्तनत मे खिलाफत विचार को बल मिला इस से भारतीय सीमा से बाहर खलीफा की अन्तिम सम्प्रदाय को वैधिक मान्यता प्राप्त हुई।

ईल्तुतमिश राजतन्त्र को सदा के लिए अपने परिवार में रखना चाहता था इसलिए उसने अपने अयोग्य पुत्र के स्थान पर अपनी पुत्री रजिया को अपने जीवनकाल मे ही अपना उत्तराधिकारी बनाया।

ऐक स्त्री द्वारा राज्य किया जाना मुस्लिम सम्प्रभुता के सिद्धात के विरुद्ध था। तुर्क एक स्त्री के द्वारा शासन किए जाने के पक्ष मे नही थे। परन्तु बाद में सैनिक तथा धर्माधिकारियों ने उसे गद्दी पर

बिठाया। उसने साढ़े तीन वर्ष राज्य किया। इस के पदासीन होने का महत्व यह है कि तथाकथित गुलामों में पहली बार उमरा की मर्जी से ईल्तुतमिश के वशज को शासन करने का अधिकार मिला। तुर्कों के कानूनो मे उसे मान्यता प्राप्त थी परन्तु दिल्ली सल्तनत में प्रथम बार ऐसा हुआ। उसके बाद मन्त्री और सैनिक अधिकारी तो बदलते रहे परन्तु ईल्तुतमिश के वशज उत्तराधिकार प्राप्त कर शासन करते रहे।

रजिया के उत्तराधिकारी आयोग्य शासक थे। उमरा और उनके बीच सत्ता प्राप्ति के लिए सघर्ष चलता रहा। कुछ समय के लिए प्रणाली चली, तीन अधिकारियों ने मिल कर एक संघ बनाया। (प्रधान मन्त्री, मुस्तैफी, नायब) इस सघ ने शासक बहराम शाह की शक्ति कम कर दी। बहरामशाह ने इस सघ को समाप्त करने के लिए उन्हे मरवाने का षडयन्त्र रचा। इस में वह नायब को मरवाने में सफल रहा, प्रधान मन्त्री बाल बाल बच गया। उस के बाद बहराम शाह को कैद कर लिया गया और फिर मरवा दिया गया। उमरा ने अलाउद्दीन मसउद शाह को गद्दी पर बिठाया फिर उसे भी हटा कर नासीरुद्दीन महमूद को गद्दी पर बिठाया था। नासीरुद्दीन धार्मिक प्रवृत्ति का व्यक्ति था। वह धर्म कार्यों में लगा रहा और उस का मन्त्री बलबन सत्ता का उपयोग करता रहा। नासीरुद्दीन के कोई संतान नही थी। बलबन ने अपने मन्त्री पद के प्रभाव से लाभ उठा कर सत्ता अपने हाथ में ले ली।

इस समय तक दिल्ली सल्तनत का वैभव फीका पड़ गया था। उमरा वर्ग स्वतन्त्र शक्ति का प्रयोग करने मे अभ्यस्त हो गया था। बलबन इन समस्याओं के समाधान के लिए राजसिंहासन को वैभव शाली और प्रभावशाली स्थान देना चाहता था।

उस ने राजसिंहासन को वैभव प्रदान करने के उद्देश्य से सुलतान को खुदा का साया और खुदा का पादरी कहा। उस का विचार था कि सुलतान का सम्बन्ध सीधा खुदा से है और वह केवल खुदा के प्रति ही उत्तरदायी है। उस ने स्वय को 'जिल्लाह' की उपाधि से विभूषित किया। इस से राजपद का महत्व बढ़ गया।

बलबन ने रक्त और लौह की नीति अपनाई। उस ने प्रमुख पदों पर उच्च परिवार के लोगों को ही नियुक्त किया। निम्न परिवार से सम्बधित अधिकारियो को पदच्युत किया। बलवन ने उमरा की शक्ति को दबाने के लिए सभी उचित अनुचित कार्य किए। उन व्यक्तियों को हटाया जो निरकुश राजतन्त्र में धक्का की स्थापना करने में बाधक थे।

बलबन का योग्य बेटा मुहम्मद मुगलो से लड़ाई में मारा गया था। बलबन ने अपनी मृत्यु से तीन दिन पहले शहजादे मुहम्मद के बेटे खुसरो को गद्दी का उत्तराधिकारी बनाया। बलबन की मौत के बाद उस का नायब उमरा के सहयोग से बुगरा खा के बेटे कैकबाद को गद्दी पर बिठाना चाहता था, खुसरो को मार दिया गया और कैकबाद को गद्दी पर बिठाया गया।

कैकबाद के चुनाव से एक नया सिद्धात सामने आया। बाप के जीवन काल में ही तुर्की अमीरों ने बेटे को शासक बना दिया। इस से पता चलता है कि तुर्की अमीरों में सफल शासक के परिवार के प्रति आदर होता परन्तु वह उत्तराधिकारी नियुक्त करने में स्वतन्त्र थे।

कैकबाद के बाद उस के बेटे कैकोस उस की गद्दी पर बिठाया गया उस की आयु तीन वर्ष थी। दिल्ली सल्तनत के इतिहास में प्रथम बार सरक्षक का प्रश्न उठा, तीन माह तक जलालुद्दीन कैकोस के नाम पर सत्ता का प्रयोग करता रहा। फिर जलालुउदीन के बेटे के नेतृत्व मे फौज ने कैकोस को दिल्ली से बाहर पहुचा दिया। इस कृत्य का विरोध हुआ परन्तु शक्ति के द्वारा समाप्त कर दिया गया।

जलालुद्दीन उदार स्वभाव का व्यक्ति था। कम से कम खून खराबा चाहता था। जलालुद्दीन का कत्ल उस के भतीजे अलाउद्दीन ने कर दिया और स्वय को सुल्तान घोषित किया।

अल्लाउद्दीन सर्व प्रथम मुस्लिम शासक था जिस ने कहा कि राज्य को रुढिवादी धर्म सस्था के निर्देशो के स्थान पर अपने हितों का अधिक ख्याल रखना चाहिए। अल्लाउद्दीन की नीति के बारे मे यहा तक कहा जाता है कि वह एक नए धर्म की स्थापना करना चाहता था। अल्लाउद्दीन ने कभी उसे गम्भीरता से नही लिया। अल्लाउद्दीन की नीति को गलत समझा गया और उसे बढा चढा कर बनाया गया है। वास्तव में अल्लाउद्दीन ने ऐसा कुछ नही किया जो कि मुस्लिम कानून के विपरीत हो।

अल्लाउद्दीन ने अपने तीन बडे पुत्रो को छोड कर पाचवर्षीय बेटे शाहाबुद्दीन को उत्तराधिकारी घोषित किया। मान्य सिद्दात और मलिक काफूर के प्रभाव के कारण उसे उत्तराधिकारी मान लिया गया। अल्लाउद्दीन की मृत्यु के ३४ दिन पश्चात मलिक काफूर को मार दिया गया और मुबारक शाह उसका नवाब बना। बाद में वह उमरा का सहयोग पा कर पूर्ण सत्ता का प्रयोग करने लगा। यह दूसरा अवसर था जब किसी नाबालिग को तख्त से हटाया गया। मुबारक शाह की चार वर्ष की शासन अवधि में कई महत्वपूर्ण बाते हुई।

मुबारक शाह पहला शासक था जिसने खिलाफत के विचार को बुरी तरह धक्का पहुचाया। उसने दिल्ली सल्तनत को खिलाफत से अलग कर दिया। वह स्वय को खलीफा और दिल्ली को दारुल खिलाफत कहने लगा। उस ने दिल्ली का पूरी सम्प्रदाय की घोषणा की जो बाहर से सम्बन्धित नही थी।

खिलजीयों ने प्रभुसत्ता का दावा नसल की उच्चता या चुनाव या खलीफा की मान्यता पर नही किया उन्होंने राजतत्र का आधार सैनिक शक्ति को बनाया। गयासुद्दीन तुगलक ने अल्लाउद्दीन के समान सैनिक प्रभुत्व की नीति अपनाई।

मुहम्मद तुगलक बलबन की तरह सुल्तान को खुदा का साया मानता था। उस ने धर्म के नैतिक कानूनो की परवाह नही की, बुद्धि के आधार पर राजनीतिक कार्यो का सचालन किया। उमरा के प्रभाव से मुक्त होने के लिए विशेषाधिकार रहित वर्ग से एक नया अधिकारी वर्ग उत्पन्न करना शुरु किया। वह जनता को सम्प्रभु की शक्ति का महत्व और उस के प्रति जनता के कर्तव्यों से अवगत कराना चाहता था। उस के लिए उस ने सिक्को को प्रचार का माध्यम बनाया।

मुहम्मद तुगलक की समस्याए उस की इच्छा के विरुद्ध उत्पन्न होती रही। वह खलीफा की अव-हेलना को प्राकृतिक कष्टों और जनता द्वारा किए गए अनादर के लिए उत्तरदायी मानता था। अपने

स्वभावानुसार उस ने मिश्र के खलीफा से दिल्ली सल्तनत के लिए उसे मान्यता प्रदान करने की प्रार्थना की। परन्तु यह इलाज भी उसे निरन्तर असफलताओ से नही बचा सका।

ऐसी परिस्थितियों में उस ने जियाउद्दीन बर्नी के परामर्श पर तीन उच्चाधिकारियों को राज्य सौंप कर शासन त्याग दिया। मुस्लिम इतिहास में यह पहला अवसर था जब कोई शासक स्वेच्छा शासन त्याग देता है।

मुहम्मद तुगलक के बाद फिरोज शाह तुगलक गद्दी पर बैठा। फिरोज का चुनाव इस दृष्टि महत्वपूर्ण है कि इस के बारे में स्पष्ट था कि उस मे मिश्रित रक्त है, जब कि शहाबुद्दीन और गयासुद्द के बारे मे सन्देह किया जाता है।

फिरोज ने यह सिद्ध किया कि सम्प्रभु अनिवार्यत सैनिक स्वेच्छाचारी नही होना चाहिए।

फिरोज ने सवैधानिक राजतन्त्र की नीव डाली। वह आम प्रशासन में कम से कम हस्तक्षेप कर था। उस ने अधिक शक्तिया मन्त्री को दे दी। वह महत्वपूर्ण विषयो पर कानूनविज्ञो और मन्त्रियो परामर्श करता था।

तुगलक काल में एक और नई बात यह हुई कि सिकन्दर शाह तुगलक की मृत्यु के पश्चात (दिन तक गद्दी खाली रही, उमरा कोई फैसला नही कर सके। इस के बाद मुहम्मद शाह के अंतिम सुल्तान महमूद (१० वर्षीय) को गद्दी पर बिठाया गया। यह पहला अवसर था जब किसी नाबालिग निश्चित रुप से मान्यता प्राप्त हुई।

सैयदों ने राजतन्त्र मे कोई विशेष योग दान नही दिया। उस के बाद अफगान आए।

अफगान तुर्को, मुगलो तथा भारतीय मुसलमानो के सहयोग की आशा नही कर सकते थे। व अफगानो की सहायता पर ही निर्भर कर सकते थे।

बहलोल लोधी का साम्राज्य कबीलों का परिसघ था। बहलोल लोदी का चुनाव नही हुआ था उसे इस के चाचा ने अफगानो का नेता नियुक्त किया था। वह शक्ति का प्रयोग निरकुशता से न करता था। वह अफगान नेताओ को विश्वास दिलाना चाहता था कि उसे यह शक्ति उन्ही से प्राप्त हुई है। उस ने उमरा की शक्ति को बढा दिया। यहा सवैधानिक राजतन्त्र स्थापित होने के अवसर आ थे परन्तु वह गुटबन्दी, ईर्षा तथा स्वर्ण की भेट चढ गए।

इब्राहीम लोदी ने राजतन्त्र का पुराना सिद्धात दोहराया। उमरा की शक्ति कम कर दी अपनी शक्ति बढाई।

शेरशाह अफगानो की शक्ति को एकत्र करने हेतु गद्दी पर बैठा। शेरशाह ने निरकुश राजतन्त्र और कबीले के नेतृत्व के सिद्धात को मिला दिया।

दिल्ली सल्तनत की चार शताब्दियों में राजतन्त्र का सिद्धांत विभिन्न अवस्थाओं से गुजरा और जतन्त्र के बारे में कुछ निश्चित मत निर्धारित हुए। राजतन्त्र का आधार चाहे नसली विशिष्टता हो, बीले का नेतृत्व हो या कबीले का बन्धुत्व हो कमजोर हो गए, धार्मिक सहयोग को सल्तनत की शक्ति । साधन बनाना अधिक सफल नही हुआ। नसल का आधार खिल्जियों के आने से हिल गया और लकों के आने से टूट गया। तुगलकों को परिवर्तित मुसलमानों, गुलामो और मुस्लिम धार्मिक वर्गों का हयोग भी न बचा सका। अफगानों ने कबीले की शासन पद्धति चलाई जो थोड़े समय में ही परिस्थितियो समाप्त कर दी।

शक्ति पर आधारित राजतन्त्र का सिद्धान्त नेताओ की महत्वकाक्षा और हिन्दुओं के असहयोग के रण सफल न हो सका।

मुस्लिम सिद्धात जन-तान्त्रिक भी था और सवैधानिक भी। परन्तु विशाल साम्राज्य मे सचार धनों के अभाव, भाषा और रिवाजो मे विभिन्नता और सगठित शिक्षा के अभाव के कारण शक्ति शाली नमत को उत्पन्न कर पाना सभव नही था। सवैधानिक राजतन्त्र की स्थापना के लिए शक्तिशाली जनमत । होना अनिवार्य है। इन कारणों से दिल्ली सल्तनत में मुस्लिम सिद्धात का सफल होना सभव न हो का।

दो कविताएँ

(सुरेन्द्र कपिल

१

कौन सूघता है मौन की सुगन्ध,
कौन मोदता है खट—खट पद चाप,
रौशन—अंधेरे गलियारों का क्रन्दन
ठंडे फर्शों का आर्तनाद।
बिखरे पेडों की चुकती हरियावल,
छितरे तृण भार पडी तुहिन का आह्वान,
छतराए मेघों के मिश्रितनु—भाव
कुम्हलाई किरणों का विरह गान—कौन मोदता है—
क्यारी में शुष्क पुष्प खण्ड
पौधों पर फूलों के मुण्ड
विवश हो अटक गए हैं
अधखिली कलियो को आंधी के वात—निर्मम निर्पेक्ष हो झटक गए है।
ऋतु के अनुमान—वर्तन के मान—कितने परिमाण?
लटक गए हैं चमगादड अधे, ठूठों पर।

२

चुराए सहजे क्षण
बोले....अबोले पण
कहे....अन कहे कूटे लपेटे वण
बिखरे समेटे सुख दुख के कण
आरोपण....प्रत्यारोपण घुट-घुट छन-छन..
पिसता है मन ही मन
सुधियों में बे सुध सा
बेसुध की सुधियों सा
बबोया....फिर टटोला सा
बिन बोले..बोला सा पिसता है रिसता है।

'एक नाटक'

"स्वप्न और चट्टान"

(शब्बी अहमद)

पात्र

(१) सुनीता—एक नवयुवती

(२) राजन—एक नवयुवक

(प्रथम दृश्य)

शाम का समय है, राजन कुर्ता पाजामा पहने, हाथ में डायरी लिये, एक सडक पर चुपचाप नीचे देखता चला जा रहा है, जिसमे थोडा आगे सडक किनारे कोठी न० सी–२२ का दरवाजा है, तभी पीछे से साइकिल पर सवार एक लडकी आती है, और राजन से टक्कर होते रह जाती है, राजन एक दम उछलता है, और लडकी की ओर देखकर कहता है .—थैंक यू:

लडकी — तुम्हारा सर थैंक यू, तुम्हे मरने के लिये कोई और जगह नही मिली थी, और यदि अभी मैं ब्रेक न लगा पाती तो पता नही क्या हो जाता?

राजन — तो अब होने के लिये शेष ही क्या रह गया है?

लडकी — बडे गुस्ताख मालूम होते हो।

राजन — तुम्हारी अनुकम्पाओं ने हमे गुस्ताख कर दिया।

लडकी — बडे आवारा दिखाई देते हो।

राजन — गालियां देना तो आप लोगो के बाये हाथ का खेल है, यदि हम आवारा हैं तो आवारगी के क्या कारण? शायद आप सुनना पसन्द न करेगी, इसके बाद शायद शायद कमीना, पाजी कहेगी, आज शायद किसी शुभ घडी मे घर से निकला था कि एक साथ इतने फूलो की वर्षा हो गयी।

लड़की — ईडियेट।

राजन — माई नेम इज राजन, बडी खुशी हुयी आपसे मिलकर—आपको मेरा नाम अच्छा लगा ?

लडकी — तुम मानोगे नही, (पैर की तरफ हाथ चलाती है)

राजन — अच्छा बस यह और बता दीजिये कि इस समय आपका टेम्प्रेचर नापने के लिये प्लेटीनम के बने कौन से थर्मामीटर की जरूरत होगी ।

(लडकी गुस्से से होंट काटने लगती है, और आंखे गुस्से से सुर्ख हो जाती है। और साइकिल की उतरी हुयी चेन चढाने लगती है, जब चेन नही चढ़ती तो मजबूरी से राजन को देखने लगती है' परन्तु वह माहौल से लापरवाह खडा हुआ गुन गुना रहा है और फिर गाने लगता है।

वह हम से खफा हैं—हम उनसे खफा हैं
मगर बात करने को जी चाहता है।

(लडकी कुछ मुस्कराती है परन्तु फिर गुस्से से देखकर चेन चढाने का असफल प्रयत्न करती है, फिर मजबूर होकर लम्बी लम्बी सासे लेने लगती है और फिर साइकिल को धक्का देकर ले जाने लगती है)।

राजन — क्या मैं आपकी कुछ मदद कर सकता हू ?

(लडकी एक तरफ हट जाती है) राजन चेन चढा देता है:

लडकी — शुक्रिया।

राजन — पर मैं कहूगा तुम्हारा सर शुक्रिया, इसमे शुक्रिये की क्या आवश्यकता है, औरत कदम-कदम पर मर्द की मोहताज है, बिना मर्द के वह ऐसे ही है जैसे बिना मक्खन के डबल रोटी ।

(लडकी मुस्कुराकर कहती है) शरीर फलसफी ! नटखट !

राजन — धन्यवाद—फलसफी निरा फलसफी ही हो तो उसे किसी चिडिया घर के खाली पिन्जरे मे बन्द हो जाना चाहिये ।

लडकी — बडे शैतान मालूम पडते हो।

राजन — प्रतीत होता है. जबान पर पूरा अधिकार है ?

लडकी — नही मैं तो हिन्दी लिटरेचर मे कमजोर हू—मम्मी ने किसी ट्यूटर को बुलवाया तो है।

राजन — टयूटर को ? अरे मै अपना काम तो भूल ही गया था—हा यह सी–२२ किधर होगी।

लडकी — अरे मैं तो आपको बडा होशियार समझती थी, इतनी देर से यहा खडे हो और सी–२२ का ही नही पता आपको क्या काम है सी–२२ मे ?

राजन — आपको देखकर यदि इससे भी खराब हालत हो जाय तो आश्चर्य की क्या बात है।

लड़की — हां तो आपको क्या काम था ?

राजन — आपके डैडी या मम्मी से मिलना चाहता हू उन्हे किसी ट्यूटर की आवश्यकता है।

लडकी — अच्छा तो आप हमारे मास्टर साहब बनेगे ? हू, यह मुह और मसूर की दाल, हा हा।

(राजन वापस जाने लगता है, लडकी आकर हाथ पकड लेती है और कहती है) उस समय तो पूरे जानीवाकर बन रहे थे, अब कहा गयी वह शेखी, रुकिये मैं मम्मी या डैडी को देखती हू। (साइकिल लेकर चली जाती है और बहुत देर तक वापस नही आती राजन दरवाजे के सामने टहलता रहता है, और गाता है)

तू कि सुबह बहार की दुल्हन,
मैं खिजा का गरीब शहजादा
तेरे हिस्से मैं नूर खुशियों का
मेरी किस्मत गमो की दिलदादाह

(फिर स्वय से कहता है) राजन ! तुम तो अखलाक के बडे ठेकेदार बनते हो, उसने तुमपर एेहसान किया था, तुम्हे आभारी होना चाहिये था, न कि उसको परेशान करना, अच्छे दिल की लडकी है, धनवानो के बच्चे ऐसा दिल कहां रखते है (परन्तु फिर कहता है) मेरा क्या कसूर है मैंने शुक्रिया ही तो अदा किया था, वह तो मानों सुन्दरता और धन के नशे मे फूलकर डबल रोटी हो रही थी, न जाने यह धनवान अपने को क्या समझते है ? वह समझते है धन वह अलाउद्दीन का चिराग है जिससे यह इज्जत, शराफत, चरित्रता, सतीत्व, प्रेम, सब कुछ खरीद सकते है, परन्तु शायद यह नही समझते कि यह धन से धर्म तक तो खरीद सकते है पर किसी इन्सान का दिल नही (सहसा उसे ख्याल आता है कि लडकी अभी तक वापस नही आयी, घण्टी बजाता है), लडकी बाहर निकल कर आती है, और कहती है) मैं जानकर नही आयी थी, मैं नही चाहती कि मम्मी समझती हम एक दूसरे को पहले से जानते है, इसलिये हा बस (होठों पर उँगली रखती है और फिर अन्दर जाकर बाहर आती है) और कहती है चलिये (राजन अन्दर चला जाता है) पर्दा गिरता है।

द्वितीय दृश्य

पर्दा उठता है, लडकी का रीडिंग, रूम, छोटी मेज, दो कुर्सियां, टेबिल लैम्प जल रहा है, कुछ किताबें रखी है लडकी एक कुर्सी पर बैठी है फिर उठकर टहलने लगती है और स्वय से कहती है) उफ यह राजन इतनी देर इन्तजार क्यों कराता है, आज मे इससे बोलूगी नही, मगर क्या मैं ऐसा कर सकूगी, शायद नही हे भगवान मैं अब कैसी होती जा रही हूं, उसका ख्याल आते ही मेरा दिल क्यो धडकने लगता है, परन्तु वह तो एकदम उपर से नीचे तक मास्टर ही है, कैसी नीची नजरे करके पढ़ाता रहता है, और एक वह हैं जनाब कमल, मुझे ऐसे घूरते हैं जैसे मैं कोई अभी राकेट में बैठकर चन्द्रमा से आ रही हू, मगर वह तो मालूम होता है बर्फ से भी ठण्डा और धरती से भी अधिक धैर्य शील है। मगर उफ मुझे यह सब नही करना चाहिये वह कितना भी सज्जन, काबिल सही पर गरीब है, मैं उसके साथ निर्वाह कैसे कर सकती हू, मैं इस स्वर्ग समान जीवन को कैसे त्याग सकती हूँ, हे भगवान! मैं किस दुविधा में फस गयी—मैं क्या करू—राजन को मैं चाहू भी तो नही भूल सकती, मैं अपने दिल व दिमाग के हर पर्दे पर से उसका व्यक्तित्व कैसे खुरच सकती हू। (तब ही घण्टी बजती है, दरवाजे की तरफ जाती है, और कहती है आ जाइये और नाराज सी होकर कुर्सी पर बैठ जाती है, राजन आता है और दरवाजे पर आकर कहता है)। मे आई कम इन सुनीता ?

सुनीता — यो सर।

(राजन अन्दर आ जाता है और बैठ जाता है)

सुनीता — (नाराजगी से) आखिर आपको दूसरो को परेशान करने में क्या मजा आता है।

राजन — इसलिये कि 'जिक्र मेरा मुझसे बेहतर है कि उस महफिल में हैं'।

सुनीता — यह आप शायर क्यों होते जा रहे हैं।

राजन — हर दुखी दिल शायर होता है, पन्त ने कहा है "वियोगी होगा पहला कवि—आह से उपजा होगा गान।"

सुनीता — किसने दिल तोड दिया।

राजन — और जो मैं न बताना चाहूं तो।

[illegible]ीता — तो मैं फिर तुमसे कभी नहीं बोलूगी।

राजन -- तो क्या होगा—रानी रुठेगी अपना सुहाग लेगी।

सुनीता — मुह कभी आइने मे देखा है?

राजन — जिसका दिल स्वय आइना हो इसे आइने की क्या जरूरत है। अच्छा लाओ किताबे निकालो, कुछ पढा पढाया—आज का पर्चा कैसा हुआ—आखरी पेपर कब है?

सुनीता — तुम बडे बोर हो राजन—हर समय किताबे, मेरा तो आज पढने का मूड है नही।

राजन — मूड बनाना मैं जानता हू, ऐसे ही बन गया तो ठीक वरना (थप्पड दिखाता है, सुनीता हसने लगती है)।

राजन — अच्छा यह बताओ, आज के हिन्दी साहित्य मे उपमाए कैसी दी जा रही है।

सुनीता — (हसते हुये) जैसे आजकल के शायर वैसी उपमाए।

राजन — यह तो ठीक है पर कोई उदाहरण तो दो?

सुनीता — जैसे उसका मुख चॉद की तरह है।

राजन — यह तो बडी दकयानूसी तशबीह है आजकल तो ऐसी उपमाए दी जाती है जैसे मेरी प्रेमिका के पैर ऐसे है जैसे काले काले अगूर, गाल ऐसे है जैसे फूली हुई कचौरी, काले आसमान पर चाद ऐसे चमक रहा था जैसे तवे पर रोटी आदि (दोनो जोर से हसते हैं)।

सुनीता — अच्छा राजन! प्रेम के बारे मे तुम्हारा क्या ख्याल है।

राजन — अरे तुम कहा प्रेम के चक्कर मे फस गयी यह वह मर्ज है कि जिसको लग जाय, फिर नही छूटता, धोबी का कुत्ता बना देता है—जो न घर का रहता है न घाट का—हैजा चेचक, फ्लू इसके नौकर चाकर है।

सुनीता — (कुछ जोर से) मैं मजाक के मूड मे नही हू।

राजन — मैं ही कब हू, मैं तो पढ़ाने आया हू।

सुनीता — अच्छा यह बताओ तुम मेरे बारे मे क्या सोचते हो?

राजन — मुझे यह सब सोचने की फूर्सत ही नही—

सुनीता — ओह जालिम इन्सान—तेरा दिल नही पत्थर है, आज तेरा असली रूप सामने आ गया।

राजन — दिल सबका होता है-पर दिमाग सबके पास नही होता या होता है तो जजबा- के खोल मे बन्द। मैं जानता हू अपने और तुम्हारे बीच की मजबूत दीवारों को— मैं समझता हू जब धनवान प्रेम करते हैं तो महलों में शहनाई बजती है, औ जब गरीब करता है तो घर जलता है।

मुनीता — ओह धोखेबाज, प्रेम का देवता इसे कभी माफ न करेगा। तूने मेरे जख्मो पर मरहम न रखकर नमक छिडका है।

राजन — तुम अपनी तरफ से चाहे जो समझ लो, कह लो पर मेरा दिल सन्तुष्ट है—मैंने तुम्हें कभी धोखा नही दिया मैंने हकीकत का दामन पकडा है—तुमने इस पर पर्दा डाल दिया है, मैं शुरू से समझता हूं, तुम एक सरमायेदार की बेटी हो, तुम्हारे और मेरे बीच सरमाये की वह मजबूत दीवारे हैं जिन्हे हम कभी लांघ नही सकते, बोलो तुम क्या मेरी खातिर यह कोठी, यह कार, अपने माता पिता छोड सकोगी— बोलो—मुझे मालूम है तुम नही कर सकती, धनवानों के लिये इन्सान का वह दिल, जिस दिल की तुम दुहाई दे रही थी दिल नही एक खिलौना होता है जिसे जब चाहते हो तोड देते हो फेंक देते हो।

(मुनीता स्तबध खडी रहती है और न जाने क्या सोचती है)

पर्दा गिरता है—

मुझे भी आदत है

(शाम लाल)

जी हा, आदतें तो होती ही हैं
सभी को
सर खुजलाने की,
नाखून कुतरने की
बैठे ठाले लडने झगडने की
कुछ नहीं तो
मक्खियां ही साफ करने की।
अथवा

शतरंज पे दांव लगा
हारने हराने की।
या फिर,
किसी रमणी के दिल
मे अठखेलियां मनाने की
सौ बार मर जाने की
और सौ बार जी जाने की।
या नही फिर,
कुछेक को लत है
हवाई किले बनाने की
या—
किसी को देखा है
हर समय मुह चलाते हुये
कुछ खाते हुये कुछ पीते हुये
अँगुली में सिगरेट थमा
पान की पीक उगल्ते हुये,
तिस पर
मैं जो हू
जिसे लत है—अतीत के चलचित्रो
में ही खोकर
अपने से ही बतियाने की
कभी रोने की कभी गाने की

'पश्चाताप'

(ओमप्रकाश शर्मा)

इन्सपेक्टर शंकर लाल के नाम से भ्रष्टाचारी इस प्रकार कापने थे, मानो उन्होने अकेले मे शेर देख लिया हो। वह रिश्वत लेने के लिए प्रसिद्ध था। अत वे यह जानते थे कि उनको चादी की जूनी मारकर खरीद नही सकते। शकर लाल के परिववार मे एक पत्नी और दो कन्याए थी। बडी लडकी का नाम कृष्णा और छोटी का नाम करुणा था। वे फूल की भांति कोमल थी। शकर लाल ने उनको बडे लाड प्यार से पाला और वे जो भी अच्छी वस्तु बाजार मे देखते थे अपनी कन्याओ के लिए ले आते थे। लाड़ प्यार में पत्नी लडकिया बडी हो रही थी। बडी लड़की की उम्र १६ वर्ष से ऊपर हो

गई थी। अन· इन्सपैक्टर शंकर लाल सुयोग्य वर की तलाश में इधर-उधर मारे-मारे फिरने लगे। आखिर कार सुयोग्य वर मिला और बडी कन्या की शादी बडी धूम-धाम से हुई। जितनी पूंजी घर में थी वह कृष्णा की शादी में पानी की तरह बह गई।

समय का चक्र चलता रहा और अब शंकर लाल को छोटी लड़की की शादी की चिन्ता हुई लेकिन घर में फूटी कौडी नही थी। जितनी पूजी थी वह तो कृष्णा की शादी में समाप्त हो गई थी। वह करुणा की शादी भी उसी धूमधाम से करना चाहते थे, ताकि सम्बन्धी उन पर व्यंग कीचड़ न उछाले कि बडी लडकी की शादी पर तो पानी की तरह पैसा बहाया और अब कंजूस की भांति एक फूटी कौड़ी भी खर्च कर नही रहे है।

परिस्थितियां इन्सान को कहा से कहाँ फेंक देती है। लोग तो अपनी बुराइयों पर पछताते हैं। पर शकर लाल अपनी भलाइयों पर पछता रहे थे। ३० वर्ष से निस्वार्थ भाव से अपना कर्तव्य निभा रहे थे। परन्तु आज वह अपने कर्तव्य पथ से डगमगा रहे थे। उनके पांव ४० वर्ष के उस बूढे के से हो रहे थे, जिसकी हाथ मे लाठी नही होती।

दुर्गादास शहर के माने हुए पूंजीपति थे, मानो कुबेर शहर भर मे उन्ही पर सबसे अधिक प्रसन्न हो। गरीब रामू दुर्गादास के ऋण से दबा पडा था। उसके युवा कन्या थी, दुर्गा दास की उस पर कुदृष्टि थी। रामू गरीब तो था परन्तु, अपनी इज्जत पर उसे गर्व था। उसने सम्मान को बड़ा रखा। सेठ जी ने हत्या करवा दी। भला बकरी की शेर के सामने क्या औकात! जाच पडताल के लिए शंकर लाल को नियुक्त किया गया। शकर लाल परिस्थितिओं के दबाव मे आकर अपने कर्तव्य पथ से तो गिर ही चुके थे और फिर एक मोटी मुर्गी फसती देख कर उसे हड़प लेने को तैयार हो गए। परन्तु जिसने कभी किसी पर हाथ तक न उठाया हो सहसा तलवार का वार नही कर सकता। यदि कही बात खुल गई तो जेल के सिवाय कोई चारा नही था। अनायास उसके दिल मे भय हुआ। आत्मा तो तर्क से परास्त हो सकती थी, पर परिणाम का भय तर्क से दूर नही होता। शकर लाल ने इस मामले को गुप्त रखा। परन्तु नये खिलाडी थे यह नही जानते थे कि रिश्वत कैसे ली जाती है। उन्होने किसी और के मुह में हड्डी न डाली, इस लिए बात खुल गई। हुआ वह जो वे सोच रहे थे। शकाओं ने वास्तविकता का रूप धारण कर लिया। शकर लाल को ५ वर्ष की कैद हो गई। शहर भर मे बनी बनाई इज्जत समाप्त हो गई। रिश्वत का सारा पैसा भी मुकदमें मे लगा चुका था।

मुसीबत मे साया भी दूर भागता है पर न जाने करुणा के मामा को उन पर कैसे दया आ गई। वह करुणा और उसकी मा को अपने घर ले गए और करुणा के लिए सुयोग्य वर की तलाश मे मारे-मारे फिरने लगे परन्तु कोई छ हजार, कोई पाच हजार मागता। आखिरकार उन्हे एक वर मिल गया जो। किसी शहर मे १०० रु० मासिक कमाता था। शादी हो गई और करूणा अपने पति के साथ शहर मे रहने लगी।

लाड-प्यार से पली करुणा का यहां एक-एक पल एक-एक साल के बराबर कटता था। मकान था तो माशाअल्ला, आस पास बदबू छतो पर बाबा आदम के जमाने के छप्पर और रसोई में बर्तनों

नाम नहीं। एक समय खाना बनता तो दूसरी जून उपवास करना पड़ता। फूलों की सेज पर सोने
ी करुणा काली पर न सो सकी और इस प्रकार रोजाना चिन्न-भिन्न होने लगी तथा उसका प्रेम
ने पति से दिन प्रति दिन कम होने लगा। आग दोनों तरफ से लग रही थी परन्तु अभी झोंका
। आया था अतः सुलगती ही रही और समय भी कटता गया।

करुणा के घर के सामने एक वेश्या का कोठा था। उस वेश्या का सिक्का सारा शहर मानता
। वेश्या नजारा बाई के घर सुप्रसिद्ध मनुष्य आते। लम्बे-लम्बे तिलक धारी उसे अपने मन्दिरों मे
गते और उसके गाने होते। जन्माष्टमी का दिन था। मन्दिर खचाखच भरा हुआ था। नजारा बाई
ा मुजरा हो रहा था। हर एक मनुष्य उसकी आवाज पर मुग्ध था। उसके पैरो की एक एक ताल पर
नके हृदय फडक रहे थे। करुणा जो नजारा बाई से कहीं सुन्दर थी और गला भी उससे मधुर था
से खडी होने के लिए भी जगह नही मिल रही थी। करुणा के हृदय पर गहरा प्रभाव पड़ा। उस दृश्य
। उसके दिल पर एक गहरी ठेस पहुचाई।

वेश्या नजारा बाई शाम को छज्जे पर खड़ी होकर करुणा की ओर देखती। उसकी आखे इस
कार लगती कि मानो वह कह रही हो 'आखो से देखकर भी अन्धी मत बन करुणा'। मै भी पहले
ेरी ही तरह पिजरे मे बन्द थी। परन्तु आज मैं आजाद हू और न जाने कितने लोग मेरी एक आख
े इशारे पर अपनी जान देने तक को तैयार है। क्या महाजन, क्या पंडित, सभी मेरे नलवे सहलाने मे
अपनी इज्जत समझते हैं' पर नजारा बाई का यह तर्क करुणा के मन का न जीत सका।

एक दिन नजारा बाई करुणा को अपने मकान मे ले गई पर उसके पति को अच्छा न लगा।
जब उसको बार बार मना करने पर भी वह न मानी तो उसके पति को गुस्सा हो गया और उसने करुणा को
घर से बाहर निकाल दिया। जिस फूल को वसन्त समीर महीनो मे खिलाती है, उसे लू का एक झोका
जलाकर राख कर डालता है। अब वह सब प्रकार से स्वच्छन्द थी और अपनी दुष्कामनाओं को पूर्ण
कर सकती थी, जिस के लिए उसका मन वर्षों से लालायित था। करुणा ने नजारा बाई का आश्रय लिया
और उसने अपने कोठे की मालिकन बना दिया। सारे शहर मे धूम मच गई। अब करुणा के यहा बडे
बडे इज्जतदार लोग आते। कभी सेठ धर्म चन्द के यहा से उपहार। करुणा अब किसी की बात न
सुनती। वह वह इन्द्रियो के सुख को और अपने आदर को भी जीवन का मुख्य उद्देश्य समझती थी।

इन्सपैक्टर शकर लाल को जेल से छूटे आज तीन-चार साल हो गए थे पर उनका अब वह
स्वभाव नही रह गया था। अब बुढापे मे उनका जीवन विलासिता की ओर झुक गया था। अब वह प्राय
सामने से आने जाने वाली रमणियो को घूरते। कोठो पर जाते एक दिन शकर लाल शराब के नशे मे
चूर करुणा के कोठे पर पहुचे। पिता ने पुत्री को वेश्या के रूप मे देखा और पुत्री ने पिता को कुवासना
की ओर इस बुढापे में झुका हुआ था। लज्जा के मारे दोनो की आखे पृथ्वी से ऊपर न उठ सकी।

अमावस की काली रात मे दो प्राणी गगा की ओर बढते दिखाई दिए। ये दो प्राणी इन्सपैक्टर
शकर लाल और करुणा थे जो अपने कलक को धोने के लिए उस गगा मे समाना चाहते थे जिस पवित्र गगा मे
न जाने कितने लोगों ने अपने कलको को धोया होगा। दोनो प्राणी आगे बढे और गगा की गोद मे
समाकर पवित्र हो गए।

"दुख में जीता, सुख में हारा"

(वीरेन्द्र कुमार राही)

सौ सौ बार लिखूंगा अपनी पीड़ा, मैं अपने गीतों में।
एक बार भी तुम अधरों से, अपना मधुर दुलारन देना।

जीवन की रस भरी कहानी, प्रलय अकों में सदा पली है
तुम्हे बधाई सुधाकलश की, मुझको मेरी प्यास भली है।।
सौ सौ बार भरूगा अपनी प्यासी चाहों को आहों में,
एक बार भी तुम आहो को सावन की बौछार न देना।।

मझधारों से पीठ मोड़कर मुझ को नही किनारा प्यारा।
इसीलिए मेरा यह जीवन दुख में जीता सुख में हारा।।
सौ सौ बार मिलेगी मेरी नाव वेदना की लहरों में,
एक बार भी तुम नौका को उठकर कही उबार न देना।।

जितनी चुभन मिली जीवन में, मन उतना ही गया सुधरता।
अग्नि-तपन से, सोने का ज्यो रग निखरता।।
सौ सौ बार चुभेगे कांटे, मेरे पग मे पगडन्डी पर,
एक बार भी तुम 'राही' की राहों से शूल उभार न देना।।

'धन्य धन्य हो गांधी बापू'

(मो० चाबूल लारी)

धन्य-धन्य गाधी बापू धन्य तेरी कुर्बानी।
भूल नही सकती है दुनिया तेरी अमर कहानी॥
हम सब तेरे कातिल हैं, हम खूनी तेरे बापू।
पाप कभी यह धो न सकेगा मारी कौम के आसू॥
दाग कभी यह धो न सकेगा गगा का यह पानी। धन्य०
तेरा ही यह खून नही है, खून है मानवता का।
खून अमन का, आजादी का, दुखियारी जनता का॥
सब के मुख पर आसू हो, सब के मुख पर वीरानी। धन्य०
तू अधियारे भारत मे उजियारा लेकर आया।
घर घर जाकर तूने आजादी का दिया जलाया॥
तुझसे ही तो हम ने अपनी कीमत है पहचानी। धन्य०
तूने सीना तान के शाही ताकत को ललकारा।
छोड़ो भारत, छोड़ो भारत गूज रहा था नारा।
जेलो मे बन गई बुढापा तेरी वीर जवानी। धन्य०
तेरी कीमत पूछे कोई आज वो नोवाखाली मे।
कैसा फूल है टूटा गुलशन की डाली मे॥
तूने सब का दुख-सुख बाटा सब की पीडा जानी। धन्य०
जलती आग में कूद के तूने फूट की आग बुझाई।
अपनी जान गवा कर लाखों की है जान बचाई॥
आखिर सत्य की जीत हुई और हार झूठ ने मानी। धन्य०
अमर रहेगा अमर रहेगा "लारी" यह कहना है।
आजादी के नाम पर मरने वाला कब मरना है॥
जब तक दुनिया है गूजेगी तेरी अमृत बानी।
धन्य-धन्य हे गांधी बापू ! धन्य तेरी कुर्बानी॥
भूल नही सकती है दुनिया तेरी अमर कहानी॥

तुम कौन ?

(केवल कृष्ण अरोड़ा)

कौन यहा इस शून्य निशा मे,
जग के कल-कलरव से दूर।
दुखी हुए कुछ थके हुए से
जीवन पथ के श्रम मे चूर॥

लगातार क्या देख रहे हो,
शीश उठाए नभ की ओर?
पागल प्राप्त यहा क्या होगा,
है अनन्त इस का हर छोर?

जिस पर तन मन वारा है,
क्या उसे भुलाने आये हो?
नीरवता के सगमपर—
बस पाप बहाने आये हो॥

कौन है वह साथी सच कहना?
तुम जिसको गीत सुनाते हो।
भीगी हैं क्यों पलके तेरी?
यू व्यर्थ ही आशा गंवाते हो॥

जिससे तुम बातें करते हो,
वह छिपा हुआ अज्ञात कहा?
किससे मिलने की आशा मे,
बीती है सारी रात यहां?

पागल हो! सचमुच पागल हो,
है रेत से बुझती प्यास कहीं?
हो खडे प्रतीक्षा में जिसकी,
उसके मिलने की आस नही॥

TAHZİB

Journal of the Students of the Institutions of Higher Learning in Jamia)

FIRST ISSUE 1968-69

JAMIA MILLIA ISLAMIA

JAMIA NAGAR, NEW DELHI — 25

CONTENTS

Amir-e-Jamia

Dr. Zakir Husain

'EDITORIAL'

Last year it was felt that a magazine consisting of articles from the students of Jamia Millia Islamia should be published The Students Welfare Council decided to bring out the magazine, since it was thought to be a right step to create literary productive interest among the students at the University stage The efforts in the direction were started this year. Articles in three languages—English, Hindi and Urdu have been collected from the students of four institutions of Jamia Millia Islamia

To remind us all the very purpose of Education, we have named our annual as 'TAHZIB', since we all seek admission to Educational Institutions to learn all what Education signifies.

This is our first attempt. We have tried our best to place before you interesting and purposeful articles The articles in English consist of varied topics such as Science, Literature and History by the students right from the Preparatory class to the master's level-studying in the institutions of higher learning in Jamia such as Jamia College, Jamia Rural Institute (Civil Engineering Department), Jamia School of Social Work and the Teachers' College

The annuals of different institutions of Jamia Millia Islamia are published separately The need to publish this consolidated annual representing Jamia Millia Islamia as a whole was felt to bring co-ordination and exchange of views among the students of higher-learning, who have creative interest. It will also help to foster fellow feeling amongst the students of other universities.

I hope our shortcomings will be overlooked.

ANUP SINGH,
Editor

CELL · THE BASIS OF LIFE

(MISS USHA BHAN)

Man, as we see him today, could not be the first sign of life on this planet. He is verily a product of nature's experiments carried on by her for millions of years. He is an improvement upon animals in so for as his anatomy is concerned and it is the gift of his brain that we see him perform feats of space rocketry and the like. One is led to think that with the passage of time his brain has developed more than any other part of the body

The first sign of life has been spotted in the form of cells, their important feature being the nucleus The chromosomes and the genes of this nucleus determine the character throbbings and every movement of each individual cell Its main mass is a network of threads surrounded by granular substance Chromation, as it is called, it is the hereditary material of the cell The characteristics or behaviours are partly governed by nature which is heredity and nurtured which is environment The genes carried in the chromosomes are responsible for the determination of characters To analyse the chromation, there are four major molecules, viz., histone, complex proteins, D N A. and R N.A. These four molecules are organized by nature to form chromation The base pairs or the prime material in any genetic building substance, when put together in a particular sequence gives us a definite shape which has some significance to the cell and tells it what to do and where to fit This however remains a mystery as to how many base pairs form a gene or whether their number is variable or constant. The other structure in the nucleus is the nucleolus which is formed by a particular chromosome at a region known as nucleolar organizes and when analysed, its composition is R.N.A. and proteins One thing must be clear that besides manufacturing proteins, nucleolus provides a means of passing genetic imformatoin and materials from the nucleus to the cytoplasm Nuclei continue the chemical activities necessary for their own maintainence and reproduction and cell membrane, especially in bacterial species are believed to be capable of united synthesis of substances Undoubtedly, therefore, is the line of assembly. Its output is either a product in the form of secretion, fat, pigment, or even fresh cells or a service like transmitting message, protection or movement, or a combination of the two. Its power for distributing its products or service depends upon a source of raw materials and these raw materials pass into it through the plasma membrane through the outside environment.

Each kind of cell has its own characteristic nutrition and metabolism. To a discerning eye the sun is the ultimate source of all energy needed for maintaining and continuing life. It is during the process of photosynthesis that the principal intake of radiant energy occurs

n plants or any other form of higher creation. This energy taken from the sun is made available only as needed, instead of being burnt rapidly and dissipated as heat Analytically, speaking, it is not the chloroplast but another particle in the cytoplasm, viz, mitochondria which is the power-house of the cell as it actively *secretes* 'biological energy' The organisms develop from a fertilized egg to a plant or animal of adult proportions This development s gradual and continuance process that takes time in order to come to its full form and is accompanied by an increase in size and weight It involves the appearance of new features and functions and ultimately slows down, when maturity in its dimensions is reached This phenomenon, to illustrate about a man, is the development from the fertilized egg stage through pre-natal life as a result of pairing of sperm and ovum, in as much as he is born as passes hrough various stages, viz, childhood, adolescence sexual maturity physical maturity, middle age, and sinility till he ultimately dies Formation of new blood cells and tissue can take place even at an advanced age All the same the truth remains that the cell continues to be the building block of life, its major aspects being growth, differentiation and ntegration

Growth, strangely varying in various cases as it is, is a complicated pattern of multiplication of cells. According to the experts of genetics, the human egg increases in mass about one billion times in a a period of nine months Differentiation is the process which limits each cell with its own uniqueness of structure and function The growing cells in a man are ransferred into myriads, of different cells which make up the human body There are cells of the nervous, muscular, digestive, exeretory, circulatory, and respiratory systems This s clear that the cell commits itself to a course of action which it cannot readily change The whole course of development of an organism from the moment of fertilization to death is haracterized by a unity and harmony of structure and behaviour which is called integraion. There are, however, some questions which beggar answers How is it that organisms once they reach a mature size do not grow further ? What particular thing determines the ife-span of organisms ? What is it actually that determines the size relation between one part of the body and another ?

From time immemorial, we have been seeing that things once born die after some time, which means that life ceases to be in them and they become unusable, or in other words disintegrate and die. Similarly cells also have a life span which they complete and then die out. Metaphorically speaking though, one can safely say that the process of procreation of a particular species makes it immortal till that spescies does not become extinct Analysing from th point of view of biology there are two broad categories of the death of a cell ; (i) Death resulting from the wear and tear of existence which must be counterbalanced by an equivalent mount of cell replacement; and (ii) that resulting from the normal process of development The very fact that cell replacement in human body is a continuous process is proved by the henomenon that the body weight after a certain period remains almost constant Cell death, owever, plays a very significant role in development, viz, metamorphosis and the shaping f organs and body contours

In conclusion, it can be said that cell is the basis of life or the very origin. Anatomically speaking, man is an improved form of animal. Yet we find him to be very peculiar and different from everything else and we are led to think he is not really an animal but a phenomenon of nature in himself in this broad world. He is a microcosmic manifestation of the microcosmic form of human cell and because of his faculties, his species has come to be known as *Homo sapiens*. One of the basic characteristics of man is the long period of infancy and immaturity which scientists attribute to the endocrine gland system Be as it may, the evolution of a human being from a cell must have involved innumerable changes in rejection and selection in these glandular relations that have taken ages and ages in his development.

A TREE (OF LIFE)

(ANUP SINGH)

Waste ! Waste ! Waste !
That grew in haste,
Quite big in size,
Neither beautiful nor wise.

Waste ! Waste ! Waste !
That flourished in haste,
Without branches, leaves, flowers,
Neither love nor fears.

Waste ! Waste ! Waste !
That finished in haste,
Full long seventy years,
Neither joy nor tears.

INCULCATING HONESTY AMONG SCHOOL CHILDREN

(LAKSHMAN DEV)

It was the 10th day of January 1966, the fee day After collecting the fees of the class,)unted and found that it had happened again The cash was short by two rupees Last e too I had to pay rupees three from my pocket. ' How is it?" I thought, "Some one has ated me. But they look so innocent They cannot do it Let me check up the whole ount. There must be some discripency " I checked up the whole account To dismay no discripency was found The cash was short of two rupees Some student ;e again had cheated me. I went to the class and started scolding the students "There)ne dishonest student, "I said," who has brought shame to the whole class Instead of ing me one rupee. his own dues, he has taken away one rupee from the table This is y bad. He should give the money back otherwise I shall have to investigate. And you ow how strict I am and the Principal too I shall get the culprit's name struck off from ' school rolls " My rebuke bore no fruit I waited for two periods but no student came ward to confess his guilt.

The school was over, but the thoughts persisted I was reminded again and again what happened in the class Dishonesty among my pupils troubled me more than the ›s of a small amount of money That night I went over this problem seriously "Is there y way to reform the habit of dishonesty?" Ideas came and ideas went but no solution ierged. One thing, however, was clear to me that I had not handled the situation wisely ' rebuking the students

A week later I attended a lecture at the Central Institute of Education, Delhi There was given a booklet 'Behaviour Problems in Children at Home and School' It was a plea-ınt surprise, indeed. I thought that some mysterious force was at work to help me get solution to my problem I went through the pamphlet eagerly to find out if it bore a)lution to my problem. But to my disappointment I could not find one. Nevertheless, I ɔt a broad hint and a useful suggestion in the following lines .

"The modern approach to the solution of behaviour problems.. .is a . . . reventive approach... .. .This preventive approach is based on the principle that the est way to ensure well-adjusted individuals *is to surround them with such environmental ıfluences as will enable each person to develop his full potentialities*..... . "

I found these lines very near to my own belief about the nature of the children. The long association of about fourteen years with children had made me convinced that in the hearts of children everywhere are slumbering potentialities for honest and upright living. The duty of the teacher is to awake these potentialities.

Taking clue from the idea "to surround children with such environemental influence as will enable each child to develop his potentialities" I looked for possible methods generally adopted in our culture The usual method adopted for inculcating proper and correct ethical behaviour, right from the great saints and the poets to the parents and community leaders. is to use stories mythology and even plain sermonisations combined with some rituals. As a result I thought of a project which, in short, is as follows :

A period of two weeks was already over in trying to find out a possible solution. Two weeks were left for the next fee collection I utilised these two weeks to plan and conduct a project which will include story telling, book reading, story writing, and oath taking The project in short, is as follows :

First Step :

(a) *Story Telling* · I narrated an interesting story of an honest boy who had become a great man afterwards by dint of his honesty.

(b) Students were asked to narrate the stories on the same theme, by turns The students did it happily Almost all the students narrated one or the other story.

Second Step :

Story Reading . I borrowed books from the library and issued one each to some students whom, I suspected, included the culprit

The students read these books and narrated the stories read by them there in to the class

Third Step :

Written work : I asked the students to write stories or essays on honesty which they did. The best attempts were displayed on the wall magazine.

Fourth Step ·

Oath Taking : The activities of these ten days motivated the students and I felt that some concrete and practical steps cannot be taken to make sure that every student made an individual effort to be honest. An oath taking ceremony was organised and each student took the following oath :

"मैं विद्या माता की सोगन्ध खा कर कहता हूँ कि इस सप्ताह कोई ऐसा कार्य नहीं करूँगा जिससे यह प्रतीत हो कि मै ईमानदार नहीं हूँ ।"

On the following two days the ritual was repeated. The oath was read out by students by turn.

Step :

***Collection* :**

There is no such thing as learning apart from living Living is the very stuff of learning earn what we live and only what we live.

To practise this *doctrine* on the next fee day, to the surprise of the class, I placed a r bag on the table and announced that I had some very urgent piece of work to attend id so I would remain away Every student would put his dues in the paper bag They d even take their balance from the bag.

There was no supervision direct or indirect After half an hour I returned to the class took away the bag, went to the staff room and counted the money To my pleasure ind that the amount compared with the figures in the class register

th Step ·

ow up ·

Not only did I feel that I could inculcate honesty among the students but found that uld also utilise this experiment to decrease my work of collecting the fees So I thought ontinuing the practice in future

Next day I congratulated the students for their honesty and expressed my pleasure as uently as I could, I deliberately made no reference to the incident of the last month

After this success, I took deeper interest in the project and took four popular students he class in my confidence to know what their reactions had been to the project I was rmed that not only were they taking it as a new experience and talking about the project i their friends in classes but a few of them had also been busy in convassing among the lents of their own class never to be dishonest.

enth Step :

But did I ever know that a greater pleasure was to follow · The collection bag offered pleasure next month in the form of a letter of confession along with a two rupee note ched with the letter. The text of the letter which I give below would speak for itself.

*"मान्यवर गुरुदेव,

मुझे यह पत्र लिखने बड़ी शर्म आ रही है लेकिन मुझे विश्वास है कि आप मुझे मेरे अपराध के लि
क्षमा कर देंगे। मैं ही वह नालायक शिष्य हूँ जिसने पिछले से पिछले महीने आपको दो रुपये का धोखा दि
या। आप ने हम पर विश्वास किया है। उसके बाद मेरे मन में बार बार यह बात आती रही है कि मैं बहु
बड़ा अपराधी हूँ। मैं आपकी सौगंध खाकर कहता हूँ कि मैं आगे से कभी ऐसा कार्य नही करूँगा। आशा
कि आप इस रहस्य को किसी पर प्रकट नही करेंगे।

आपका आज्ञाकारी शिष्य

________"

***English Translation of the letter**

"Respected Guruji,

I am feeling very much ashamed while writing this letter I hope you will forgive m
for the sin I have committed I am the same worthless fellow who cheated you of two rupec
two months back You trusted us and I betrayed that trust I am reminded of it again an
again I feel I have committed a great sin

Sir, I hereby declare an oath that I shall never repeat the folly again.

Hope you will not reveal this thing to any body

Yours obedient studen

________."

THE STORY OF RADAR

(MAN MOHAN WADHERA)

Radar gets its name from the initials of four words that describe it : radio detection ıd ranging. These four words tell us what radar is and what it does A beam of radio aves is sent out to locate invisible objects. It travels away with the speed of light, but if ıy object stands in its path, it is reflected, or bounced, back to its source, somewhat as the ›und of our voice bounces back if it strikes a cliff. It bounces back at light-speed, and hits screen within a few millionths of a second after it started off As one beam after another its various parts of the object, and bounces back to the screen, we soon get a rough picture f the object on the screen It is rough, but good enough for many purposes

The radar beams also tell us how far away the object is How ? We know that radio 'aves speed through the air at about 186,000 miles per second, as ordinary light-waves do. ıy using this known fact, we can see that a beam that took a whole second to return › our radar after being sent off into space must have hit some object, 93,000 miles way. (Remember the beam must go twice the distance, that is to the object and ıen back to the radar). Of course we are most often interested in near-by objects—say 0 to 200 miles away. For these it takes only a few millionths of a second to form our sual radar pictures.

Now, if we know the direction of the beam and can measure the distance of the target rom our radar set, we can locate the invisible object accurately For this reason, the British ame for radar is "radiolocation".

The outgoing beam is not a continuous one. The powerful transmitting part of the adar sends out very often very short chunks of radio beams, known as *pulses.* The echo s received during the time between the end of one pulse and the beginning of the next. Usually ach pulse is one or two millionths of a second in duration, and a few thousand are sent out ach second, allowing each pulse-echo plenty of receiving time. The antenna, from which he radio waves are emitted, is rotated around and around, very slowly relative to the speed ›f the waves. From its position at each instant, the direction of any reflected wave is easily ound. We see then that a radar does more than reveal the mere existence of an unseen ›bject. It tells us the direction and the distance. If the object is a mountain and we are n a low-flying airplane it will tell us where not to fly. If we are in a ship at night, it can tell ıs an iceberg is a few miles away. It can pierce the thickest fog, so that the ship does not

have to slow down as much as it would otherwise. The radar will tell the captain whether there is anything in his path, while it is still miles away. Radar is a magic eye that can help us to see through the heavy curtains that are wrapped around us by dark nights and heavy fogs.

Radar played a most vital part in the early defence of England. Radars warned of the approach and location of distant enemy planes. The British were able to cut down airplane—patrolling of their coasts, and to shift their meagre forces quickly to the needed places.

Very high frequencies are needed in radar, to get accurate directions. At the highest frequencies used, the radio waves are formed into narrow pencils that probe the sky. To do this with sufficient power to get a detectable reflection, new sources of power and new autennas were needed These extremely high frequency radio waves are only a few centimetres long. They are called **micro-waves** Microwaves are important for another reason the antennas used at lower frequencies were too bulky and heavy for airplanes to carry. Microwaves can be focused and emitted by chairsize equipment.

The British invented a new magical electron tube called **magnetron oscillator.** Such tubes are placed in a magnetic field The magnetic field is like a merry-go-round for electrones, changing their paths into circles The merry-go-round path is bigger or smaller according to the size of the field The micro-wave magnetron (also known as a cavity magnetron) uses a cylinder of copper, which encloses the cathode In the thick copper walls are bored cylindrical cavities, spaced regularly around the cathode, and opened at the centre so that the cathode can peek into each cavity Electrones are emitted from the cathode when it is heated. In the magnetron electrons whirl about on their magnetic merry-go-round and induce radio oscillations in the cavities The frequency of these radio oscillations is determined by the size of the cavities.

These tubes are, in fact, little transmitting stations contained in a hollow copper shell. For example, they can take 100 kilowatts of power from a proper electrical source and deliver 60 kilowatts of microwave oscillation to the autenna in a millionth of a second. Magnetrons now work at many wave-lengths, from 1 to 15 centimetres, and at powers as high as a thousand kilowatts. (A thousand kilowatt is termed as a **megawatt.**)

The cavity magnetron that gives high power at short wave-lengths opened a broad field for microwave radar It made possible coastal defence, airborne gun control, accurate airplane-bombing through darkness and clouds, rapid identification of strange ships and planes, and other electronic wonders of detection, location and automatic control.

STUDENTS' UNREST

(SHIV SHANKAR GUPTA)

The close of the year 1968 saw the closure of many schools and colleges It is a matter concern that education suffered a great set-back almost all over India From Punjab Bengal, and from Trivandrum to Delhi academic life has suffered from the chronic student nrest. Uttar Pradesh was the worst hit province where education had taken a long holiday nd the student disturbances had overtook in its toll almost all the schools, colleges and niversities.

The widespread student disturbances are alarming Is it not appalling that during the ist few years, nearly all the universities of the country have witnessed forced suspension of outine academic work for periods as long as two or three months ? The increasingly freuent closures of schools, colleges and universities is dangerous Still more alarming is the ict that students have got into the habit of resorting to agitational methods to raise their oice in educational matters These agitations are not casual They are the outcome of tendency that has come into vogue in the student community and has taken deep roots

Such educational breakdowns result in great financial loss to the nation in the long run lthough they are not so apparent as the loss incurred in industrial breakdowns All expeniture on education is an investment by the nation and the nation expects proper utilization of it with a view to get high return for it The smooth running and progress of a nation lepend on learned persons and skilled workers So any loss in learning ultimately results n substantial loss to the nation in general. The per capita recurring cost in a general seconlary school is Rs. 180. The government spends about Rs 2,000 on educating an ordinary graduate. This is in addition to what the parents of students spend on them The students lo not receive full education in proportion to this expenditure due to closure of institutions, which results in incalculable loss to students and research workers

Only a minor section involved in these agitations is not worried about the loss of studies. But the uninvolved majority of students is made to suffer the loss of studies for long periods. Nobody seems to be worried about the consequent resentment of the majority of students. It is a pity indeed that regular suspension of teaching work for such long periods has come to be taken as a normal practice to solve the problem of agitation.

Besides this inapparent economic loss, these agitations have many-sided repercussions equally harmful for the society They inculcate a general tendency of indiscipline and hooliganism in the student community and strike at the spirit of democracy and the welfare of

the society. If students of to-day are not properly educated and persuaded to develop a sense of discipline, how can our country's future be secure ? To condemn students as being altogether wrong and responsible for student agitations is an unfair repudiation. The wrong may lie elsewhere also.

While the acts of arson and looting indicate the prevailing undesirable hooliganism pervading the student community, the peaceful reiteration of their demands and hunger strikes in case of denials point out that some of their demands may be genuine which the authorities do not bother to listen to, and thus aggravate their grievances resulting in uncontrollable consequences It is better to check an unrest before it grows uncontrollable. Still useful it is to probe into the general causes of student unrest and find appropriate solutions to stop such situations recurr in future. Education must be saved from such sorry state of affairs in future.

The immediate causes of such disturbances may be conceived by their numerous demands which range from shorter courses and easier examinations to change of vice-chancellors and professors. The demands increase in number and gather momentum if they are not properly heard and are met with square refusal. Therefore a timely acceptance of some of their legitimate demands stops their agitations from gaining force.

However, it only servces to heel the surface erruptions without checking the real causes behind such disturbances. To label all student agitations as indiscipline and trace their origin in the motives of political parties are obsolete equations to solve this problem. The causes of agitation are already there before indiscipline overcomes the students.

The apparent demands of shorter courses and easier examinations point out the inadequate planning of admissions and provision of courses. The examination system too is faulty or rather inappropriate which needs complete overhauling in India. Acharya Kriplani rightly pointed out in his article, "The Relevance of Mahatma' in 'The Hindustan Times' of October 2, 1968 that our education is not national. It is not national in the sense that it does not meet the national requirements exactly and does not turn out the type of citizens that we want The wide unemployment of the educated is the outcome of our inappropriate educational policies and deficit planning. What a mockery of educational policies it is that India produces the surplus engineers, managers and M As. in various subjects, whom the economy of our country does not permit to pay ! Consequently such skilled, trained and learned persons go on to knock the government offices to seek jobs. Today 43.3 per cent of B Com.s and 25.4 per cent of M.Coms. are employed as clerks. The students know how little opportunity lies for them to get immediate employment after the completion of their courses They also know that in many cases, it is not their achievement in the examination but their

:y to impress or influence the appointing authorities that will count The appointing orities in many cases are impressed more by acquaintance than the merits of the candi- ; and are influenced more by greasing their palms, than by the display of ability Hence, these ideas ahead the student can hardly feel the worth-whileness of proper study

Actually the student unrest and indiscipline is merely a part of a much wider social st and indiscipline. Any effort to isolate the student unrest without any thought of the al unrest and corruption is doomed to work out only a temporary solution of the ent unrest.

Once, this fact is realized and the educational policies are tailored in accordance with present social amotsphere and the national needs, students will get less occasions of frus- ions and so the disturbances will be diminished considerably

In the background of appropriate educational policies, the teachers will have to work solutions for student problems which originate from the university or college campus and from the policies Naturally confronted with easier problems they will be able to solve n easily. Mr. V. V. John's view, 'There is no record of any university having been saved any one other than teachers'. Will then not be only a factual report but also a right sug- tion to meet the challenge of student unrest to the nation

Teachers do play an imorptant role in moulding the student community. The solution anything undesirable in the student community should come from the teachers who are re intimate with the students than anyone else. But this solution will work in the a m s- ere of carefully planned appropriate educational policies which themselves are co- linated to and supplimented by government policies in other fields of national life.

Anyhow, the teachers can cleanse up the academic atmosphere by treating the stu- nts sympathetically. They should not allow the students feel that they are alienated from em. Free discussions between students and teachers occasionally will serve to lessen the ision between them. Teaching should not be looked upon as confined to class-rooms ly but should be taught as a way of life. The teachers should be themselves reasonable d fair in all matters concerned with students so that the students develop confidence in em and start appreciating any suggestions given by them. If the emotional gulf between ichers and students prevails, students will not be able to discuss freely their grievances with eir teachers and their grievances will burst like erruptions whenever they find an outlet. ie plain truth is that there cannot be any lasting solution to student disturbances in ab- nce of the harmonious relationship between the teacher and the taught.

It is not a task of the teaching staff of colleges and universities, and the educationists one to supply formulae to pacify student unrest. Students should also actively participate

[*Contd. on page* 16]

FLOWER ARRANGEMENT

(HARSHA HANDA)

The purpose of flower arrangement is to contribute cheerfulness and happiness to th surroundings. Its aim is to enliven the room and add to the joy of living. It is a art through which one can express one's individuality.

Prinicples of Flower Arrangement

(1) *Proportion* :

The most pleasing effect in flower arrangement is that of Proportion, which means tha the flower arrangement and the container should go well together. The safe rule for thi is that the height of the container should be 1½ times or twice the height of the arrangement This rule applies to high arrangement. For low containers the standard rule is that the talles stem should be equal to 1½ times or twice the width of the container bowl.

(2) *Balance* :

Balance means stability—actual and visual To obtain balance equilibrium is necessar and the arranging of the object on both sides of a central and vertical line means that the op posing forces neutralise one another There are two kinds of balance (a) Symmetrical balance which means that the weight and appearance of the plant material are about the same o both sides of the vertical axis. Sometimes this balance in undignified and unimaginative (b) A symmetrical balance, which means that the plant material is not arranged similarly o both sides of an imaginary vertical axis. Asymmetrical balance may be brought about b the following methods : (1) self-balance. In this style the lines and masses on both sides o the vertical axis are so distributed that they have the same total visual weight and produc an equilibrium (ii) Placing : This means that the arrangement is not balanced in itself, bu is heavier on one side of the container than the other. Here balance is based on the setting In the setting not only is the stemholder placed in the centre of the container but the con tainer stands on the centre of its base, which in turn is placed on the centre of the table (Balance by auxiliaries. Here the balance is obtained by the addition of one or mor auxiliaries that are separate from the arrangement.

phasis -

'his Principle helps to produce unity by Emphasis on one thing and subordination of Competition is removed. This emphasis can be laid on a certain line, direction, or colour of a particular flower. The centre of interest can be maintained by one or of the following means : (1) concentration of the flower there (ii) Placing the largest there (iii) use of roundish or ovalshaped flowers which hold the attention better than (iv) Placing the brightest and most interesting flower below or beside the area of t. (v) Placing of some larger leaves which allow the attention to focus on the centre of erest.

ythm :

'his is defined as a movement relating to line, form, pattern and colour The design flower arrangement should be so rhythmic that the eye is taken in a happy manner he main lines.

rmony :

'his is the final goal in arranging flowers. It is the result of making sk.ilful selection of naterial, container, auxiliaries and setting, so that they all seem to belong together hese elements are effectively arranged we have harmony.

Art Elements of Flower Arrangement

he art element consists in understanding features which exist in all natural objects e the tools that a designer must turn to use with skill in order to attain the desired

, :

flower arrangement the beauty of line may lie in the natural, graceful lines of the aterial or in the way it is arranged. In several types of flower arrangement this forms minant part.

n :

is refers to the solid or three-dimensional shape of the entire flower arrangement tarting the arrangement, one must try to see the natural spirit of growth in the flowers f the forms are as follows · (a) Circular : This is generally used with material having graceful curves. It is suitable for round containers. Other allied forms are oval, aped, crescent shaped or long S form. (b) Triangular containers are most suitable form (c) Perpendicular. It is suitable for all plants with round leaves.

Some of the factors affecting the form or design in flower arrangement are (a) Plate for which the arrangement is designed (2) size and shape of the container and (3) size and quality of the flowers.

(*c*) *Textures*

This also has an effect on the flower arrangement. Container and plant material should be combined with skill to add interest to the arrangement.

(d) *Colour* :

While choosing colour for the arrangement care must be taken to achieve harmony, emphasis, balance and rhythm. This arrangement should never have equal amount of cool or warm, light or dark colour. One colour should dominate the arrangement. If light and dark colours are combined, the light and weak colours can form the edges. Colour also helps to bring rhythm into the arrangement.

(*contd. from page* 12)

in achieving this end. Students have to realize their responsibility in maintaining peace and order. Perhaps this can be achieved if they are given some representation in the administration of institution. But serious responsibilities cannot be entrusted to them because of their inexperience. The students should be engaged in useful practical work related with their subjects of study and provision should be made for their part-time employment aiming not only at earning of money but at giving them training as well. If such a practice comes in vogue, chances of student disturbances will be much diminished. A university or college is a temple of learning, it must be provided with a befitting atmosphere for proper functioning.

Printed at the I. M. H. Press (P) Ltd. Delhi-6. excepting only Urdu portion.

Sheikhul Jamia

Prof. M. Mujeeb

سمجھانا ہے اور شاید کچھ گھٹانا اور بڑھانا بھی ہے تاکہ موجودہ بنتے بگڑتے اور بدلتے ہوئے حالات میں ہم اپنے شعروا
اور اپنی زندگی کی قدروں کو صحت مند بنیادوں پر قایم کر سکیں اور نئی نسل کی تعلیم و تہذیب کے لئے مناسب طریق
تدریس اختیار کر سکیں۔

یونانیوں کی لغت میں شاعر کے معنیٰ "بنانے والے" کے بتائے گئے ہیں ــــ اور نشاۃ ثانیہ (renaissance)
کے شعراء نے شاعری کو "عطیۂ وہبی" بتایا ہے۔

اہلِ منطق نے شاعری کی تعریف اس طرح کی ہے "الشعر ما تنبسط النفس أو تنقبض" یعنی جو کلام نفس کو انبساط یا انقباض
عطا کرے، شعر ہوتا ہے۔

علمِ عروض کی اصطلاح میں کلام موزوں کو شعر کہتے ہیں ... "اگر کوئی کلام موزوں ہو مگر بے اثر ہو تو وہ عروض کے اعتبار سے
شعر ہوگا، مگر منطق اسے شعر نہ کہے گی۔ اسی طرح کلام میں اثر ہو مگر وہ موزوں نہ ہو تو منطق کی رو سے وہ شعر ہے
مگر عروض اسے شعر نہ سمجھے گا۔ اس لئے کامل شعر اُسے سمجھنا چاہئے جو عروضیوں کے نزدیک بھی شعر ہو اور منطقیوں
کے نزدیک بھی۔ یعنی جس پر عروضی اور منطقی دونوں تعریفیں صادق آئیں۔ اس لئے کامل شعر کی تعریف
یا شعر کی کامل تعریف یہ ہوگی کہ موزوں اور با اثر کلام کو شعر کہتے ہیں۔ اس تعریف سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ اگر
کوئی کلام موزوں ہو مگر اس میں اثر نہ ہو تو وہ صورت میں شعر سے مشابہ ہوگا حقیقت میں شعر نہ ہوگا
کیونکہ شعر کے لئے اثر لازمی ہے۔ اسی طرح اگر کسی کلام میں اثر ہو، مگر وہ موزوں نہ ہو تو وہ شاعرانہ کلام
تو ہوگا مگر شعر نہ ہوگا۔ کیونکہ شعر کے لئے موزونیت ضروری ہے ..." (ہماری شاعری، مسعود حسن رضوی)

اہلِ عرب کے نزدیک "جو شخص معمولی آدمیوں سے بڑھ کر کوئی مؤثر اور دلکش تقریر کرتا تھا اُسی کو شاعر جانتے تھے۔ جاہلیت
کی قدیم شاعری میں زیادہ تر اسی قسم کے برجستہ اور دلآویز فقرے اور مثلیں پائی جاتی ہیں جو عرب کی عام
بول چال سے فوقیت اور امتیاز رکھتی تھیں۔ یہی سبب تھا کہ جب قریش نے قرآن مجید کی نرالی اور
عجیب عبارت سُنی تو جنھوں نے اُس کو کلام الٰہی نہ مانا وہ رسولِ خدا کو شاعر کہنے لگے۔ حالانکہ قرآن شریف
میں وزن کا مطلق التزام نہ تھا..." (مقدمہ شعر و شاعری)

اسپنسر کے نزدیک "شاعری ایک عطیۂ الٰہی ہے جو مشقت اور مطالعے سے حاصل نہیں ہو سکتی۔ البتہ ان دونوں
سے اُسے سنوارا اور نکھارا جا سکتا ہے۔"

بریڈلے کا کہنا ہے کہ "تخلیقی پیکروں کا پیدا کرنا شاعری ہے۔"

ہربرٹ ریڈ نے شاعری کو "الہامی کیفیت" کا نام دیا ہے۔

کانٹ نے کہا ہے کہ "شاعری بے مقصدی ایک مقصد رکھتی ہے۔"

(باقی صفحہ، پر دیکھئے)

شاعری؟

(اشفاق محمد خانؔ)

سقراط سے لے کر اب تک مختلف الخیال مفکروں، نقادوں اور ادیبوں نے شاعری کی طرح طرح سے تعریف بیان کی ہے۔ بیشتر تعریفیں ادھوری ہیں یا پھر یک رُخی۔ جن سے شاعری کے صحیح مفہوم پر روشنی نہیں پڑتی کسی شے کی تعریف کے معنی یہ ہوتے ہیں کہ اس شے کی حقیقت کا واضح اظہار ہو جائے۔

فنونِ لطیفہ کی اپنی ایک طویل تاریخ ہے۔ سردست یہ بتانا کافی ہوگا کہ پانچویں صدی قبل مسیح میں حکمائے یونان کے درمیان "فن شاعری" بحث کا موضوع بنا رہا ہے۔ اس بحث کا آغاز غالباً اس وقت ہوا جب افلاطون نے اپنی "جمہوریہ" سے فنون لطیفہ کو یہ کہہ کر خارج کر دیا کہ وہ "اصل" (فطرت) کی نقل کی نقل ہوتے ہیں۔ مگر ارسطو نے اِس خیال سے اختلاف کرتے ہوئے فنونِ لطیفہ کو "اصل" کی صرف نقل ہی بتایا۔ ارسطو کے اس نظریے کے پیچھے دراصل ایک پورا نظامِ فکر تھا جسے بیان کرنا یہاں مقصود نہیں۔ اِس نے بلاشبہ، حقیقت کی تلاش اور فنی تخلیقات، بالخصوص شعر و ادب کے تخلیقی عمل اور اُن کے محرکات پر تحقیق و تفتیش کے دروازے کھول دیئے۔ افلاطون اور ارسطو کے الگ الگ دو اسکول قائم ہو گئے۔ فلسفۂ عینی اور مادی کی روشنی میں فنون لطیفہ کی قدر و قیمت اور ماہیت کو پرکھا جانے لگا۔

زمانۂ حال کی ادبی، سیاسی اور سماجی طوائف الملوکیوں اور بوالعجبیوں، تنہائیوں اور محرومیوں کے عالم میں نیز اُردو زبان اور شعر و ادب کی گھٹتی ہوئی قدر و قیمت اور ذوقِ سخن فہمی کے بگڑتے ہوئے معیاروں کے پیش نظر، شاعری کی تعریف سے متعلق مندرجہ ذیل اقتباسات پیشِ خدمت ہیں۔ یہ اقتباسات قدیم و جدید علمائے ادب کی روشنی طبع کا نتیجہ ہیں۔ ممکن ہے اِن کے اعادہ سے شعر و ادب کے شائق طلبا کچھ فائدہ اٹھا سکیں اور شاید وہ ارباب ذوق بھی استفادہ کر سکیں جو زندگی اور شاعری کو محض خارجی (Objective) یا صرف داخلی (Subjective) نقطۂ نظر سے دیکھنے کے عادی بن چکے ہیں۔ ہمیں اِن پر ازسرِ نو غور کرنا ہے، سمجھنا ہے اور

زمانہ پایا جب کہ صوفی تحریک وجود میں آچکی تھی ۔ رامانند وحدانیت کے قائل تھے ۔ اُن کے نظریات سبھی قوموں تک پہو
اُن کے شاگردوں کے دو طبقے تھے ۔ پہلا طبقہ قدامت پسندوں کا اور دوسرا طبقہ انتہا پسندوں کا تھا ۔ قدامت پ
طبقہ اگرچہ مذہبی عبادات کا قائل تھا لیکن پرانے اعتقدات میں کسی تبدیلی کو پسند نہیں کرتا تھا ۔ تلسی داس کا تعل
اسی قدامت پسند طبقہ سے تھا ۔ اُنھوں نے رام بھکتی تحریک چلائی

رامانند کے شاگرد کبیر داس ایک اور ہی قسم کے ذی فہم شخص تھے ۔ اُنھوں نے خارجی طور پر ہند و معاشرہ پر حم
کئے ۔ ایک مسلم خاندان میں پرورش و تربیت پانے کے باوجود نہ تو وہ اسلام سے متاثر تھے اور نہ ہی ہندو مذ
سے ۔ خدا کی ذات اُن کی بھکتی کا مرکز تھی ۔ اُن کی تعلیم کا مقصد تمام قوموں اور مذاہب کے ماننے والوں کو ا
پلیٹ فارم پر یکجا کرنا تھا ۔ انھوں نے ایک پائدار مذہب کی بنیاد ڈالنے کی کوشش کی ۔ وہ فلسفی نہیں بلکہ صاحب
معرفت شاعر تھے ۔ انھوں نے رامائن ، شبد اور ساکھیوں کے ذریعہ عوام کو تعلیم دی ۔ عوامی زبان کا استعما
اُن کی تبلیغ و تعلیم کا تعمیری پہلو ہے ۔ کبیر داس کی تعلیم کا ایک تخریبی پہلو بھی ہے ۔ نئی چیزوں کو اختیار کرنے کے لئے پرا
چیزوں کو ترک کر دینے کی صلاحیت اُن میں نہیں تھی یہی وجہ تھی کہ وہ اپنے مقصد میں خاطر خواہ کامیاب نہیں ہوسکے
کبیر کے نقش قدم پر چلتے ہوئے گور و نانک نے بھی ہند و معاشرہ کی علٰحدگی پسندی پر طنز کیا ۔ وہ بھی مؤحد تھے ا
قومی و نسلی امتیاز کے مخالف تھے ۔ خدا کو جاننے کے لئے اُنھوں نے انسان کے چار فرائض بتائے ۔ ایک خدا میں یقی
خدا کی رحمت کا یقین ، اچھے اعمال اور اچھی رہنمائی ۔ حضرت محمد مصطفیٰؐ ان کی زندگی کا آدرش تھے ۔ مسلمان صوفیا
سے وہ کافی متاثر تھے لیکن یہ ثابت کرنا مشکل ہے کس حد تک متاثر تھے اور نیز یہ کہ ہند و مذہب کا کتنا مطالعہ انھ
نے کیا تھا ۔

اس طرح بھکتی سادھوؤں کے خیالات و نظریات کا تفصیلی جائزہ لے کر ہم بھکتی تحریک کے کچھ اہم پہلوؤں کو اخذ کر
ہیں پہلا اہم پہلو ایک خدا کی سچی عبادت پر یقین ، دوسرے قوم و نسل کے امتیاز کی مخالفت اور تیسرے ہند و معاشر
کی علٰحدگی پسندی کی مخالفت ۔ بھکتی سادھوؤں نے انسانی مساوات قائم کرنے کے لئے ہمیشہ کوشش کی ہے ۔
صوفی تحریک نے شمالی ہند میں بھکتی تحریک پر گہرا اثر ڈالا ۔ اسلام قومی و نسلی امتیاز کے نظریہ کی حوصلہ افزائی نہیں
کرتا ۔ بھکت سادھوؤں نے بھی اس امتیاز کو حقارت کی نظر سے دیکھا ۔ اس میں کوئی شک نہیں کہ ہند و مذہب پر اسلا
کا گہرا اثر تھا لیکن معاشرہ کے نظام میں قطعاً کوئی تبدیلی واقع نہیں ہوئی اور آج بھی ہند و مذہب میں قوم و نسل کا فرق
اور چھوت چھات بدستور موجود ہیں ۔

ہے جس میں علماء کے درمیان اختلافِ رائے پایا جاتا ہے۔ ایک مکتبۂ فکر (جس کی نمائندگی ویبر کے ہاتھ میں تھی) کے مطابق یہ ایک خارجی تصور ہے کہ بھکتی نروان یا نجات حاصل کرنے کا ذریعہ ہے، جو ہندوستان میں عیسائیوں کے ذریعہ داخل ہوا۔ اس طرح اس نظریہ کا جنم ہندوستان میں نہیں بلکہ کہیں باہر ہوا لیکن ویبر کی اس رائے کو تسلیم کرنے میں ہمیں امل ہے کیونکہ بھکتی کا تصور آفاقی ہے اور اس کا تعلق ہر دل اور ہر مذہب سے ہے۔ اس تصور کو عقلیت (Intellectualism) پر دل کے عمل کی حیثیت سے تسلیم کرتے ہیں۔ اس لئے یہ کہنا غلط ہے کہ بھکتی کا نظریہ ہند میں کہیں باہر سے آیا۔

دوسرا مکتبۂ فکر جس کی نمائندگی برتھ کر رہا ہے اس خیال کا حامی ہے کہ بھکتی کا تصور مکمل طور پر داخلی ہے جس کی بنیاد ہندو مذہب کے نظریات پر ہے۔ حقیقتاً یہی نظریہ صحیح قرار دیا جاسکتا ہے۔ کیونکہ اس بات کا کوئی ثبوت نہیں ملتا کہ جین ازم اور بدھ ازم کے نظریات کو پُرانک دھرم میں جذب کر دینے والے آدیار اور الوار نے بھکتی کے نظریات کو مسلمانوں یا عیسائیوں سے حاصل کیا۔ جنوبی ہند میں عیسائیوں کی آبادی تھی تو ضرور لیکن وہ مقامی لوگوں سے کوئی تعلق نہیں رکھتے تھے۔ اس لئے عیسائیوں سے اس نظریہ کو حاصل کرنے کا کوئی سوال ہی نہیں پیدا ہوتا۔ اسی طرح بھکتی تحریک پر مسلمانوں کے اثر کا کوئی ثبوت نہیں ملتا حالانکہ جنوبی ہند میں مسلمان طبقے آباد تھے اور مقامی لوگ اُن کو عزت و احترام کی نظر سے دیکھتے تھے۔

شنکر آچاریہ سنسکرت کے عظیم عالم اور وحدانیت کے حامی تھے۔ اُن کا کہنا تھا کہ خدا ایک ہے۔ وہ کسی سے منسوب نہیں۔ وہی ایک برتر ذات ہے۔ خدا سب کچھ ہے اُس کے علاوہ سب چیزیں فریب اور دھوکہ سے زیادہ نہیں۔ دنیا ایک ایسا تصور ہے جس کا حقیقت سے دور کا بھی واسطہ نہیں۔ ایشور یا خدا ہی کائنات کا مرکز ہے۔ اُن کے مطابق دنیا دو طرح کی ہیں۔ ایک حقیقی دنیا اور دوسری مجازی دنیا۔ علوم دو طرح کے ہیں ایک اونچے درجہ کا علم جس کے ذریعہ خدا (برہما) کی حقیقت کو جانا جاتا ہے نیز جہالت کو دور کیا جاتا ہے۔ دوسرا نچلے درجہ کا علم خدا کی عنایت و کرم حاصل کیا جاتا ہے۔ اُن کی تحریک مکمل طور سے فلسفیانہ اور عقلی دلائل پر مبنی تھی۔ آدیار اور الوار نے ان کے نظریہ کو تسلیم کیا اور ان کی تقلید کی۔

رامانج بارہویں صدی میں تامل ناڈو میں رہتے تھے تصنیف و تالیف کا سلسلہ شروع کرنے سے پہلے ہی انھوں نے سنیاس لے لیا تھا۔ ممکن ہے کہ سفر کے دوران اُن کا سابقہ مسلمان طبقوں سے پڑا ہو اور وہ ان کے عقیدۂ وحدانیت سے متاثر ہوئے ہوں۔ شنکر آچاریہ کے مایا اور وحدانیت کے عقائد کی تردید کرتے ہوئے انھوں نے وشنو پوجا کی تبلیغ کی۔ اُن کے نزدیک بھی بھکتی نروان کا ذریعہ تھی۔

شمالی ہند میں بھکتی تحریک رامانج کے ایک شاگرد رامانند کے ذریعہ پہونچی۔ انھوں نے پندرہویں صدی کا

بھکتی تحریک ــــ ایک جائزہ

(سہیل احمد)

ہندوؤں کی تقریباً سبھی مذہبی تحریکیں ساتویں صدی کے آخر میں شمالی ہند میں شروع ہوئیں اور وہیں جنوب کی طرف بڑھیں۔ آٹھویں صدی تک جنوبی ہند ہی مذہبی تحریکوں کا مرکز بن گیا۔ آٹھویں صدی سے پندرہویں صدی کی مدت تک یہ تحریکیں جنوب میں جنم لیتی رہیں اور وہیں پروان چڑھیں۔ یہیں بھکتی کے وشنو اور شیو مکاتیب فکر وجود میں آئے۔ جنوب والوں کو ہندو مذہب کو دوبارہ زندہ کرنے کی تحریک کی علمبرداری حاصل ہوئی۔ اس کی کچھ وجوہات ہیں۔

برہمن ازم کا فلسفیانہ اور فکری پہلو اور نمایاں تر انداز میں عوام کے سامنے آچکا تھا۔ اخلاقی اور جذباتی مذہب متلاشی عوام برہمن ازم کو نہیں سمجھ سکے تھے۔ اس طرح سے ہندو ازم عین ابتدا ہی میں دو گروپ میں تقسیم ہو گیا؛ پہلا گروپ ذی فہم اشخاص (Intellectuals) اور دوسرا گروپ غیر ذی فہم Non-Intellectuals کا تھا۔ ذی فہم اور غیر ذی فہم اشخاص کے درمیان اختلاف کے علاوہ سیاسی اور سماجی نظام میں عظیم تبدیلیاں واقع تھیں نیز انقلابی طاقتیں مذہبی احیاء کا جھنڈا سنبھالنے کے لئے اُٹھ کھڑی ہوئی تھیں۔

آٹھویں صدی کا زمانہ عظیم سیاسی اور مذہبی سرگرمیوں اور نظریاتی اختلافات کا تھا۔ نظریاتی اختلافات نے لوگوں کے خیالات و احساسات کو وسعت دی اور اُن کے سوچنے کے طریقوں کو بدلا۔ اسی زمانے میں تامل ناڈ کے پُجاریوں کی طرف سے جو کہ آدیار (شیو کو ماننے والے سادھو) اور الوار (وشنو کو ماننے والے سادھو) کہلاتے، ایک تحریک چلی گئی جس کا مقصد عوام کو بدھ ازم اور جین ازم سے نجات دلانا اور خدائے واحد کی پرستش کرنے کی ترغیب دینا تھا۔ سادھو عوامی زبان میں لوگوں کو بھلے لگنے والے بھجن گاتے تھے جن کی تحریک نے بہت تیزی سے ترقی کی۔ اس بیان سے ثابت ہے کہ بھکتی تحریک کا آغاز انھیں پُجاریوں اور سادھوؤں سے ہوا۔

بھکتی کے نظریات کی ابتداء کیسے ہوئی۔ اس سلسلے میں کوئی رائے قائم نہیں کی جاسکتی۔ یہ ایک ایسا موضوع بحث

نقشے پیش کرنے شروع کر دیئے۔ کوئی آسٹریلیا کا نقشہ پیش کرتی تھی تو کوئی ہندوستان کا۔ اور جو روٹی پھٹ کر تار تار ہوگئی تھی معلوم ہوتا تھا کہ دنیا کے سارے جزیرے اس ایک جگہ سمٹ آئے ہیں اور روٹی کیا ہے اچھی خاصی مجمع الجزائر ہے۔

بعد از خرابیٔ بسیار جب پہلی روٹی پکنے کو ہوئی تو ہم نے ڈلیہ کو واحد غائب پایا۔ روٹی کو بھول کر ہم دوڑے ڈلیہ ڈھونڈنے۔ ڈلیہ ملی تو اس میں سے دسترخوان غائب تھا۔ جستجو کرنے کے بعد دسترخوان ملا بھی مگر مجنوں کے دامن کی شکل میں۔ ہوا یہ کہ کوئی اور کپڑا نہ ملنے کی وجہ سے ہم دسترخوان ہی میں گوشت لے آئے تھے۔ گوشت کی بو سونگھ کر بلی دسترخوان لے اڑی اور غالباً خالی دسترخوان میں سے دیر تک گوشت برآمد کرنے کی کوشش کرتی رہی ہوگی۔ نتیجہ اس کوشش کا اب ہم پر عیاں تھا کہ اس دسترخوان کے آر پار دیکھنے پر ارض وسما گلے مل مل کر اور پھوٹ پھوٹ کر روتے ہوئے معلوم ہو رہے تھے۔ اور زیادہ غور سے دیکھتے تو شاید چودہ طبق بھی روشن دکھائی دے جاتے۔ مگر جلدی تھی اس لئے اسے ایک طرف پھینک، ڈلیہ اٹھائے باورچی خانہ میں واپس آئے مگر قدم رکھتے ہی ہماری حیرت کی انتہا نہ رہی جب ہم نے دیکھا کہ توے پر سے روٹی ہی ندارد ہے۔ ابھی ہم سوچ ہی رہے تھے کہ روٹی کیا ہوئی اگر بندر مہاراج لے گئے تو کیونکر۔ چونکہ توا بہت گرم تھا۔ مگر یہ تعجب کا نشان زیادہ دیرپا ثابت نہ ہو سکا۔ بغور دیکھنے پر ہمیں یہ احساس ہوگیا کہ روٹی کو کوئی گزند نہیں پہونچا ہے بلکہ روٹی بفضلہ تعالیٰ خیریت سے ہے۔ بات اصل میں یہ ہوئی کہ روٹی جل جانے کی وجہ سے توے کے رنگ سے مل گئی تھی۔ اس لئے ہمیں پہلی نظر میں دکھائی نہ دی تھی۔

مگر جناب، "تاڑنے والے بھی قیامت کی نظر رکھتے ہیں۔" چنانچہ ہم نے تاڑ لیا کہ روٹی اپنے مقام پر ہی بدستور براجمان ہے۔ یہ احساس ہوتے ہی ہمارے منہ سے بے ساختہ نکلا ارے جل گئی۔

اس طرح بہ ہزار دقت و مشقت روٹی پکانے کا پہلا باب ختم ہوا۔ رفتہ رفتہ روٹی پکانے کی کئی قسطیں ختم ہوگئیں۔ رفتہ رفتہ روٹیاں جزیرہ کی حدود سے نکل کر بحمد اللہ مائل بہ محیط ہوتی رہیں۔ اور اب ہم مطمئن ہیں۔

کلیجہ جلاتی ہے۔ اس لئے لسی پیا کیجئے۔ اب انھیں کون سمجھائے کہ دائمی نزلہ کا مریض ہوں جس دن بھی لسی پی لی ہو جائے گا۔

ادھر ہمارے دوست ان سے اس درجہ نالاں کہ ہمارے دن رات کان ہی بھرتے رہتے ہیں۔ مگر ا کیسے سمجھائیں کہ ہم بیگم صاحبہ کے سامنے دُم تو ہلا سکتے ہیں، دَم نہیں مار سکتے۔ تکرار تو رہی در کنار۔

مگر آخر کو یہ ہونا ہی تھا یعنی اپنی تمام تر حاضر جوابی کو مجتمع کر کے اور دوستوں کی ہمت افزائی کا سہارا ہم کھڑے ہو گئے اپنی بیگم صاحبہ کے سامنے خم ٹھونک کر۔ اور خوب صف آرائی ہوئی خوب داؤ پیچ چلا گئے اور تان یہاں پر ٹوٹی کہ وہ اپنے میکے سدھار گئیں۔

یہ تو سب ہوا اس کے ساتھ اور بھی کچھ ہوا جو ہمارے حق میں کسی طور مفید نہ تھا۔ کیونکہ ان کے جانے کے بعد ہمارے ذہن میں فوراً ایک بڑا سا سوالیہ نشان پیدا ہوا کہ کھانا کون پکائے گا؟ اور یہ مسئلہ ایسا نہ تھا کہ اس پر دو چار روز بیٹھ کر غور کیا جا سکتا مالی حالت بھی ایسی نہ تھی کہ نوکر ہی رکھ لیں۔ اس لئے طے یہ کرنا پڑا کہ روٹی ہی پکانی ہے۔ یہ فیصلہ کرنے کے بعد ہم کمر بستہ ہو کر لے آئے سودا سلف وغیرہ اور پکانے کے طریقوں پر غور کرنے لگے کہ اس میں ہلدی پڑے گی یا نہیں؟ اور اگر دھنیا پڑے گا تو کتنا؟؟ مرچ کتنی ڈالنی چاہئے۔ ان چیزوں کے یا ڈالنے پر غور کرنے کے بعد گھر میں تلاش شروع کی کہ کون سی چیز کہاں واقع ہے اور جو چیز گھر میں نہ ملی تو دوڑے بازار خریدنے کے لئے۔

آخر کار سب سامان مہیا کرنے کے بعد مسالہ پیسا۔ پلیٹ میں اتارتے وقت مسالہ کا ذائقہ تو وہیں معلوم جب انگلیوں میں مرچیں لگیں۔ اس کے بعد ہم تہمد باندھ کر اور بنیائن وغیرہ سے آراستہ ہو کر معرکہ کی طرف جہاں سے توے کی سیاہی کے دھبے بطور تمغہ ملنے والے تھے۔ جہاں میدانِ جنگ کی زہریلی گیس کی بجائے کام دھواں کرنے والا تھا۔ باورچی خانہ میں داخل ہونے اور کافی دماغ پچی کرنے کے بعد کہیں آگ نے رو تاب دکھایا۔ اور اپنے رخ سے دھوئیں کا آنچل آہستہ آہستہ سرکایا۔ اس وقت آٹھ آٹھ تو کیا سولہ سولہ آ روتے ہوئے معلوم ہو رہے تھے۔

ترکاری پکنے کے بعد جو اس کو چکھا تو ایسا معلوم ہوا جیسے زبان میں بھڑیں لپٹ گئی ہیں۔ اور نمک سرے ندارد تھا۔ ترکاری سے ناامید ہو کر آٹا گوندھا۔ گوندھ رہے تھے آٹا، مگر معلوم ہوتا کہ آنتیں گوندھ رہے ہیں۔ بھوک پہلے ہی سے کافی لگ رہی تھی مگر اس مشقت نے اور رنگ دکھائے۔ آنتوں نے پہلے تو چاروں قل کیا۔ پھر ایسا معلوم ہوا کہ چوہوں کی بین الاقوامی کانفرنس برپا ہے اور بھوک کے عنوان پر بحث چھڑی ہوئی ہے۔ قول آٹا گوندھا اور جو روٹی پکانا شروع کی تو معلوم ہوا آٹا بہت پتلا گندھ گیا ہے۔ روٹیوں نے عجیب وغریب

زندگی اپنی جب اس شکل سے گذری غالبؔ

(منصور علی ریاض)

اماں جان کہا کرتی ہیں کہ جب بچپن میں ہم رویا کرتے تھے تو گلی میں کھیلتے ہوئے بچے ہماری آواز سن کر کانوں میں
لیاں ٹھونس لیا کرتے تھے اور سہمی ہوئی نظروں سے آسمان کی طرف دیکھا کرتے تھے کہ شاید کوئی ہوائی جہاز گذر
ہا ہے۔

جب ہم رونے کی عمر سے نکل کر ذرا سنِ بلوغ کو پہونچے تو کبھی گنگنانے کی ہمت نہ ہوئی۔ مگر ایک دن بہار کے
ہم میں طبیعت جو ترنگ میں آئی تو بے خیالی میں گنگنا بیٹھے۔ بدقسمتی سے ہمارا گھر گدیوں کے گھروں کے نرغہ میں ہے۔ بس
گئے سب کے سب جمع ہو کر ہمارے دروازے پر، اور کنڈی کھٹکھٹائی۔ کنڈی کھول کر دیکھا تو جتھ کا جتھ کھڑا ہے۔
دچا کہ شاید آپس میں مارپٹائی ہو گئی ہے اور ہمارے پاس صلح صفائی کے لئے آئے ہیں۔ مگر یہ خیال آن کی آن میں غا
گیا۔ انھوں نے ڈپٹ کر کہا "معلوم ہے آج آپ کے گانے کی آواز سن کر ہمارے سارے ڈھور ڈنگر رسّی تڑا کر
ماگ گئے ہیں۔"

اس المیہ پر صبر کئے بیٹھے تھے کہ شاید ہماری یہ بدقسمتی خوش قسمتی میں مبدّل ہو جائے اور نفسیات میں ایم۔ اے
کے عورت کی نفسیات پر ریسرچ کرنے کی ٹھان لی۔ شاید ہم کامیاب بھی ہو جاتے۔ مگر اسی اثنا میں ایک حادثہ
گیا۔ یعنی ہماری شادی ہو گئی۔ اس سلسلہ میں ہمارا واسطہ ایک ایسی ہستی سے پڑا کہ ہماری اعلیٰ تحقیق کی ڈگری
ں خطرے میں نظر آنے لگی۔ وہ ہستی ہیں ہماری بیگم صاحبہ۔ نفسیات کا ایک ایسا معمہ کہ جس کو حل کرنے کی ہم اپنے
در اہلیت ہی نہیں پاتے۔ ہر چیز میں ہمارے مزاج سے تضاد۔ ہر بات میں ہم سے منطقی بحث کرنے کو تیار۔
ر ہر مسئلہ پر ہم سے آمادہ بہ پیکار۔ ہمیں آلو کا بھنا ہوا بھرتہ پسند اور انھیں آلو ہی سے سخت نفرت۔ ہم تاش
ے رسیا اور انھیں خدا واسطے کا بیر۔ ہم جس سے بھی دوستی کریں وہ نادر شاہی حکم صادر کر دیں کہ یہ تو تمھیں
ٹ کر کھا رہا ہے اس سے تمھیں دوستی نہیں رکھنی چاہیے۔ ہم چائے کے عادی اور انھیں بلا وجہ کا وہم کہ چا

ہر قدم دوریٔ منزل ہے نمایاں مجھ سے — میری رفتار سے بھاگے ہے بیاباں مجھ سے
بازیچۂ اطفال ہے دنیا مرے آگے — ہوتا ہے شب و روز تماشا مرے آگے

غالب کے علاوہ دوسرے شعرا میں بھی یہ رجحان ملتا ہے۔

اکثر تخلص بھی شاعر کے نرگسی ہونے کا واضح اشارہ بن جاتے ہیں۔ غالب سے لے کر یگانہ تک ہر ایک میں تخ
کی رعایت سے نرگسیت نظر آتی ہے۔

کسی خاص قوم یا تہذیب میں بھی اجتماعی طور پر نرگسی رجحانات پائے جا سکتے ہیں۔ ایسی تہذیب میں نرگسیوں کا ایک
ہوتا ہے جو ایک دوسرے کو دھکے دیتے ہوئے، ایک دوسرے پر سبقت لے جانے کے لئے، بہتر سے بہتر آ
کے لئے لڑتے جھگڑتے رہتے ہیں۔

ہندوستان میں لکھنوی معاشرہ کو ہم نرگسی کلچر کا نام دے سکتے ہیں۔ دلی کے اجڑنے کے بعد لکھنؤ ہی خوشحالی
مرکز تھا، اہل علم و فن کی پناہ گاہ وہی تھا۔ یہی وجہ ہے کہ اس عہد کے شعرا اور ادبا میں خود کو دہلی کے شعرا اور ا
سے ممتاز رکھنے کی شعوری کوشش نظر آتی ہے۔ چنانچہ رجب علی بیگ سرور فسانۂ عجائب کے دیباچے میں میر امن
والے کی سادہ نگاری کو "محاوروں کے ہاتھ منہ توڑے ہیں" کہتے ہیں اور ایسا کہنے کی وجہ بھی نرگسی رجحا
ہی تھا۔

"..... آدمی کو اُس کی طبیعت مجبور کرے تبھی اسے لکھنے کے لیے قلم اُٹھانا چاہیئے۔ لیکن
آدمی کو محرک کی بھی ضرورت ہوتی ہے اور اگر زندگی کے تجربے اور واردات میں محرک کا کام
دے سکتی ہیں تو دوسروں کی فرمائشیں بھی دے سکتی ہیں۔ محض یہ بات کہ کسی دوسرے
نے کوئی کام کرنے کی دعوت دی ہے، نہ تو اُس سے انکار کرنے کی معقول وجہ ہے، نہ
اُسے بے پروائی سے کرنے کی، بس اپنے ضمیر کو بیدار اور سخت سے سخت جانچ اور پرکھ
کے لیے آمادہ رکھنا چاہیے۔ یہی انسان کی خود مختاری کی بنیاد اور اس کی شخصیت کے اظہار
کا معیار ہے۔"

(پروفیسر محمد مجیب)

کی پہچان ہے۔ اپنے گردوپیش سے بے نیاز ہوکر نرگسیت کے آئینے میں خود کو دیکھتے رہنا نرگسیت کا منفی پہلو ہوگا۔
بقول جگرؔ :

اپنے ہی حسن کا دیوانہ بنا پھرتا ہوں　　میرے آغوش کو اب حسرتِ آغوش نہیں

اور بقول غالبؔ :

سچ کہتے ہو خود بین و خود آرا ہوں کیوں نہ ہوں　　بیٹھا ہے بتِ آئینہ سیما مرے آگے

نرگسیت کا مثبت پہلو یہ ہوگا کہ وہ شخصیت کی تشکیل کے لئے راستے ہموار کرے اور اس میں نکھار پیدا کر کے ترقی کے امکانات روشن کرے۔

نرگسیت کے ضمن میں خود نوشت سوانح عمریاں، اعترافات، تذاکیر اور خطوط وغیرہ آتے ہیں۔ خود نوشت سوانح عمریوں میں الفتِ ذات ہی اصل محرک ہوتی ہے جو سوانح نگار کے قطرہ سے گہر ہونے تک کے تمام مراحل کی عکاس ہوتی ہے۔

خطوط کے سلسلے میں خطوطِ غالبؔ سے عمدہ مثال اور کہاں مل سکتی ہے انھوں نے اپنی شخصیت کا آئینہ اپنے خطوط کو بنایا ہے۔ اپنا حلیہ، وبا میں سب کے ساتھ نہ مرکر اپنی انفرادیت قائم رکھنے کا تذکرہ، رندی کے قصے، فاقہ مستی کے تذکرے، سبھی ان کی شخصیت کے نرگسی رجحانات کی طرف اشارہ کرتے ہیں ان میں انفرادیت اور ندرت وجدت ہے جو نرگسیت کا خاصہ ہے۔ منشی شیو نرائن کو لکھتے ہیں :

"نواب اسد اللہ خاں لکھو یا مرزا اسد اللہ خاں
"بہادر" کا لفظ دونوں حال میں واجب اور لازم ہے۔"

مولانا آزاد کی "غبارِ خاطر" تو خالص نرگسی ادب کا آئینہ ہے۔

غزل کو "وارداتِ قلبی" کے اظہار کے لئے مخصوص قرار دیا گیا ہے۔ غزل میں داخلی کیفیات کی عکاسی بھی بھرپور انداز میں ہو جاتی ہے۔ انفرادیت پسند شعراء غزل کو اپنی ذات کا آئینہ بنا دیتے ہیں۔ شاعرانہ تعلّی غزل کی جان ہے اور تعلّی کے ذیل میں آنے والے تمام مضامین نرگسیت کے آئینہ دار ہوتے ہیں۔ خصوصی طور پر غزل کے دیگر اشعار کے علاوہ "مقطع" خالص ذاتی ہوتا ہے یہ نرگسی رنگ میں رنگا ہوتا ہے۔ مثال کے لئے غالبؔ کا مشہور شعر ہی لیجئے :

ہیں اور بھی دنیا میں سخنور بہت اچھے　　کہتے ہیں کہ غالبؔ کا ہے اندازِ بیاں اور

حریفوں پر چوٹیں، زمانے کا گلہ، اپنے فن کا زعم، زبان پر ناز اور الفتِ ذات کا اظہار سبھی نرگسی رجحانات ہیں۔
غالبؔ کے ہاں تو اکثر ردیفیں بھی ان کے خطوط کی طرح نرگسی ہیں مثلاً

حسن غمزے کی کشاکش سے چھٹا میرے بعد　　بارے آرام سے ہیں اہلِ جفا میرے بعد

ادب اور نرگسیت

(فریدہ بیگم)

نرگس اور نرگسیت کی اصطلاحات یونانی اساطیر کے ایک واقعہ سے اخذ کی گئی ہیں لیکن ادب اور نفسیات میں
اصطلاحات بہت بعد میں آئیں ۔ ایک فرانسیسی مصنف نے سب سے پہلے نرگسیت کا لفظ استعمال کیا۔ حالانکہ انسان
میں نرگسیت کا رجحان بہت پرانی چیز ہے ۔ اپنی ذات کی تشہیر یا الفتِ ذات جو کہ خود پسندی کی صورت اختیار
کر لیتی ہے نرگسیت کہلاتی ہے ۔ یہ ایک ایسا رجحان ہے جو انسانی شخصیت کی تکمیل اور تشکیل میں اہم کردار ادا
کرتا ہے ۔ اگر یہ رجحان ایک خاص حد تک محدود رہے تو فرد میں اعلیٰ مقاصد کی لگن پیدا کر کے اس کے عمل کو
شخصیت کا عکاس اور انفرادیت کا مظہر بنا دیتا ہے ۔ عام انسان کے علاوہ ، ادیب اور شاعر خواہ وہ کسی
بھی دور کے ہوں ، اپنے فن کے آئینہ میں اپنا عکس دیکھنے میں ہی مست رہتے ہیں اور دوسروں کو بھی اس طرف
راغب کرتے رہتے ہیں ۔

ادب کے علاوہ نرگسیت کا مطالعہ دوسرے فنون لطیفہ میں بھی کیا جا سکتا ہے مثال کے طور پر فن مصوری
میں ، رنگوں کے انتخاب ، پس منظر اور مختلف عناصر کی ترتیب سے بھی اظہارِ ذات ہوتا ہے ۔ جن لوگوں نے سیلف
پورٹریٹ بنائے ہیں وہ تو مکمل طور پر نرگسیت کا نمونہ ہیں ۔

ادب کی صنف انشائیہ کو بھی پورٹریٹ سے مشابہ قرار دیا جا سکتا ہے کیونکہ انشائیہ نگار ہمیشہ انہی باتوں
کا اظہار کرتا ہے جو اس کے ذہن میں آتی ہیں ان میں ربط بھی ہو سکتا ہے اور بے ربطی بھی ۔ خیالات لاشعور سے
آتے ہیں اور لاشعور مکمل طور پر شخصیت کا آئینہ ہوتا ہے ۔ یہی وجہ ہے کہ کسی نے انشائیہ کو "میں" کا مظاہرہ
کہا ہے اور کسی نے اسے "افشائے ذات" قرار دیا ہے ۔

اکثر ادیب اور شاعر حال سے شاکی ہوتے ہیں اور مستقبل سے مایوس وہ بیتے دنوں کی یاد کے سہارے جینے
وہ اپنے گرد و پیش سے بے نیاز رہنا چاہتے ہیں اور اپنے ہی خول میں رہنا پسند کرتے ہیں ۔ یہی نرگسی ہو

میں بھی نہیں سوچ سکتی تھی۔ اسی لئے ترکوں نے تجارت اور کاشت کی ذمہ داری ہندوؤں پر ہی چھوڑ دی۔ ہندو فن اور صنعت کو مسلمانوں کی سرپرستی حاصل ہوئی۔ دولت کے چشموں کو نظرانداز کر کے مسلمانوں نے اپنے حق میں کچھ اچھا نہیں کیا۔ مستقبل میں مسلم ریاست اور معاشرہ کے زوال کی خاص وجہ مسلم معاشی بدنظمی تھی۔

کسی معاشرہ کی ابتدا اور انتہا بیان کرنا آسان نہیں۔ ہند وسلم معاشرہ کا ابتدائی دور چودھویں صدی کے وسط سے پندرھویں صدی کے اختتام تک پھیلا ہوا ہے۔ حکومتوں کے ردّ وبدل، بغاوتوں اور غیر ملکی حملوں نے معاشرہ کے نظام کو مستحکم نہیں ہونے دیا۔ اس کے باوجود ایک ایسا ہندی مسلم معاشرہ وجود میں آگیا تھا جو کچھ خاص تبدیلیوں کے ساتھ مغلوں کے دورِ حکومت میں قائم رہا لیکن مسلم سیاست کے زوال کے ساتھ مسلم معاشرہ درہم برہم ہوگیا۔ آج کے دور میں اس کا ہلکا سا روپ موجود ہے۔

"...... اب ہم بیس برس سے آزاد ہیں اور قومی زندگی کو بنانے، سدھارنے اور سنوارنے کا کام ہمارے سامنے ہے، ہمارا کام ہے، ہم ہی کو کرنا ہے اور اپنی خامیوں کو کسی دوسرے کے سر تھوپنے کا حق اب ہمیں نہیں ہے، اس کام میں تعلیم کا کام کرنے والے، تعلیم دینے والے اور تعلیم پانے والے سب سے آگے کی ٹولی میں ہیں، اپنے کو پرکھیے کہ آپ اس کام کے لائق ہیں یا نہیں، اس کے لائق ہونے کے لئے اپنی تعلیم کو اپنے کرنے کا کام جاننا اور ماننا چاہیئے۔"

(ڈاکٹر ذاکر حسین)

"گاندھی جی کام بتا گئے ہیں، کام شروع کر گئے ہیں، آگے چلنے کے راستے دکھا گئے ہیں مگر کام ختم کر کے نہیں گئے ہیں۔ اس کام کا کرنا ہمارا فرض ہے۔"

(ڈاکٹر ذاکر حسین)

اسلامی معاشرہ میں علماء، زہاد، سیدوں، پیروں اور ان کی آل کی اہم جماعتیں تھیں۔ علماء کا طبقہ زیادہ با اثر سمجھا جاتا تھا۔ دنیاوی معاملات میں مختلف رویوں کے باعث علماء دو جماعتوں میں منقسم ہو چکے تھے۔ آخرت اور علماءِ دنیا۔ مسلم عوام کے خیال میں مسلم جماعت کے عیوب اور سیاہ بختی کے ذمہ دار علماءِ دنیا تھے۔ علماء کا ایک طبقہ دستار بندان کہلاتا تھا جو عدلیہ اور دیگر مذہبی اداروں میں اہم عہدوں پر فائز تھا۔ سلطنت آغاز سے علماء سیاسی طاقت کی حیثیت سے ابھرنے لگے تھے۔ ان کا زوال علاء الدین خلجی کے دور حکومت میں ہوا۔ سلطان اور امراء کی کشمکش میں علماء کا اثر دونوں طرفین استعمال کرنے کی جدوجہد کرتے تھے تاکہ ان کے اثر عوام کے ذہنوں کو اپنے حق میں ہموار کیا جاسکے۔ سلطان التمش نے جس طرح علماء کی قدردانی کی کہ اس نے ع کے ذہنوں کو مفلوج کر دیا اور وہ اپنے دینی منصب کی عاید کردہ ذمہ داریوں کو فراموش کرنے لگے۔

سیاسی اتار چڑھاؤ اور غیر متوازن حالات ہندو مسلم معاشرہ کی ترقی کی راہ میں حائل تھے۔ لیکن صوفیاء کر نے معاشرہ کو اسلام کے روحانی تصورات سے روشناس کرا کے معاشرہ کے توازن کو سنبھالا اور مستحکم کیا۔ ہند کے ابتدائی دور میں چشتی سلسلہ کے صوفیوں نے اسلام اور اسلامی معاشرہ کی تشہیر کا جو کارنامہ انجام دیا، ہندی کی تاریخ میں اس کا اہم مقام ہے۔ ہندی زمین پر صوفیوں نے اسلامی اور ہندو معاشروں کی اقدار کی آمیزش سے مسلم معاشرہ کی بنیاد رکھی۔ ایسا محسوس ہوتا ہے کہ صوفیوں نے ہندو مسلم معاشرتی اقدار کی آمیزش سے ترتیب دئے مسلم معاشرہ کو غیر مسلم زمین پر اسلام کی تشہیر اور اسلامی معاشرہ کی استقامت کی ضمانت سمجھا۔ صوفیاءِ کرام سلطان سے وابستہ ہونے تو ممکن ہے وہ اسلام کی تشہیر نہ کرپاتے اور ہندی مسلم معاشرہ سیاسی عدم تحفظ اور اعلیٰ طبقوں کی جداگانہ خلط کی وجہ سے اپنا وجود ہی گنوا دیتا۔

ہندی مسلم معاشرہ کی نمایاں تقسیم حکمراں طبقہ اور عوام الناس کے درمیان تھی۔ نچلے مسلم طبقہ اور ہندو عوام الناس میں بظاہر فرق کرنا مشکل تھا۔ نچلے مسلم طبقہ کے زیادہ تر افراد نومسلم تھے۔ نومسلم طبقہ اپنی قدیم روایات کے ساتھ اس معاشرہ میں داخل ہوا تھا۔ یہی وجہ ہے کہ ہند میں اسلام ہندی اسلام بن گیا اور مسلم معاشرہ ہندو مسلم معاشرہ۔ دو مختلف معاشروں کی آمیزش سے ایک نیا معاشرہ وجود میں آیا جو عقیدہ کے لحاظ سے مسلم کہا جاسکتا ہے لیکن جس کے عادات و اطوار ہندو رسوم کے آئینہ دار تھے۔ نچلے مسلم طبقہ اور ہندو عوام الناس کی بول چال کی زبان کو ا علاقائی زبان ہی تھی۔

ہندی مسلم معاشرہ کی معاشی بنیادیں بہت کمزور تھیں۔ مسلم ترک جنھوں نے ہند میں سلطنت قائم کی فطری طور خانہ بدوش تھے اس لئے انھوں نے معاشی پہلو کو اہمیت نہیں دی۔ ان کے خیال میں تجارت کا پیشہ زیب نہیں دیتا تھا۔ کاشتکاری بھی انھوں نے اپنے لئے نامناسب قرار دی۔ جنگجو قوم تجارت اور کاشت خواب و خیال

امراء اور علماء کا شمار اعلیٰ طبقوں میں ہوتا تھا۔ سلطان کی طاقت کا دار و مدار بہت کچھ انہی طبقوں پر تھا۔ معاشرہ میں
رتبہ کے لحاظ سے سلطان کے فوراً بعد امراء کا مقام تھا۔ اعلیٰ عہدوں پر فائز امراء کو خان کا خطاب دیا جاتا تھا، ان میں سے مخصوص امراء کو
الغ خان، اعظم کا خطاب عطا کیا جاتا تھا۔ خان امراء کے بعد ملک امراء کا درجہ تھا اور امیر تیسرے درجہ کے امراء تھے۔ علماء ظاہراً امیروں کو اصولاً
صحیح لیکن عملاً شریعت کے قوانین سے مبرا خیال کرتے۔ متقی علماء کا اچھے مسلمانوں کو یہ نیک مشورہ تھا کہ وہ امراء سے واسطہ نہ رکھیں۔ خواص اور عوام کے
درمیان معاشرتی اور اخلاقی معیار کے فرق کی پردہ پوشی کیلئے سخاوت اور فضول خرچی کی معاشرتی اقدار کی پرورش کی جانے لگی۔ امیروں کی لذت، عیاشی،
فراواں زندگی پر سخاوت اور فیاضی کی نقاب پڑی تھی۔ سلطان کی نظیر کی ہر ممکن نقل کی کوشش میں امراء فن اور ادب
کی سرپرستی بھی کرتے تھے۔ امراء اچھی خوبیوں اور اوصاف کے مالک بھی تھے۔ ان میں اچھے سپہ سالار اور بہتر
انتظامی صلاحیت رکھنے والے افراد تھے۔ امراء کے سرکاری منصب، شغل، خطاب اور اقطعہ سے متعین ہوتے تھے۔
سلطنت کے ابتدائی دور میں امراء اور علماء اس کے سب سے مضبوط ستون تھے۔ علاء الدین کے دور اقتدار سے
کافی قبل امراء کی طاقت اور ان کی ترتیب ترقی کی راہ پر گامزن ہو چکی تھی۔ تجربہ نے بلبن کو سبق دیا تھا کہ ترکان چہل گانہ
کا وجود ریاست کے لئے مستقل خطرہ تھا۔ لیکن اس نے ان کی اہمیت کو نظر انداز نہیں کیا اور اپنے فرزند کو ہوشیار کیا
کہ امراء کے بغیر کوئی حکومت خوشحال نہیں ہو سکتی۔ علاء الدین خلجی نے غیر ہندوستانی امراء کے اثر سے پیدا شدہ خطرہ
کو شدت سے محسوس کیا اور اس خطرہ کو ٹالنے کی غرض سے اس نے امراء کے طبقہ میں ہندوستانیوں کو داخلہ دیا اور انھیں
اعلیٰ عہدوں پر فائز کیا لیکن عوام الناس ریاست کے کاروبار سے دور ہی رہے۔

زندگی اور دولت کی طرف سے بے توجہی ہند و مسلم معاشرہ کے اعلیٰ طبقہ کا خاصہ تھی۔ معاشیات کے بنیادی
اصولوں سے بغاوت ذی حیثیت افراد کو ترکہ میں ملی تھی۔ وہ معاشیات کے اس بنیادی اصول سے بھی ناواقف تھے
کہ آمدنی اور تصرف میں کیا مناسب توازن ہونا چاہیئے۔ سیاسی دستور نے تصرف کی مدوں میں کافی اضافہ کر دیا تھا۔ سلطان
کو بیش قیمت اور نایاب تحائف نذر کرنا ایک روایت بن گیا تھا۔ اپنی معاشی حالت کو نظر انداز کر کے امراء تحائف پیش کرنے
میں ایک دوسرے سے سبقت لے جانے پر تلے تھے۔ تفریحات پر دل کھول کر خرچ کیا جاتا تھا۔ سخاوت کے کارنامے
افسران کے درمیان حسد اور بغض کا سبب تھے۔ زیادہ تر امراء اپنی فیاضی اور فضول خرچی کی وجہ سے مقروض اور
خالی جیب رہتے تھے۔ اعلیٰ طبقہ کی فیاضی کا معاشرہ پر ایک برا اثر یہ تھا کہ بہت سے لوگ محتاج زندگی کے عادی ہو گئے
لنگروں کے اہتمام نے معاشرہ کے اخلاق پر اور بھی زیادہ برا اثر ڈالا۔ سلطان اور اس کے دربار کا عمل اعلیٰ افسران
اور اعلیٰ طبقہ کے افراد کے لئے معیار تھا۔ اس وجہ سے ہندی مسلم اعلیٰ طبقہ معاشی اعتبار سے مستحکم نہ ہو سکا۔ سلطان
کا حرم اور کچھ سلاطین کی جنسی بے راہ روی خاندانی زندگی کے دشمن ثابت ہوئے۔ سلطان کا حرم باندیوں اور لونڈیوں
کی آماجگاہ تھا۔ بھلا اعلیٰ طبقہ کے افراد سلطان کی مثال کی پیروی کیوں نہ کرتے۔

شرکت کرتا تھا۔ اس قسم کی درباری مجلسوں میں ہندی مسلم معاشرہ کے مجلسی آداب پروان چڑھے اور خاص و عام مجلہ
آداب میں شمار کئے جانے لگے۔ بے تکلف مجلسیں سلطان اور عوام میں رابطہ کا ذریعہ بن سکتی تھیں اور سلطان عو
ہمدردیاں حاصل کر سکتا تھا لیکن سلطان کے وقار کو بلند و بالا رکھنے کے لئے اور عوام میں سلطان اور دربار کی
کو برقرار رکھنے کے لئے اس طرح کی مجلسوں کا انعقاد اس دور میں ممکن نہ تھا۔

سلطان شکار کی غرض سے پایۂ تخت سے باہر جاتا تو ایک بڑا لشکر ہمراہ ہوتا اور سلطان کے رفقاء اس کے
ہوتے۔ شکار صرف تفریح کا ذریعہ نہ تھا اس سے اور بھی مقصد حل ہوتا۔ سلطان بذات خود حکومت کے دور ا
علاقوں کے حالات سے واقفیت حاصل کرتا اور سیاسی کشمکش کے دور میں رعایا کو سلطان کی موجودگی سے تـ
پہنچتی۔ اس کے علاوہ جب سلطان بذاتِ خود انقلاب کو پسپا کرنے کے لئے باغیوں کے سر پر پہنچ جاتا تو رعایا خو
ہو جاتی اور باغیوں کو بھاگتے ہی بنتی۔ سلطان شکار پر یا دوسرے قسم کے دوروں پر جاتا تو اس کی زندگی کے
لوازمات اس کے لشکر کے ساتھ رہتے اور جہاں قیام کرنا ہوتا وہاں سلطان کے پہنچنے سے قبل ہی رہائش
کر دیا جاتا۔ شکار کا انداز سلطان اور اس کے درباریوں کی مسرت کا اہم ذریعہ تھا۔ رزم کی محفلیں سلطان کی بے
اور زندہ دلی کا ثبوت تھیں۔ شراب نوشی کی جلسوں میں نغمہ و رقص سے بھی لطف حاصل کیا جاتا تھا۔ اکثر
شراب نوش تھے۔ سلاطین زیادتی کی حد تک عیاش طبع تھے لیکن کسی کی مجال نہیں تھی کہ ان کی عیب جوئی کر سکے۔ ر
کا حرم آدرش خاندان نہیں کہا جا سکتا۔ سلطان شریعت کے پابند نہیں تھے اس لئے مرضی کے مطابق منکوحہ اور غیر منکوحہ
رکھتے تھے۔ باندیوں، لونڈیوں کی تعداد میں اضافہ ہوتا رہتا تھا۔

سلطان کے پیرو اس کی نظیر کی ہر ممکن نقل کرتے تھے۔ سلطان کی ذاتی زندگی معاشرہ کے مزاج کا معیار
کرتی تھی۔ معاشرہ کا مزاج سلطان کی شخصیت پر منحصر تھا۔ بظاہر ہندی مسلم معاشرہ کا ڈھانچہ سیدھا سادہ تھا۔ سلطان معا
پیشوا تھا۔ سلطان اور عام رعایا کے درمیان اُمراء اور اعلیٰ مراتب کے اشخاص پر مشتمل طبقہ تھا۔ مسلم حکومت کے آغاز
وقت اعلیٰ مسلم طبقوں کا صرف ایک گھلا ملا گروپ تھا جو اہلِ تیغ اور اہلِ قلم پر مشتمل تھا۔ مسلم ریاست اور معاشرہ
ترقی کے ساتھ ساتھ طبقے بھی پیدا ہونے شروع ہو گئے۔ یہ اسلام کے ایک جماعتی معاشرہ کے اصول کے خلاف
اس کی خاص وجہ یہ بیان کی جا سکتی ہے کہ اسلام کی عام تعلیمات کا اثر عام زندگی پر کم ہوتا جا رہا تھا جس کی ذمہ
سلاطین سے زیادہ علماء پر عائد کی جا سکتی ہے کیونکہ علماء اپنے فرض کے مطابق مسلمانوں کی دینی رہنمائی نہیں کر
تھے۔ معاشرہ میں طبقاتی فرق کے سبب عام رعایا اور حکمراں طبقہ کے درمیان خلیج بڑھتی گئی۔ عوام الن
کا حکومت میں کوئی مقام نہیں تھا اور معاشرہ میں انھیں نچلا درجہ دیا جاتا تھا۔ عوام الناس کا فرض تھا کہ وہ حکا
کو ٹیکس ادا کریں اور حکومت کے وفادار رہ کر تابعداری کی زندگی گزاریں۔

پر مبنی معاشرہ کی بنیاد ڈالی ۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: بُعِثْتُ لِاُتَمِّمَ مَکَارِمَ الْاَخْلَاقِ (میں بنی نوع انسان کے اخلاق کو سنوارنے کے لئے بھیجا گیا ہوں) ۔ اسلام کی توسیع و اشاعت کے ساتھ عجمی تہذیب و تمدن اور اسلامی معاشرہ کا ایسا امتزاج عمل میں آیا جو اسلامی معاشرہ کے بنیادی اصولوں کے منافی تھا۔ بغداد میں خلافت کے مرکز کے جلو میں ساسانی افکار وخیالات کا اثر ورسوخ اسلام پر بڑھتا گیا۔ عرب مسلمانوں نے فارسی شہنشاہیت کے اصول کو اپنا لیا اور مفتوح رعایا کی تہذیب کے زیر اثر آگئے ۔ انھوں نے فارسی سیاسی طرز عمل سے بہت کچھ سیکھا اور فارسی معاشرہ کے اخلاق و اطوار کو اپنے معاشرہ کے اطوار میں شامل کرلیا۔ بغداد سے یہ خیالات رفتہ رفتہ غزنی اور مسلمانوں کے دیگر اہم مرکزوں تک پہنچے اور جب ترک مسلمان ہند پر حملہ آور ہوئے اور دہلی سلطنت قائم ہوئی تو ان خیالات کی باڑھ ہندوستان میں بھی آئی ۔

ہندوستان میں مسلم معاشرہ فارسی کے مقبول عام اصولوں پر مبنی تھا۔ سلطان جسے ظل اللہ کے خطاب سے نوازا گیا تھا صرف سیاسی سربراہ ہی نہ تھا بلکہ معاشرہ کا پیشوا بھی وہی تھا۔ ہندوستانی عوام نے سلطان کے آفاقی رتبہ کو تسلیم کرلیا۔ سلطان اقتدار کے لئے اپنی طاقت پر منحصر تھا اور کامیاب حکومت کا دارومدار سلطان کی دقیقہ سنجی اور دوراندیشی پر تھا۔ اصول کے مطابق سلطان شریعت سے انحراف نہیں کرسکتا تھا لیکن عمل میں اس پر کوئی پابندی نہیں تھی اور سب اس کے پابند تھے ۔ صدر الصدور، قاضی اور شیخ الاسلام کا تقرر اور برطرفی سلطان کے اختیار میں تھی۔ غرض شریعت کے محافظ سلطان کی گرفت سے باہر نہ تھے ۔ سلطان بذات خود کسی قانون کا پابند نہیں تھا اور اس کے کردار پر نکتہ چینی نہ کی جاسکتی تھی۔ نظم ونسق کے جملہ اختیارات سلطان کے ہاتھ میں مرکوز ہوگئے تھے ۔ سلطان کے رتبہ کا جائزہ لینے کے بعد اندازہ لگایا جاسکتا ہے کہ اس کی شخصیت دربار کے معاشرتی اور اخلاقی آداب واطوار معین کرے گی اور دربار کی زندگی درباریوں کے ذریعہ معاشرہ کی زندگی میں داخل ہوگی۔ کچھ ایسی روایات بھی تھیں جو سلطان پر اثر ڈالتی تھیں ۔

ایک روایت کی رو سے سلطان کو فیاض اور سخی ہونا چاہیئے یہ توقع کی جاتی تھی کہ وہ حسن وخوبی، کمال وجوہر کو سراہے اور انعام واکرام سے نوازے ۔ یہ بھی روایت تھی کہ سلطان اور اس کے دربار کا جاہ وجلال اور طمطراق عوام کو دہشت زدہ کردے ۔ سلطان سے توقع کی جاتی تھی کہ وہ ہر قسم کے وصف کی قدردانی کرے اور ادب اور فن کی سرپرستی کرے ۔ یہ بھی توقع کی جاتی تھی کہ سلطان دین اور دین کے رہنماؤں کا احترام کرے اور خانقاہوں پر حاضری دے ۔

سلطان کا دربار انتظامیہ اور عدلیہ ہی کا مرکز نہ تھا بلکہ یہاں غیر ممالک اور دور دراز کی ریاستوں سے آنے والے سفراء کا استقبال بھی کیا جاتا تھا جو سلطان کی خدمت میں نایاب ونادر تحائف نذر کرتے تھے ۔ ایسے دربار بھی منعقد کئے جاتے جن میں سلطان ظاہرداری کو نظرانداز کرکے اپنے رفقاء اور اہم ترین درباریوں کے ساتھ مجلسوں میں

ہندی مسلم معاشرتی نظام ــــ ابتدائی دور میں

(سید جمال الدین)

جنوبی ہند اور عرب کے درمیان قدیم تجارتی رشتہ کے سبب ہند اور دنیائے اسلام کا اتصال جنوبی ہند
ہوا۔ تجارت کی غرض سے ہی آٹھویں صدی کے آغاز میں عرب ہند میں حملہ آور ہوئے اور سندھ کو فتح کیا
عربوں کی تسخیر سندھ دیرپا نہ ثابت ہوئی۔ عرب سندھ میں کوئی باقاعدہ سیاسی نظام رائج نہ کر سکے۔ سیا
تحفظ کے فقدان کی صورت میں مسلم معاشرے کی تشکیل تقریباً ناممکن تھی۔ حالات نے عربوں کو سندھ چ
پر مجبور کیا۔ تسخیر سندھ کے بعد ہند پر مسلمانوں کا دباؤ بڑھتا رہا بالآخر ۱۲۰۶ء عیسوی میں دہلی سلطنت خود مخ
سیاسی اکائی کی حیثیت سے قائم ہوئی۔ سلطنت کے قیام میں گیارہویں اور بارہویں صدی کے ہندو
کی سیاسی اور معاشرتی نظام کی خرابیوں نے کافی مدد کی۔

مسلم تہذیب جس کی نمائندگی ترک کر رہے تھے ہند کی تہذیب سے بالکل مختلف تھی۔ عقائد دین کے ا
مسلمان ایک مذہبی جماعت تھے۔ جماعت کا ہر فرد یکساں حقوق کا حامل تھا۔ مسلم جماعت حکمران اور محکومین پر مش
تھی۔ قانون کے نقطۂ نظر سے حکمراں اس بات کے مجاز تھے کہ وہ اس طاقت کو استعمال کریں جس کی سند دین
مسلمانوں کو من حیث الجماعت دی۔ اموی دور کے آغاز کے ساتھ مسلم معاشرہ میں موروثی حکمران کا تصو
لیتا ہے۔ یہ تصور قرآن اور سنت کے پیش کردہ اصولوں کے منافی تھا۔ لیکن عرب مفکرین نے بادشاہت
معاشرہ کے تحفظ اور قیام کے لئے ضروری ادارہ ثابت کیا۔ علماء نے مصالحت کر لی اور اس موقف کی حمایت میں
کی مندرجہ ذیل آیت کا بار بار حوالہ دیا جاتا رہا

واطیع اللہ واطیع الرسول واولی الامر منکم

اسلام معاشرتی انقلاب کا نقیب تھا۔ اسلام نے تفریق کے خلاف جدوجہد کی اور اسلامی شریعت نے مساو

الجھتے ہو تم اگر دیکھتے ہو آئینہ — جو تم سے شہر میں ہوں ایک دو تو کیونکر ہو
اُن کے دیکھے سے جو آجاتی ہے منہ پر رونق — وہ سمجھتے ہیں کہ بیمار کا حال اچھا ہے
اور بازار سے لے آئے اگر ٹوٹ گیا — ساغرِ جم سے مرا جامِ سفال اچھا ہے

مذکورہ بالا باتیں تو صرف غالب کی غزلوں کی اہم خوبیاں ہیں اگر ہم ان کے کلام کی ایک ایک بات کو بیان کریں تو اچھی خاصی ایک کتاب مرتب ہو جائے لہٰذا میں اپنا مضمون زیادہ طویل نہ کرتے ہوئے یہیں ختم کرنا مناسب سمجھتا ہوں۔

بقیہ: شاعری بسلسلہ صفحہ ۲۴

بقیہ: شاعری بسلسلہ صفحہ ۲۴

شیلے "تصورات کی مصوری" کو شاعری بتاتا ہے۔
اسی خیال سے ملتا جلتا ایک خیال یہ ہے کہ "شاعری بولتی ہوئی مصوری ہے اور مصوری، گونگی شاعری۔"
ورڈسورتھ کہتا ہے کہ شاعری "تمام سائنس کی روح ہے۔"
میتھو آرنلڈ "ہر وہ کلمہ جو انسانوں کی زبان سے پرسُرور انداز سے نکلے وہ شعر ہے۔" نیز "شاعری زندگی کی تنقید ہے۔"
پو "حُسن کا توازن الفاظ کے ساتھ ادا ہونا شعر ہے۔"
جانسن نے شاعری کا ترجمہ "موزوں تحریر" کیا ہے اور یہ بھی کہا ہے کہ "شاعری ایک فن ہے جس میں تخیل اور عقل کی مدد سے صداقت اور مسرت کو ہم آہنگ کیا جاتا ہے۔"
کارلائل نے کہا کہ "شعر ترنم خیال کا نام ہے۔"
گوئٹے اور کالرج دونوں نے شاعری میں حکیمانہ اندازِ نظر پر زور دیا ہے۔ ان کے نزدیک شاعری خیال، لفظ اور غنائیت کا مرکب ہوتی ہے، اِن تینوں کے حسین اور متوازن امتزاج سے شاعری میں ایک مخصوص آہنگ پیدا ہوتا ہے۔ یہ موسیقی کا آہنگ ہوتا ہے، موسیقی ایک مسرت بخش کیف پیدا کرتی ہے، اگر یہ کیف معانی اور مفہوم کے ساتھ پیدا نہ ہو سکے تو کالرج کے نزدیک "یہ شاعری نہیں ہے۔"

استعارہ وکنایہ وتمثیل بھی غالب کی غزلوں کی خوبیوں میں شامل ہیں۔ ان چیزوں کا استعمال بھی انھوں نے اپنی
میں اکثر و بیشتر جگہوں پر کیا ہے۔ چند اشعار حاضر ہیں ملاحظہ فرمائیں:

درماندگی میں غالب کچھ بن پڑے تو جانوں　　جب رشتہ بے گرہ تھا ناخن گرہ کشا تھا
دم لیا تھا نہ قیامت نے ہنوز　　پھر ترا وقتِ سفر یاد آیا
ترے سروِ قامت سے اک قدِ آدم　　قیامت کے فتنے کو کم دیکھتے ہیں

ان اشعار کے پڑھنے سے ایسا محسوس ہوتا ہے کہ گویا انھوں نے یہ سب کچھ خود جان بوجھ کر نہیں لکھا بلکہ
قلم سے خود بخود لکھا گیا ہے۔ ان اشعار میں جیسا کہ ظاہر ہے کہ اصل خیالات سیدھے سادے ہیں مگر استعارہ
تمثیل نے اُن میں ندرت اور طرفگی پیدا کر دی ہے۔

غالب کی غزلوں میں ایک اور بات جو محسوس ہوتی ہے وہ یہ ہے کہ اُن کے اشعار میں باوجود متانت اور
کے شوخی اور ظرافت ہے اس قسم کے اشعار پڑھتے وقت ہمیں فوراً ہنسی آجاتی ہے لیکن جب ہم ان پر غور
ہیں تو ہم فوراً سنجیدہ ہو جاتے ہیں۔ یہ دوہری قسم کی بات صرف غالب ہی کو میسر تھی اور کسی کے کلام میں یہ با
نہیں پائی جاتی۔ لیجئے آپ بھی مرزا غالب کے ایسے اشعار سے لطف اٹھائیے اور بعد میں سنجیدہ ہو جائیے

حیراں ہوں دل کو روؤں کہ پیٹوں جگر کو میں　　مقدور ہو تو ساتھ رکھوں نوحہ گر کو میں
بہرا ہوں میں تو چاہیئے دونا ہو التفات　　سنتا نہیں ہوں بات مکرّر کہے بغیر
واں گیا بھی تو اُن کی گالیوں کا کیا جواب　　یاد تھیں جتنی دعائیں صرف درباں ہو گئیں

شعر کا ذو معنی ہونا بھی غالب کے کلام کی خوبی ہے۔ اُن کی غزلوں میں بہت سے اشعار ایسے ملیں
جن کے بظاہر معنی تو کچھ اور نکلتے ہیں لیکن غور کرنے پر اُن کے معنی ہی بدل جاتے ہیں چند ایسے ہی اش
پیشِ خدمت ہیں:

کوئی ویرانی سی ویرانی ہے　　دشت کو دیکھ کر گھر یاد آیا
زندگی میں تو وہ محفل سے اٹھا دیتے تھے　　دیکھوں اب مر گئے پر کون اٹھاتا ہے مجھے
سر اُڑا نے کے جو وعدے کو مکرّر چاہا　　ہنس کے بولے کہ ترے سر کی قسم ہے ہم کو

غالب کی غزلوں میں ایک اور بات قابلِ ذکر ہے اور وہ ہے غالب کی معنی آفرینی۔ اُن کے
میں معنی آفرینیاں بہت حد تک پائی جاتی ہیں۔ چند اشعار اُن کی غزلیات میں اسی قبیل کے نقل کر
ملاحظہ فرمائیں:

تم شہر میں ہو تو ہمیں کیا غم، جب اٹھیں گے　　لے آئیں گے بازار سے جا کر دل و جاں اور

دل کی آواز ہیں۔ ظاہر ہے جو بات دل سے کہی جاتی ہے وہ بات حقیقی ہوتی ہے اُس میں جھوٹ اور بناوٹ کو ذرا
دخل نہیں ہوتا۔ اسی لئے جب ہم اُن کے اشعار کو پڑھتے ہیں تو ویسی ہی تصویر ہماری نگاہوں کے روبرو گھوم جاتی ہے
ہم محسوس کرنے لگتے ہیں کہ گویا یہ ہمارے ہی دل کی آواز ہے۔ ہم سمجھتے ہیں کہ یہ بات یا یہ واقعہ جو غالب نے شو
حالت میں قلمبند کیا ہے خود ہمارے ساتھ پیش آچکا ہے۔ ذیل میں چند اشعار پیش کرتا ہوں جو میری کہی ہوئی بات
کی مُہر ہیں:

غمِ ہستی کا اسد کس سے ہو جز مرگ علاج　　　شمع ہر رنگ میں جلتی ہے سحر ہونے تک
مرتے ہیں آرزو میں مرنے کی　　　موت آتی ہے پر نہیں آتی
یارب وہ نہ سمجھے ہیں نہ سمجھیں گے مری بات　　　دے دل اور اُن کو جو نہ دے مجھ کو زباں اور
عاشقی صبر طلب اور تمنا بے تاب　　　دل کا کیا رنگ کروں خونِ جگر ہونے تک

دوسری بات جو ہمیں اُن کی غزلیں پڑھ کر محسوس ہوتی ہے ان کے کلام کا اچھوتا پن ہے۔ جب ہم اُن کے کلام کا مط
کرتے ہیں تو ہمیں محسوس ہوتا ہے کہ غالب کی راہ دوسرے تمام غزل گو شعراء سے الگ ہے یہاں میں غالب کے
اشعار نقل کرتا ہوں جن سے ان کے خیالات کا اچھوتا پن ظاہر ہوتا ہے:

بسکہ دشوار ہے ہر کام کا آساں ہونا　　　آدمی کو بھی میسر نہیں انساں ہونا
گرنی تھی ہم پہ برقِ تجلی نہ طور پر　　　دیتے ہیں بادہ ظرفِ قدح خوار دیکھ کر
رنج سے خوگر ہوا انساں تو مٹ جاتا ہے رنج　　　مشکلیں اتنی پڑیں مجھ پر کہ آساں ہو گئیں

اس بات کا علم خود مرزا غالب کو بھی تھا ایک شعر میں خود انھوں نے اس کا ذکر بھی کیا ہے:

ہیں اور بھی دنیا میں سخنور بہت اچھے　　　کہتے ہیں کہ غالب کا ہے اندازِ بیاں اور

غالب کی غزلوں میں جدتِ مضامین اور طرفگیٔ خیالات کے علاوہ اور بھی چند خصوصیات ایسی ہیں جن کی بدولت
دنیا اُن کو اپنا اُستاد تسلیم کرتی ہے۔ غالب کی غزلوں میں ہمیں جابجا محاورات اور ضرب الامثال کا استعمال دکھائی د
ہے شاید اُن کے خیالات کی جدت نے اُن کو نئے نئے محاورات اور ضرب الامثال کے ابداع کرنے پر مجبور کیا ہوگا۔ ملاح
ہو کہ انھوں نے ان چیزوں کا کس درستی کے ساتھ استعمال کیا ہے کہ وہ بذاتِ خود مصرعہ بن گئی ہیں:

مہرباں ہو کے بلا لو مجھے چاہو جس وقت　　　میں گیا وقت نہیں ہوں کہ پھر آ بھی نہ سکوں
غالب بُرا نہ مان جو واعظ بُرا کہے　　　ایسا بھی ہے کوئی کہ سب اچھا کہیں جسے
قیدِ حیات و بندِ غم اصل میں دونوں ایک ہیں　　　موت سے پہلے آدمی غم سے نجات پائے کیوں
ہم نے مانا کہ تغافل نہ کرو گے لیکن　　　خاک ہو جائیں گے ہم تم کو خبر ہونے تک

مرزا غالب کی اردو غزل گوئی

(فرحت عثمانی)

"خدا جب دیتا ہے تو چھپر پھاڑ کے دیتا ہے"۔ اگر "مرزا غالب" کو اس کہاوت کا ثبوت کہا جائے تو یہ بیجا نہ
یہ خدا ہی کی دین ہے کہ ایک ہی شخص کا مرتبہ اردو نظم و نثر دونوں میں ہی سب سے اعلیٰ ہے۔ ایک طرف تو ا
اردو نثر کے چمن کو خوبصورت پھولوں سے سجایا ہے اور دوسری طرف انھوں نے اردو نظم میں طرح طرح کے
کی ہیں۔ اردو نظم و نثر دونوں ہی میں غالب نے آبیاری اور تخم ریزی کر کے ان میں ایسے شگفتہ پھولوں او
درختوں کا اضافہ کیا ہے کہ یہ دونوں رشکِ صد آسماں ہو گئے ہیں۔ اسی وجہ سے اُن کو اردو ادب کا کامل استاد
شاعری کا سب سے درخشندہ تارہ تسلیم کیا جاتا ہے آج ساری دنیا اُن کی مشکور نظر آ رہی ہے۔ ہر جگہ، ہر محفل
میں انھیں کو سر آنکھوں پر بٹھایا جا رہا ہے ہر طرف سے انھیں کے نام کی صدا کانوں کو سُنائی دیتی ہے۔ آیئے
بھی غالب کو کچھ ٹٹول کر دیکھتے ہیں کہ آیا یہ لوگ درست ہیں یا غلط ہیں۔ آیا یہ ساری دنیا ان کو خواہ مخوا
پر بٹھا رہی ہے یا اس میں کچھ حقیقت بھی ہے۔

غالب نے ویسے تو تقریباً سبھی اصناف سخن میں طبع آزمائی کی ہے لیکن اُن کی شاعری کا اصل مرکز غزل
ہے اسی لئے میں نے اپنے مضمون کو اُن کی غزل گوئی کے نام سے موسوم کیا ہے۔ یہ بات ہرگز نہیں ہے کہ غ
دوسری اصناف سخن میں طبع آزمائی نہیں کر سکتے تھے بلکہ اُن کی طبیعت کا میلان غزل ہی کی طرف زیادہ تھا۔ ای
ہے کہ وہ دوسری چیزوں میں ناکام ہیں۔ وہ اُن میں بھی کامیاب رہے ہیں حالانکہ انھوں نے شاعر ہونے کے
اُن کو صرف چھوا ہے۔ اب میں اپنے موضوع پر آتا ہوں جو مجھے اس مضمون میں پیش کرنا ہے۔

غالب کی غزلوں کو پڑھ کر ہمیں سب سے پہلی بات جو محسوس ہوتی ہے وہ یہ ہے کہ غالب کی شاعری
ہے۔ اس میں کہیں بھی بناوٹ یا تصنع نہیں ہے۔ انھوں نے اپنی وارداتِ قلب کو اور اپنے تجربات کو جا
تصویر بنا کر ہمارے سامنے پیش کیا ہے۔ ایسا محسوس ہوتا ہے کہ اُن کے اشعار اُن کے دل کی دھڑکن ہیں، آ

مُدیر کی طرف سے

یوں تو جامعہ کے مختلف تعلیمی ادارے اپنے طور پر میگزین شائع کرتے رہے ہیں لیکن اُن کی کوئی مستقل شکل نہیں رہی ہے۔ مزید برآں ایسا کوئی رسالہ نہ تھا جس میں جامعہ کے اعلیٰ تعلیم کے اداروں کے سب طلبہ کا متحدہ طور پر ہاتھ ہوتا۔ اِدھر ہمارے اِن اداروں میں طالب علموں کے روز افزوں اضافے نے اِس ضرورت کا احساس کچھ اور بڑھا دیا۔

ہم سب کے لیے یہ انتہائی مسرت کی بات ہے کہ اب ہمیں اپنا ایک سالانہ جریدہ نکالنے کا موقع حاصل ہوا ہے۔ یہ ہم طالب علموں کا اپنا رسالہ ہے جس کے ذریعہ ہم اپنی نمائندہ نگارشات پیش کرنے کا حوصلہ رکھتے ہیں۔ اس طرح ایک طرف ہم اپنی تخلیقات سامنے لا سکیں گے اور دوسری طرف جامعہ کے نوجوان ذہن کا ایک اجمالی خاکہ بھی پیش ہو سکے گا اور اجتماعی زندگی کی تصویر بھی اُبھر سکے گی۔ یہ ہے "تہذیب" کی شانِ نزول!

ہم نے اپنے رسالے کو 'تہذیب' کہہ کر نہ صرف ایک لطیف و مسعود نام کی سعادت حاصل کی ہے بلکہ اپنے اوپر ایک ذمے داری بھی عائد کر لی ہے اور اس طور پر گویا ہمیں اپنی روایات کا اپنے آپ کو انتباہ بھی مقصود ہے۔ تعلیم ہی کا دوسرا نام تہذیب ہے۔ اس کا سرچشمہ، درس گاہیں ہیں اور مظہر، طالب علم۔ جامعہ تعلیم و تہذیب سے عبارت ہے۔ اس لیے ہمارے اوپر یہ ذمے داری اور زیادہ عائد ہوتی ہے کہ ہم اپنی زندگیوں کو اس کا سچا، اچھا اور پکا نمونہ بنائیں۔ اسی طور ہم اکتسابِ علم کا حق ادا کر سکتے ہیں۔ تب ہی ہم حقیقی معنوں میں 'جامعی' کہلانے کے مستحق ہوں گے اور اسی صورت میں ہم وطن کی خدمت کے اہل ہو سکتے ہیں اور اس کی عظمت کا باعث۔

اس سال غالبؔ کی صد سالہ برسی کی تقریبات کا آغاز ہوا ہے۔ اظہارِ عقیدت کے طور پر ہم نے اپنے رسالے کا آغاز، غالبؔ کے بارے میں ایک مضمون سے کیا ہے۔ ہماری خواہش ہے کہ برسی کے سال کے اختتام پر ہم اپنا اگلا شمارہ غالبؔ کے لیے مخصوص کریں۔ احباب سے درخواست ہے کہ وہ اس سلسلے میں ہمیں نوازیں۔

'تہذیب' کا پہلا شمارہ پیشِ خدمت ہے۔ جہاں پہلا قدم اُٹھانے کا فخر ہمیں حاصل ہوا ہے، وہاں ابتدائی مراحل کی دشواریاں بھی ہمارے سامنے رہی ہیں۔ ہمیں یقین ہے کہ ہمارے بزرگ اور ہمارے ساتھی، ہماری کوتاہیوں کو نظر انداز فرمائیں گے۔

عبدالواحد انصاری
'مدیر'

فہرست مضامین

(جامعہ کے اعلیٰ تعلیمی اداروں کے طالب علموں کا رسالہ)

پہلا شمارہ سنہ ۶۹-۱۹۶۸ء

سرپرست

پروفیسر محمد مجیب (شیخ الجامعہ)

مجلس ادارت

انوپ سنگھ (متعلم بی۔ ایڈ)

عبدالواحد انصاری (متعلم رورل انجینئرنگ سال دوم)

ایم ہوائی، رانی (متعلمہ بی۔ اے آنرز سوشل ورک سال دوم)

شبیع احمد (متعلم بی۔ اے سال سوم)

مشیر رسالہ

جناب عبداللہ ولی بخش قادری (لکچرر، استادوں کا مدرسہ، جامعہ ملیہ اسلامیہ)

جامعہ ملیہ اسلامیہ

جامعہ نگر، نئی دہلی ۲۵

(یونین پرنٹنگ پریس دہلی)